

ELS INVENTARIS *POST-MORTEM*

Una font per a la història econòmica i social

Edició a cura de
BELÉN MORENO CLAVERÍAS

C O L · L E C C I Ó F O N T S 8

ELS INVENTARIS *POST MORTEM*

Una font per a la història econòmica i social

Belén Moreno Claverías

(ed.)

Dades CIP recomanades pel Servei de Biblioteques de la UdG

CIP 347.67(093) INV

Els Inventaris post mortem : una font per a la història econòmica i social / Belén Moreno Claverías (ed.). -- Girona : Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona : Documenta Universitaria, 2018. -- 182 pàgines ; cm.

--(Biblioteca d'Història Rural. Fonts)

Bibliografia. -- Textos en català i castellà

Conté: Lo dret de l'inventari ben fet. El context normatiu dels inventaris valencians i les seues implicacions per a la història del consum a l'Edat Mitjana / Luis Almenar Fernández -- Els inventaris post mortem catalans a l'època moderna : característiques, punts forts i punts febles / Belén Moreno Claverías -- Els inventaris de la gent humil : els treballadors de la regió de Girona al segle XVIII / Rosa Congost i Rosa Ros -- Reflexiones sobre la contribución de los inventarios post mortem castellanos a la historia económica de la Edad Moderna / Fernando Ramos-Palencia -- Los inventarios post mortem en la Valencia moderna. Cambios en la praxis notarial y posibilidades de estudio / Daniel Muñoz Navarro -- Els inventaris post mortem, eines per mesurar el nivell de vida. La vila de Meaux i el seu entorn rural, van conèixer una revolució del consum i/o una revolució industrial en el transcurs dels segles XVII i XVIII? / Gérard Béaur
ISBN 978-84-9984-453-4

I. Moreno Claverías, Belén, editor literari II. Contenedor de (obra): Almenar Fernández, Luis Dret de l'inventari ben fet. El context normatiu dels inventaris Valencians III. Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, entitat Editora 1. Herències i successions -- Inventaris 2. Història econòmica -- 1600-1750 -- Fonts 3. Història social -- S. XVII-XVIII -- Fonts

CIP 347.67(093) INV

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 47).

Amb el suport de

Diputació de Girona

INSTITUT RAMON MUNTANER

GOBIERNO DE ESPAÑA

MINISTERIO DE CIENCIA, INNOVACIÓN Y UNIVERSIDADES

Edita: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitaria

Girona, 2018

Disseny de coberta: Quim Español

Correcció lingüística: Berta Crous

ISBN: 978-84-9984-453-4

Dipòsit Legal: GI-1.719-2018

© *del text i les imatges:* els autors

© *de la Biblioteca d'Història Rural:* Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines

© Documenta Universitaria

Impress a Catalunya

La **Biblioteca d'Història Rural** s'autofinança, en part, amb les quotes aportades pels socis de l'**Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines**. Els socis reben puntualment els llibres editats, així com informació periòdica de les activitats de l'Associació (a través del seu butlletí Mestall, de periodicitat semestral). Podeu obtenir la butlleta d'inscripció a www.ddgi.cat/historiarural o a l'Arxiu Històric de Girona (plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona)

ÍNDIX

Introducció	9
<i>Belén Moreno Claverías</i>	
Lo dret de l'inventari <i>ben fet</i>. El context normatiu dels inventaris valencians i les seues implicacions per a la història del consum a l'Edat Mitjana	17
<i>Luis Almenar Fernández</i>	
Els inventaris <i>post mortem</i> catalans a l'època moderna: característiques, punts forts i punts febles	37
<i>Belén Moreno Claverías</i>	
Els inventaris de la gent humil: els <i>treballadors</i> de la regió de Girona al segle XVIII	63
<i>Rosa Congost i Rosa Ros</i>	
Reflexiones sobre la contribución de los <i>inventarios post mortem</i> castellanos a la Historia Económica en la Edad Moderna	87
<i>Fernando Ramos-Palencia</i>	
Los inventarios <i>post mortem</i> en la Valencia moderna. Cambios en la praxis notarial y posibilidades de estudio	123
<i>Daniel Muñoz Navarro</i>	
Els inventaris <i>post mortem</i>, eines per mesurar el nivell de vida. La vila de Meaux i el seu entorn rural, van conèixer una <i>revolució del consum</i> i/o una <i>revolució industriosa</i> en el transcurs dels segles XVII i XVIII?	145
<i>Gérard Béaur</i>	
Bibliografia	165

A Jaume Torras Elias

INTRODUCCIÓ

BELÉN MORENO CLAVERÍAS
Universidad Autónoma de Madrid

L'origen d'aquest llibre es troba a la jornada d'estudi *Els inventaris post mortem com a font per a la història econòmica i social* celebrada a la Universitat de Girona el 2 de desembre de 2016 i organitzada per l'Associació d'Història Rural i el Centre de Recerca d'Història Rural (Universitat de Girona).¹ El seu propòsit era facilitar la trobada de diversos historiadors i historiadores que havien treballat o estaven treballant amb inventaris *post mortem* per aproximar-se a la història econòmica i social dels segles medievals i moderns, per tal de fer una valoració crítica d'aquesta font i/o mostrar els resultats de recerques portades a terme mitjançant el seu ús.

Els organitzadors em van suggerir fer una aportació sobre les característiques d'aquesta font a la Catalunya de l'època moderna que pogués ser útil als investigadors que s'apropin per primer cop a l'ampli univers dels inventaris i, posteriorment, van posar a les meves mans l'edició d'aquest volum, confiança que els agraeixo. No tots aquells que varen participar en la jornada

1 La jornada va comptar amb el suport de la Diputació de Girona, el Departament d'Història i Història de l'Art de la Universitat de Girona i el Ministeri d'Economia i Competitivitat (projecte de recerca HAR2014-54891-P).

han pogut, per diverses circumstàncies, fer-ho en aquest llibre, però comptem, en canvi, amb les aportacions d'altres autors que no hi van ser presents.

L'inventari *post mortem*, protagonista indiscutible d'aquest volum, pot ser definit com un llistat fet davant notari de tots els béns –mobles, immobles i rendes– que formaven l'herència d'un difunt. Tot i que havien estat utilitzats com a font per a l'anàlisi d'alguns aspectes relacionats amb la història econòmica i social als anys 1970, van viure una empenta sense precedents als anys 1980 i 1990 quan alguns investigadors en mostraren els avantatges per analitzar les transformacions de les pautes de consum prèvies i paral·leles a la industrialització. Una obra que resultà clau per comprendre'n les possibilitats com a font fou el volum editat l'any 1980 per Ad Van der Woude i Anton Schuurman, *Probate Inventories: A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development* que, com el seu títol indica, permetria analitzar, entre d'altres, la cultura material i els interiors domèstics, la riquesa o el desenvolupament agrícola.

Els investigadors d'aquests anys van estar d'acord a considerar que la transformació de les pautes de consum i la cultura material, que es podia rastrejar mitjançant els inventaris, hauria tingut implicacions socials i econòmiques de gran transcendència, i va aparèixer un seguit de conceptes, clau per al debat historiogràfic, per tal d'explicar-les: *revolució del consum* (McKendrick, 1982; Brewer i Porter, 1993), *revolució de les aparences* (Roche, 1989) i *revolució industrial* (De Vries, 1994a). Aquests autors van destacar les diferents dimensions –no només econòmiques, sinó també socials, culturals i fins i tot polítiques– dels canvis en els gustos i els comportaments dels consumidors al llarg del temps. El protagonisme gairebé absolut que fins llavors s'havia atorgat als canvis en l'oferta per explicar el pas de les economies i societats agràries tradicionals a les industrials i modernes, seria compensat a partir d'aleshores pel pes que els canvis en la demanda de béns i serveis podia tenir en aquest procés.

L'any 1999 es va editar l'obra *Consumo, condiciones de vida y comercialización. Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*, dirigida por Jaume Torras i Bartolomé Yun, que pot ser considerada la

primera monografia sobre la història de les pautes de consum a l'Espanya preindustrial, en què alguns dels autors del present volum vam tenir la sort de participar. En la introducció, Bartolomé Yun, seguint la línia dels autors esmentats anteriorment, plantejava la necessitat d'entendre el consum no com un mer resultat de l'oferta (la seva quantitat, la seva varietat, el seu preu...), sinó com un element condicionat per variables menys o gens mesurables o quantificables com ara els gustos, les modes, la diferenciació social i les diverses normes de reconeixement mutu. L'objectiu del llibre, tal com s'indicava a les primeres pàgines, era estimular els treballs entorn d'una línia de recerca *de gran futur*, tal com estava demostrant l'impacte que ja tenia en altres països. Passats gairebé 20 anys des de l'edició d'aquell volum, podem afirmar que la finalitat que perseguïen Torras i Yun s'ha acomplert amb escreix.

Per tal d'analitzar el pes que els canvis en la demanda –les modes, els gustos, el comportament dels consumidors– pogueren tenir en la transformació –modernització, si es vol– dels ordres econòmic o social, els inventaris *post mortem* tenen una importància fonamental. No hi ha cap altra font que permeti veure les llars, els establiments comercials o els tallers artesanals per dins, que enumeri i descrigui els objectes que hi havia al seu interior i els béns immobles i les rendes que configuraven els patrimonis familiars. Poden ser emprats per il·luminar diferents dimensions d'un grup social determinat, un col·lectiu professional, una família i fins i tot un individu en un moment donat, o per observar tendències generals que engloben tot l'espectre social i que poden ser comparades amb les observades en altres àrees geogràfiques. Tot depèn del lloc on es col·loqui el focus i de quant s'obri l'objectiu. Des del punt de vista de les pautes de consum, es poden utilitzar des de la perspectiva de l'oferta, mitjançant l'anàlisi dels productes que hi havia a la venda a les botigues i tallers, o des del punt de vista de la demanda, a través de l'examen dels béns presents als interiors domèstics.

Ara bé, tal com s'assenyala en alguns textos del nostre volum, a més de la seva extraordinària riquesa d'informació tenen alguns punts febles que varien en funció del lloc i de l'època en què foren redactats. Si bé els trets bàsics són similars a tot arreu, algunes de les característiques depenien del context normatiu,

del dret civil vigent a cada zona, el qual condicionava a la vegada les motivacions que comportaven la seva redacció.

Així ho mostra el text de Luis Almenar, que aborda el context normatiu dels inventaris valencians a l'època medieval i les seves implicacions per a la història del consum a l'edat mitjana. Per assolir aquests objectius examina els inventaris en el context dels Furs del regne de València, les raons per les quals s'encarregava la seva redacció als notaris i les implicacions que hi tenia el dret successori valencià. Apunta que els mateixos inventaris mostren la funció principal que tenien per a les famílies, que, en contextos d'inseguretat i desconfiança, recorrien al llistat de béns com a recurs probatori per evitar disputes pel seu repartiment. Conclou, entre d'altres consideracions, que el sexe del difunt i el règim matrimonial, junt amb les causes de redacció dels llistats de béns –que l'autor analitza amb cura–, són elements bàsics per preveure i identificar biaixos a les mostres d'inventaris.

En el capítol de Belén Moreno s'analitzen les característiques del inventaris catalans a l'època moderna. En primer lloc, es defineix què són exactament els inventaris i qui n'encarregava la redacció i per què. Partint del buidatge dels inventaris redactats a les notaries de Vilafranca del Penedès en els anys 1670-1690 i 1770-1790, s'examinen quins sectors socials hi estan representats, tant per categories socioprofessionals com per extensió de terra posseïda, factors, ambdós, fonamentals a l'hora de configurar els grups socials en aquests segles, tot destacant el fet que a Catalunya les classes menys afavorides també hi són presents. Es proposa un model de classificació de la ingent informació que aporten aquestes escriptures, així com la seva utilitat per aproximar-se a diversos aspectes de la història social i econòmica de la Catalunya moderna. Per acabar, s'assenyalen els punts forts i els punts febles d'aquesta font, i se'n proposen algunes d'alternatives per compensar-ne, ni que sigui en part, les fragilitats.

En el text de Rosa Congost i Rosa Ros es mostren els resultats derivats de l'ús dels inventaris *post mortem* per analitzar les pautes de consum dels *treballadors* (jornalers amos de petites propietats) de la regió de Girona al segle XVIII. En primer lloc, per tal de valorar la utilitat dels inventaris per a l'anàlisi dels processos de mobilitat social com el que visqué aquest col·lectiu,

es pregunten sobre el grau de representació dels *treballadors* en el corpus d'inventaris conservats. Aborden també una segona qüestió metodològica: en quina mesura són útils els encants, l'altra tipologia documental present en les actes notarials que proporciona relacions detallades de les possessions de persones difuntes. Finalment, estudien els béns presents en els inventaris *post mortem* de *treballadors* per tal d'analitzar què ens diuen sobre el procés de canvi social protagonitzat per aquest col·lectiu. Arriben a la conclusió, com també feia Belén Moreno, que, a diferència d'altres regions europees, a Catalunya l'hàbit d'inventariar els béns estava estès a tots els sectors socials, també els més humils, fet que converteix els inventaris en una font especialment útil i rica per a l'estudi de l'evolució històrica del nivell de vida i de les desigualtats socials.

Fernando Ramos-Palencia es pregunta sobre la contribució dels inventaris castellans a la història econòmica de l'edat moderna. Igual que fa Luis Almenar per als inventaris medievals valencians o Belén Moreno i Daniel Muñoz per als catalans i valencians de l'època moderna, Ramos-Palencia resumeix la normativa legal existent sobre els inventaris a Castella, reflexiona sobre les limitacions que presenten a l'hora d'estudiar les pautes de consum, per acabar analitzant els inventaris d'una família castellana –els Semprún de Valladolid, entre 1748 i 1875– com a exemple d'història empresarial. En els inventaris castellans, a diferència dels catalans, els béns que formaven els patrimonis estaven taxats, cosa que permet a l'autor analitzar l'actiu, el passiu, els béns de guanys i la quantitat corresponent a cada cònjuge a diverses generacions de la mateixa família. Mostra com, a través dels inventaris, no només es poden examinar les pautes de consum, sinó que també es pot quantificar l'impacte del capital heretat sobre la innovació industrial i financera i el pes d'heretar un actiu intangible –fama i tradició a les activitats empresarials– sobre la meritocràcia. Casos com aquest mostren les possibilitats dels inventaris en els estudis de microhistòria que poden posar en relleu determinats comportaments socials i el rerefons cultural i social que podia condicionar l'assignació dels factors productius.

Daniel Muñoz Navarro descriu els inventaris *post mortem* a la València moderna, els canvis en la praxi notarial i les

seves possibilitats d'estudi. Comença el capítol definint l'evolució que va viure la pràctica notarial a partir dels esdeveniments polítics: la tradició jurídica dels Furs valencians, que havien constituït el corpus legislatiu per garantir el dret hereditari –com mostra Luis Almenar–, es va veure truncada per la Guerra de Successió i l'aplicació dels decrets de Nova Planta. Aquests van obrir un període de transició jurídica que acabà afectant les disposicions testamentàries, així com la confecció dels inventaris *post mortem*, cosa que comportà una certa confusió entre els notaris que van haver d'adaptar-se als canvis. Els nous inventaris havien d'incloure la valoració i el *preu just* dels béns, seguint el model castellà. Aquest fet, segons l'autor, tindrà una importància cabdal per als historiadors, perquè la font permetrà conèixer no només la naturalesa dels béns posseïts sinó també el seu valor patrimonial.

Per acabar, Gérard Béaur es pregunta, mitjançant els inventaris de la vila de Meaux i el seu entorn rural, si es va produir una *revolució del consum* i/o una *revolució industriosa* al llarg dels segles XVII i XVIII. Conclou que aquest darrer segle fou un període de creixement intens del consum, sobretot després de 1740, el qual es va intensificar fins a la Revolució Francesa. A què cal atribuir la millora de les pautes de consum que afectaria, en major o menor grau, les famílies de tots els grups socials? El canvi de comportament envers alguns béns de consum no sembla, segons l'autor, ser conseqüència d'una voluntat nova de treballar més per consumir més, sinó de diverses circumstàncies que ho feren possible. La conjunció d'una demanda solvent, sostinguda per unes rendes a l'alça i unes despeses alimentàries relativament moderades, i una oferta de productes nous –gràcies al desenvolupament de la producció manufacturera o l'arribada de productes colonials– a preus tendencialment a la baixa, explicarien més encertadament la millora del nivell de vida de la població que no pas un nou entusiasme pel treball (*revolució industriosa*) o una sobtada febre consumista (*revolució del consum*).

En definitiva, en aquest volum el lector trobarà informació sobre el context normatiu dels inventaris, qüestió clau per entendre les motivacions que portaven a redactar-los, i les característiques

d'aquesta font, amb els avantatges i les limitacions, a Catalunya, València i Castella dels segles moderns (i també medievals en el cas valencià). Els investigadors que vulguin recórrer a aquesta font per portar a terme les seves recerques podran aproximar-se tant a la seva gran riquesa com a possibles mitjans per esmorteir les dificultats metodològiques a què hauran de fer front. I d'altres podran estimar si els inventaris poden adequar-se a les seves formulacions, si són adients per respondre els seus interrogants. També es troben exemples il·lustratius dels resultats que l'ús d'aquesta font pot proporcionar, com ara l'anàlisi de les transformacions de les pautes de consum en una regió francesa en un ampli marc cronològic, intentant relacionar-les amb una hipotètica *revolució del consum* i *industrial*; la cultura material d'una família d'empresaris generació rere generació o l'evolució d'un col·lectiu social, com ara els *treballadors* gironins, que seria ben difícil, si no impossible, de rastrejar mitjançant altres tipus de fonts. Finalment, esperem que l'apartat bibliogràfic pugui resultar profitós per tal de localitzar estudis concrets basats en l'anàlisi dels inventaris *post mortem* i aquells que aborden qüestions metodològiques o teòriques que estan estretament vinculades al seu ús.

Volem dedicar aquest llibre a Jaume Torras Elias, un dels primers historiadors que va confiar en les possibilitats dels inventaris com a font per a la història econòmica i social, tot i ser molt conscient de les seves limitacions. Ens va ensenyar a apreciar-los, a valorar-ne la riquesa, però també a no perdre'n de vista les mancances i a ser curiosos en el seu maneig. De la seva mà, alguns de nosaltres vam aproximar-nos, ja fa uns quants anys, a les grans qüestions i als debats oberts a Europa entorn de la *revolució del consum* i la *revolució industrial*, i ens va donar les eines necessàries per poder participar en aquests debats internacionals amb estudis empírics basats en inventaris de les nostres àrees geogràfiques. Per això i molt més, aquest llibre està dedicat a tu, Jaume.

**LO DRET DE L'INVENTARI BEN FET.
EL CONTEXT NORMATIU DELS
INVENTARIS VALENCIANS I LES SEUES
IMPLICACIONS PER A LA HISTÒRIA DEL
CONSUM A L'EDAT MITJANA¹**

LUIS ALMENAR FERNÁNDEZ
Universitat de València

Un tret bàsic dels inventaris tractats en aquest llibre és que, en efecte, eren documents *post mortem*. Tot i això, sembla evident que no totes les morts comportaven la redacció d'aquests llistats. Si hagués estat així, tindríem tants inventaris com testaments i codicils –de fet, en tindríem, potser, més, atès que una bona part d'aquests darrers documents es feien de paraula. Existeix, per tant, una relació desigual entre la societat inventariada i la societat *real* o històrica, que porta a preguntar-se sobre les causes de l'encàrrec d'aquests documents: per què es feien els inventaris?

Resoldre aquesta qüestió ha preocupat els historiadors des de fa molt de temps; de fet, pràcticament des que començaren a interessar-se pels inventaris com a font seriada per a la història econòmica i social, i més concretament, per a l'estudi del consum i les condicions de vida. I la manera més

¹ Aquest treball s'ha desenvolupat com a part del projecte d'investigació *Creixement econòmic i desigualtat social a l'Europa Mediterrània, segles XIII-XV*, finançat pel Ministeri d'Educació, Cultura i Esport del Govern d'Espanya (HAR2014-58730-P), dirigit des de la Universitat de València per Antoni Furió. L'autor del text és beneficiari d'una ajuda de Formació del Professorat Universitari (FPU) del mateix ministeri.

directa de trobar una explicació és, efectivament, recórrer al marc legal i normatiu. Açò, tanmateix, ha estat una tasca practicada molt més entre els historiadors de l'època moderna que entre els de la medieval, en bona mesura perquè també foren ells els primers que començaren a tractar la font de manera sistemàtica.² En el cas de la baixa edat mitjana, els inventaris de la Corona d'Aragó no han rebut un tractament similar fins fa molt poc de temps i, en conseqüència, tampoc no s'ha aprofundit en la qüestió de les causes de la seua redacció al mateix nivell que els modernistes. Cal reconèixer, però, la tasca dels primers medievalistes que tractaren d'aproximar-se a la vida quotidiana de les societats medievals amb reculls d'inventaris relativament extensos, al mateix temps que discutien per què aquests documents es duïen a terme, com Flocel Sabaté (1990) per al cas català o Maria Barceló per al mallorquí (1994). De manera molt més recent, Pere Benito (2008), Jordi Bolòs i Imma Sànchez-Boira (2014) han aprofundit en el context normatiu dels inventaris *post mortem* medievals i les seues limitacions per al cas català, així com l'equip de Carlos Laliena per al cas aragonès (2016). En el cas del regne de València, Antoni Furió (2011 i 2014), Ferran Garcia-Oliver (2006) i Juan Vicente García Marsilla (2008) han estat entre els qui més han recorregut a la font i han donat idees sobre els motius de la seua redacció. Tot i això, encara no s'han fet estudis centrats a *problematitzar* sobre la naturalesa de la font, menys encara en el cas valencià.³

Amb la voluntat de contribuir a aquest marc historiogràfic, aquest treball analitza el context normatiu que envoltava els inventaris valencians amb la finalitat d'establir les seues implicacions per a un estudi quantitatiu i seriat de la font. Per a aquest objectiu, s'ha realitzat una revisió sistemàtica de la

2 Pot comprovar-se açò en les contribucions en els primers col·loquis internacionals que es dedicaren íntegrament als inventaris *post mortem*: Van der Woude i Schuurman (1980); Baulant, Schuurman i Servais (1988).

3 Pot trobar-se sobre el tema, però, una contribució més desenvolupada, complementària a aquest treball, en Almenar Fernández (2017: 533-566).

normativa foral del regne durant el període baixmedieval, en contrast amb l'evidència aportada pels mateixos inventaris.⁴ La primera part del treball presenta el tractament que els Furs del regne donaven a l'inventari com a figura legal a l'abast de la societat medieval. La segona se centra a quantificar les causes de redacció esmentades en diverses mostres d'inventaris d'arxius valencians. La tercera posa en relleu un aspecte addicional relacionat amb l'enquadrament legal, el sistema successori i hereditari propi del regne de València.

ELS INVENTARIS EN ELS FURS DEL REGNE DE VALÈNCIA

Els inventaris valencians, com els de Catalunya o Mallorca, no varen ser mai un *unicum*, sinó un instrument jurídic que podia trobar-se en altres regions europees. Allò que nosaltres denominem inventari de béns *post mortem* va ser conegut com a *inventari dei beni hereditali* a Itàlia, *inventaires après décès* a França, *Nachlaßinventaren* a Alemanya, i *probate inventories* a Anglaterra. A pesar que cadascun d'aquests documents s'inseria dins un espai i un temps particular, tots poden identificar-se com la mateixa figura legal perquè tots recollien béns sota una mateixa circumstància: la d'ésser els béns que constituïen una herència, transmesa a causa d'una defunció, i realitzada a petició dels hereus o dels seus tutors, si aquests eren menors d'edat. La raó per què puguem equiparar tots aquests documents és que, de fet, es basaven en la mateixa tradició legal, que era el dret romà. Precisament, és en el *Corpus Iuris Civilis* de Justinià on es poden trobar referències a aquests documents, concretament entre les lleis que regulaven l'accés a les herències (Krueger, 1877: 562-565).

4 L'exploració dels Furs del regne s'ha basat en els volums editats en Colón i Garcia (1970-2007: I-XI), així com en la sistematització de Pere Jerònim Taraçona de 1580. Els inventaris *post mortem* consultats provenen de l'Arxiu Municipal de València (AMV), l'Arxiu del Regne de València (ARV), l'Arxiu de Protocols del Corpus Christi de València (APCCV), l'Arxiu Municipal d'Alcoi (AMA) i l'Arxiu Històric Notarial de Morella (AHNM).

La base de dret romà d'aquests llistats explica, així, que tots aquests documents tingueren unes causes de redacció relativament similars amb independència del territori en què s'escrigueren. Ara bé, els inventaris també estaven inserits en contextos normatius i socials particulars, que comportaven uns motius concrets per a la seua escriptura. En el cas valencià, els Furs, les lleis fonamentals del regne instituïdes per Jaume I al segle XIII, contemplaven la redacció d'inventaris per les dues raons relacionades amb la transmissió *post mortem* de les herències recollides al *Corpus* de Justinià. Els inventaris valencians eren, en primer lloc, un dret. En la recopilació dels furs que el misser Pere Jerònim Taraçona va publicar en 1580 s'esmenta *lo dret de l'inventari ben fet*, un recurs legal a l'abast dels hereus, que s'entenia com a part del seu dret a conèixer els béns als quals anaven a accedir per decidir-ne l'acceptació o el rebuig. En aquest context, els inventaris servien per sospesar els drets i les obligacions que comportava aquesta acceptació, fonamentalment pel possible pes que tenia fer-se càrrec dels deutes. De fet, les herències podien acceptar-se a benefici d'inventari (*cum inventarium beneficium*) (Colón i Garcia, 1970-2007: V, 236-237).

No obstant això, existien circumstàncies en què aquests llistats de béns no eren un dret possible, sinó un requeriment legal de caràcter obligatori. El cas més freqüent, abundantment tractat en els Furs, és el de les tuteles i curateles. Si els hereus eren menors de vint anys o *pubills* necessitaven d'un tutor que tinguera cura d'ells, així com d'un curador que administraria els béns. Els càrrecs coincidien, en la pràctica, en la mateixa persona, freqüentment un parent proper o un veí, els quals s'havien establert normalment en el testament del difunt. En qualsevol cas, tutors i curadors havien de realitzar un seguiment detallat de la seua gestió del patrimoni dels hereus que estaven sota la seua cura. Aquesta es recollia en uns *qüerns*, que havien d'entregar-se al justícia de la localitat a la qual residien en un període de tres anys des del final de la tutela. Doncs bé, tot aquest procés només podia tenir

lloc després de la redacció d'un inventari inicial dels béns dels *pubills* i, per tant, en aquesta situació aquests llistats sí que eren una necessitat, sense els quals la tutela no podia començar (Colón i Garcia, 1970-2007: V, 78).⁵ Evidentment, la finalitat era protegir els *pubills* de les ambigüitats en l'administració del seu patrimoni, que poguera portar els tutors a apropiar-se de part dels béns dels menors. De fet, els Furs també contemplaven el cas que no hi haguera tutors designats pel testament del difunt. Llavors la cort del justícia local atorgava un tutor o curador d'ofici, el qual també devia encarregar un inventari de béns (tutela dativa) (Colón i Garcia, 1970-2007: V, 76).⁶

Els Furs contemplaven encara altres situacions que podien requerir la redacció d'inventaris, encara que no és freqüent trobar-les especificades en els mateixos llistats. Aquests podien ser també un requeriment forçós en el cas dels hereus *gravats de substitució*, és a dir, aquells qui eren substituïts dels hereus principals, una condició establida normalment en el mateix testament del difunt (Colón i Garcia, 1970-2007: V, 220-221). Finalment, si es donava el cas de l'existència d'un conjunt de béns sense propietari i sense ningú que els reclamara, com podia passar si hi havia algú sense parents dins del regne (cas que els mateixos Furs posen com a exemple), els béns s'inventariaven i es guardaven per les autoritats públiques. Si aquests no eren reclamats en un termini de dos anys, es venien en pública subhasta i els diners es donaven per fer obres pies (Colón i Garcia, 1970-2007: V, 197-198).

5 El requeriment d'encarregar un inventari *post mortem* com a pas previ a l'administració d'uns béns també ocorria en el cas de les viudes a Catalunya. Des de l'establiment de la constitució *Hac Nostra* (1351), les dones que volgueren usufructuar els béns del marit per a la seua pròpia manutenció durant l'any de plor necessitaven fer un llistat de béns (Benito, 2008; Bolòs i Sánchez-Boira, 2014: I, 42).

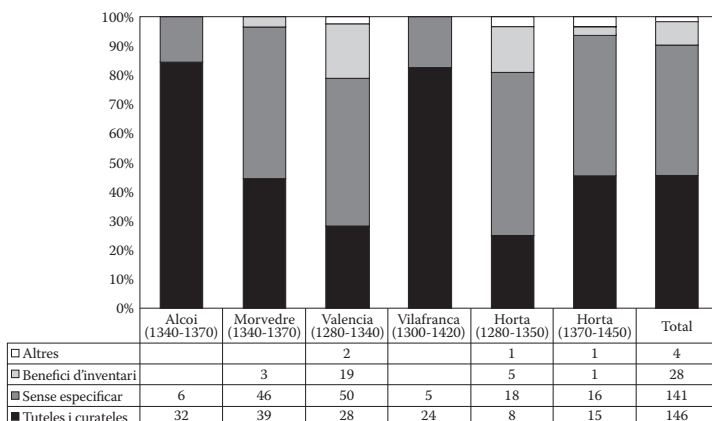
6 En el cas de la ciutat de València, els inventaris mostren com aquestes assignacions es duïen a terme des de la cort del justícia civil.

LES RAONS DE L'ENCÀRREC DELS INVENTARIS EN ELS PROTOCOLS NOTARIALS

Conèixer les circumstàncies que provocaven la redacció d'inventaris en els Furs és important, però encara ho és més saber quines de totes aquestes tenen una incidència més gran en els exemplars que es conserven. Per sort, els notaris varen fer explícites les raons de l'encàrrec d'una quantitat molt significativa d'aquests documents, encara que no de tots. Resulta possible, doncs, realitzar una quantificació bàsica a partir d'algunes mostres d'inventaris valencians. En eixe sentit, la figura 1 revela el percentatge de cada causa en mostres de llistats de béns de les localitats d'Alcoi, Morvedre, Vilafranca, València i la seua horta. Es tracta, en total, d'una mostra de més de 300 inventaris que comprenen localitats diverses del regne, tant en termes geogràfics com en les seues grandàries i trets urbans/rurals.⁷ Tot i resultar una generalització i, a més a més, en sentit diacrònic, la darrera columna a la dreta mostra els inventaris en conjunt, de tal manera que es puga tindre una idea a nivell de regne.

7 Aquesta és una part d'una mostra més àmplia, de 600 inventaris de béns, que forma part de la nostra tesi doctoral *La cultura material de la alimentació campesina. Consumo y niveles de vida en la Valencia bajomedieval (1280-1460)*, Universitat de València, 2018.

Figura 1. Les causes de redacció d'inventaris en sis mostres valencianes (1280-1450)

Font: elaboració pròpia a partir d'inventaris dels arxius AMV, APCCV, ARV, AMA i AHNM. La mostra comprèn concretament 319 inventaris, 38 dels quals corresponen a Alcoi, 88 a Morvedre, 29 a Vilafranca, 99 a València i 65 a la seua horta.

Nota: els inventaris d'individus de l'horta de València provenen dels arxius de la ciutat de València (AMV, APCCV, ARV). Atesa l'amplitud cronològica que cobreix la mostra d'aquesta àrea, s'ha subdividit en dos períodes artificials, 1280-1350 i 1370-1450, els quals comprenen 32 i 33 documents respectivament. Els inventaris de Morvedre provenen del protocol de Domingo Joan, que es troba a l'Arxiu Municipal de València (AMV, Protocols Notarials, Domingo Joan, volum I-1).

Amb grans diferències regionals i cronològiques, la figura 1 revela que entre un 5 i un 20 % dels inventaris varen fer-se per una preocupació implícita pel pagament dels deutes associats a l'herència dels individus. Un percentatge molt variable, que oscil·la entre un 20 i un 80 %, van ser documents obligatoris, necessaris pel començament de l'administració de la tutela. I, finalment, entre un 15 i un 55 % són documents que no són explícits sobre la causa de la seua redacció. En el conjunt del regne, amb totes les limitacions que comporta una visió tan general, un 10 % dels inventaris corresponen a la primera causa, un 45 %, a la segona i un altre 45 %, a la tercera. És molt cridaner el cas dels inventaris que no indiquen la causa de la redacció, perquè no implica que no puguem deduir-la. Sembla clar per la prosopografia dels implicats

que aquesta no va ser l'accés a l'administració d'una tutela, ja que és el mateix hereu i/o els marmessors del difunt els qui varen encarregar-los. Això vol dir que l'hereu era major de vint anys, l'edat legal segons els Furs per a heretar sense la mediació d'un tutor, element confirmat per l'absència de tutors en aquests documents. Allò sospitable és que la majoria d'aquests documents varen sorgir, senzillament, per disputes pels béns, i per la voluntat dels hereus de deixar clar de qui era cada cosa.

Tractarem i desenvoluparem la qüestió dels litigis més endavant. Abans d'avançar en aquest tema, cal reparar en les implicacions immediates que té conèixer la incidència d'aquestes causes per a l'anàlisi dels objectes dels inventaris de manera quantitativa. Un element fonamental d'aquests documents, que s'ha arrossegat historiogràficament des de fa molt de temps, és el fet que teòricament deurien estar esbiaixats cap als sectors socials més adinerats. Això, en principi, és ben lògic. Tindre possessions valuoses com ara argent, joies, o mobles d'importació; però també, en el cas dels pagesos, tindre més terra, animals de treball o equipament agrícola, augmentava les possibilitats que els hereus i els marmessors discutiren pels béns i sol·licitaren un d'aquests llistats. Per contra, aquestes disputes eren improbables quan els difunts no tenien res a cobejar, o almenys, cap cosa estimable.⁸ Ara bé, aquesta situació pot ser aplicable als inventaris «voluntaris», aquells que resultaren de la voluntat dels hereus de fer servir el seu dret. Aquesta qüestió havia de tindre un pes molt més baix en el cas dels inventaris forçats per l'inici de tuteles de menors, que eren obligatoris, per la qual cosa haurien de proporcionar una mostra més aleatòria de l'espectre social. Es podria argumentar que, de la mateixa manera que amb els inventaris que sorgien per disputes, calia que existira alguna cosa a administrar per part del tutor del menor. És possible; però, a excepció dels casos més extrems, és

8 Tot i que aquesta és una qüestió que es remunta als primers treballs sobre inventaris (Van der Woude i Schuurman, 1980), pot trobar-se una revisió sobre el tema, a més a més amb una demostració estadística d'aquest biaix, en Keibek i Shaw-Taylor (2013: 244-281) i Keibek (2016).

lògic pensar que els menors havien de tindre alguna cosa, encara que no fora valuosa.

Un altre element que queda clar d'aquesta anàlisi és que els notaris deixaren escrites les causes de la redacció dels inventaris quan aquests resultaven d'alguna de les circumstàncies contemplades en els Furs. Però, com hem dit abans, els inventaris eren un dret dels hereus. Aquests podien sentir la necessitat d'ordenar aquests documents davant qualsevol conflicte al voltant de la integritat o el repartiment de l'herència. Contemplar les raons de la redacció dels inventaris únicament des dels Furs ens reduiria a veure la utilitat del document per a les institucions. Igual que els testaments o altres documents relacionats amb el dret successori, els inventaris acomplien una funció pública central, en aportar seguretat jurídica a quelcom tan essencial per a la reproducció de la riquesa dels habitants del regne com era la transmissió hereditària. Però més enllà de les circumstàncies que la llei poguera contemplar, en la base hi havia la lògica de les necessitats de famílies concretes. Els inventaris acomplien primer una funció privada, domèstica i familiar, que era la d'ésser una assegurança legal a la qual els membres de la societat medieval podien recórrer. En paraules de Belén Moreno (2007: 13), l'inventari s'encarregava quan alguna situació familiar poguera entorpir allò que havia de fer-se de manera natural, és a dir, d'acord amb les lleis d'herència i successió. Maria Serena Mazzi (1980: 207) va expressar també aquesta idea posant la raó de l'inventari, abans que en la llei, en el costum que genera la mateixa desconfiança de les persones. De fet, la seua clàusula introductòria més popular no deixa de recordar la seua finalitat principal, tant en llatí *–cum ob doli maculam evitandam–* com en català *–per esquivar tot frau e engany.*

En la pràctica, qualsevol situació litigiosa podia estimular l'encàrrec d'inventaris, tota una casuística d'inseguretats molt variable, que comprenia des d'una inesperada mort sense testament fins al desacord amb les últimes voluntats del difunt. Això, que és un fet ben conegut pels historiadors, de vegades ha estat obviat en qualificar els inventaris com a *miralls*, *instantànies* o *fotografies* de la realitat material que envoltava el difunt. Totes aquestes són paraules que

transmeten la idea que els béns anotats en els inventaris eren resultat de la inspecció visual dels notaris. I, en realitat, l'inventari és un document molt més selectiu, ja que la seua funcionalitat legal era fer constar els béns *d'una* persona. Això no era el mateix que escriure tots els béns que hi havia a la casa en la qual havia viscut el difunt propietari, encara que els hagués utilitzat en vida o hi foren presents quan es va redactar el document. Al cap i a la fi, els béns del difunt eren aquells als quals podien aspirar legítimament aquells qui ordenaren l'inventari, que normalment era la viuda, que pretenia recuperar el dot, i els fills, que buscaven obtenir l'herència. De fet, en contra de la imatge del notari en solitari anotant tots els béns, aquestes persones són constantment esmentades en el moment de la redacció del llistat i, atès que el notari no podia saber quins eren els béns del difunt, eren ells els qui devien dir-li-ho.⁹ Aquesta circumstància ha quedat reflectida fins i tot en algunes obres d'art de l'època. El fresc de la figura 2 forma part d'un conjunt del segle XV sobre la vida quotidiana a Florència, que es troba concretament a l'Oratorio dei Buonomini di San Martino, i entre aquestes imatges n'hi ha diverses dedicades a l'activitat notarial. La que es presenta ací es titula significativament *inventario*, i sembla captar el moment de la redacció d'aquest document a l'interior d'una llar. Pot observar-se la rellevància de la viuda en l'escena, directament en el centre de la composició, fent d'intermediària entre un notari, que roman a l'esquerra, i diversos homes, a la dreta, segurament els marmessors, els quals recerquen entre les possessions del difunt.

9 Els familiars, afirmen els inventaris, són aquells qui coneixien i han de conèixer les possessions del difunt (*sciunt vel scire debent facultates defuncti*). La seua presència durant la confecció de l'elenc era exigida, a més a més, per la llei foral, si més no en el cas de l'inici de l'administració de tuteles (Marzal, 1998: 50-51).

Figura 2. *Inventario*. Oratorio dei Buonomini di San Martino, Florència (segle xv)

Això reforça la idea que la redacció de l'inventari tenia lloc en mig d'una discussió entre ambdues parts, com se'ls denomina en diversos inventaris, que ha quedat fossilitzada en els casos especialment conflictius, en els quals els familiars surten recurrentment dient al notari quins objectes anotar. Un dels casos més ben documentats és el de la viuda Ylària, els marmessors de la qual no deixaven de discutir sobre el parador de l'argent de la difunta. El notari, Jaume Vinader, senzillament, es va limitar a escriure les acusacions mútues que els familiars es llançaven.

Ítem, dix e requerí lo dit en Bernat Serra en lo dit nom mi, dit Jaume Vinader, receptor del present inventari, que metés e continuàs en lo dit present inventari dos copes d'argent daurades. Ítem, quatre culeretes d'argent. Ítem, una correga d'argent. Ítem, quatrecens reals d'argent, les quals copes, culeretes, corega e diners lo dit frare Johan de continent, après òbit de la dita mare sua, havia pres de la caxa gran d'àlber, qui stava en la dita cambra, e se n'havia portat ab si fora lo dit

*alberc. E com lo dit frare Johan hagués hoïs (sic) les dites coses, dix e respós que veritat era que ell se n'havia portat les dites copes culeretes e correaga per obs de fer un càlser, mas que no se n'havia portat diners alguns, e lo dit en Serra li dix e respós que ell li daria tan com la dita defuncta tenia ara en sa malaltia pus de quatrecens florins, per què requerí mi, dit notari, que li fahés de allò menció en lo dit inventari.*¹⁰

Un altre exemple cridaner és el del veí de Vilafranca, Berenguer Palau. Sembla que aquest, quan ja estava feble i en el llindar de la mort, va ser traslladat fora de la seua llar. La clau de sa casa va passar per diverses mans de familiars i coneguts i, per tal de preservar els béns, algú d'ells (segurament un marmessor o l'hereu) decidí tancar la casa *amb cadenats* i, encara més, amb un segell de cera damunt aquests, per tal d'identificar si algú els llevava per emportar-se'n alguna possessió.

*En Ramon Thous, Antoni Thous, Peraco de Bruschá, Miquel Miello, Pere Thous, Domingo Albert, Franciscus Torres major de dies, parents e amichs d'en Berenguer Palau, com lo dit Berenguer Palau fós e estingués flaquement etc, per çò ells personalment anaren a les cases del dit en Berenguer e atrobaren tanquades les portes damunt ab cadenats e ab segell de cera vermella ab senyal de ala, e obriren les portes, e per tolre sospita, e per veure si res fallie del dit alberch, com durant la absència del dit En Berenguer les claus fossen stades en poder de diverses persones, per çò requeriren que de tots los béns que eren dins casa los fes inventari e carta pública, los quals béns són ut secuntur.*¹¹

Tant en aquest cas com en l'anterior, les causes de la redacció no tenien un referent clar entre les especificades

10 Arxiu de Protocols del Corpus Christi de València, Protocols de Jaume Vinader, 9.535, 12 d'agost de 1443.

11 Arxiu Històric Notarial de Morella, Protocols d'Antoni Esquerdo, 74, 1 d'octubre de 1397.

en la normativa del regne, però això no llevava el caràcter probatori de l'inventari per tal de dirimir futures disputes pels béns. De fet, si la situació era la contrària, si la transmissió hereditària i el nou amo dels béns del difunt eren inqüestionables, en principi, no hi havia motiu per ordenar un acte notarial, que al cap i a la fi, suposava una despesa addicional. És per això que en molts testaments hi trobem entrades en què es destaca amb rotunditat la no necessitat de fer inventari, com en el cas de Sanxo Favara, veí de Vilafranca, que deixà els seus béns a la seua muller: *sens que aquella non sie tenguda fer inventari ni scriptura alguna ni donar compte d'aquells [béns] a nenguna persona*.¹²

UNA QÜESTIÓ LEGAL AFEGIDA: LES IMPLICACIONS DEL DRET SUCCESSORI VALENCIÀ

Un altre aspecte de rellevància relacionat amb el context normatiu és el sistema hereditari valencià. Els historiadors aspirem a explorar el consum domèstic o, almenys, les possessions que varen adquirir o utilitzar els membres de la unitat familiar. Tanmateix, reproduir els béns dins la llar mai va ser l'objectiu dels inventaris *post mortem*. Els familiars havien d'identificar els béns *del difunt*, no tots els béns *dins la casa*, perquè, després de l'inventari, anava a esdevenir-se un repartiment de les possessions del traspassat. En aquest sentit, el tipus de règim matrimonial tenia implicacions sobre la propietat dels objectes i, en el moment de la defunció d'un dels cònjuges, comportava diferències entre els inventaris dels homes i de les dones.

Com en altres llocs de l'Europa feudal, al regne de València els béns matrimonials s'havien format originàriament a partir d'un dot, aportat per la dona en el moment de la constitució del casament, en metàl·lic o en la forma d'estris domèstics, i que podia recuperar després de la mort del marit, junt

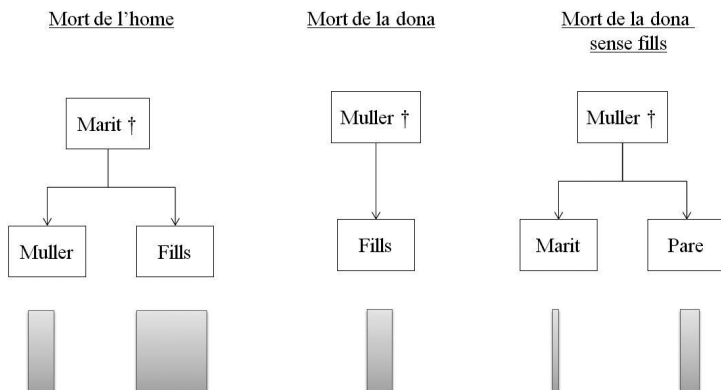
12 Arxiu Històric Notarial de Morella, Protocols de Miquel Alegre, 54, 29 d'agost de 1368.

amb el *creix*, que era la meitat de l'import dotal, aportat per aquest. Durant la vida del matrimoni, no obstant això, tots els béns, també els dotals, es consideraven del marit, que havia d'administrar-los i tenir-ne cura (Colón i Garcia, 1970-2007: V, 17, 30, 63). Tanmateix, en el moment de la dissolució del matrimoni per la mort d'un dels cònjuges el repartiment dels béns seguia lògiques diferents. En morir el marit, la dona recuperava el dot i el creix per tal de poder tornar al mercat matrimonial, junt amb els béns denominats parafernals, és a dir, els privatis que eren només seus. Si qui moria era la dona, allò que es repartia eren precisament aquests béns, els dotals i els parafernals, que es transmetien als seus fills. Mentrestant, la major part dels béns continuarien així amb el marit. I en el cas que la dona traspasara sense fills, un terç dels seus béns es transmetien al marit i dos terços, al dotador, que normalment era el pare (Colón i Garcia, 1970-2007: V, 26-41). Tot això, evidentment, en circumstàncies normals, que podien ser matisades en qualsevol cas pels legats particulars de testaments i codicils (figura 3).

D'aquest sistema caldria deduir que els inventaris de les dones haurien de transmetre una imatge més distorsionada del conjunt d'estrís d'una unitat domèstica, senzillament, perquè no hi havia motiu pel qual els béns del marit hagueren d'estar-hi inclosos. Per contra, sí que sembla que els inventaris del marit incloïen els de la dona, també perquè es feien emprar com a mecanisme per a localitzar i recuperar el dot. L'inventari de l'home, segurament, acomplia un paper positiu per a les noves viudes, com expressava Bertomeua en 1443: *que per lo present inventari preiuhí algú no sia fet als dot e creix que deig haver e recobrar ne en los altres beneficis que haia en los béns del dit defunct.*¹³

13 Arxiu Municipal de València, Protocols Notarials de Pere Pérez, volum 23-1, 13 de gener de 1443.

Figura 3. La transmissió hereditària en el sistema dotal valencià, segons el sexe del difunt

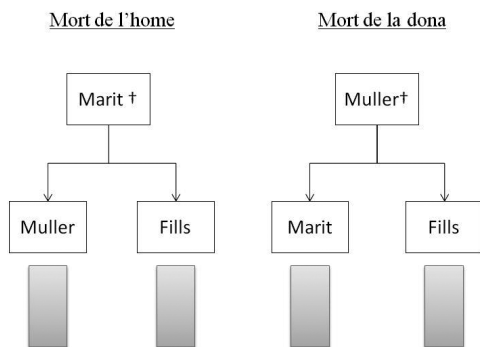
Font: elaboració pròpia.

D'altra banda, a València encara hi existia un règim matrimonial més, que convivia amb l'anterior. En compte del dot i el creix, els cònjuges podien haver establert el seu casament sota el contracte de comunitat de béns, de *fraternitat e germania*. Aquest contracte pot remuntar-se a l'existència del mateix regne, i va tenir una gran popularitat als segles baixmedievals, tot i que sembla que va anar perdent força al segle xv. Al contrari que el sistema dotal, els matrimonis en règim de germania s'havien format mitjançant una contribució igualitària per ambdós cònjuges, en la qual cadascú havia aportat la mateixa quantitat de diners o béns pel mateix valor. En conseqüència, en el moment de la mort d'un dels dos, el sistema contemplava la divisió a parts iguals de tots els béns entre el cònjuge supervivent i els fills.¹⁴ Tot açò, evidentment, havia de tenir una repercussió en els béns recollits en els inventaris de difunts sota aquest tipus de matrimoni. No debades, els mateixos llistats deixen clar

14 Sobre la funció econòmica del dot i la germania cal consultar Furió (1998: 25-43).

quan el difunt havia realitzat les seues núpries amb aquesta modalitat contractual. Contràriament al cas dotal, en aquests casos els inventaris sí que semblen incloure les possessions d'ambdós cònjuges, amb independència de quin dels dos fou el qui morí. (figura 4).

Figura 4. La transmissió hereditària en el sistema valencià de germania, segons el sexe del difunt

Font: elaboració pròpia.

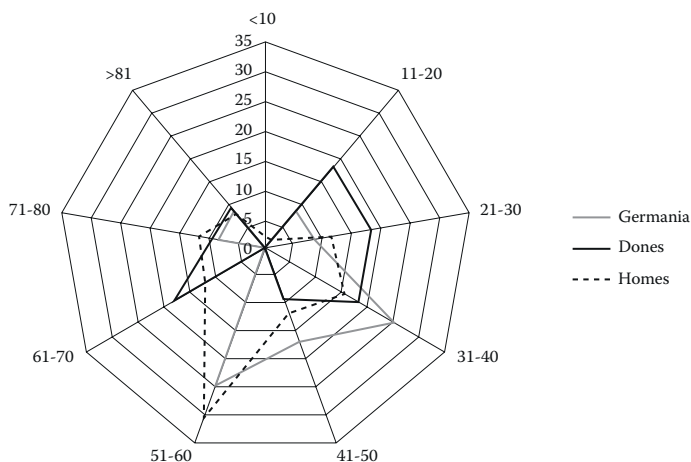
En resum, del marc legal, cal deduir-ne que els inventaris de dones sota règim dotal reflecteixen els interiors domèstics d'una manera més parcial que els inventaris dels homes, o d'un dels dos individus si el règim era el de germania. De fet, l'experiència documental és que és molt comú trobar inventaris de dones que només inclouen roba, terres o diners en efectiu, segurament perquè aquests eren els elements constitutius del dot. Tot açò, a més a més, pot quantificar-se mitjançant mostres concretes d'inventaris. La figura 5, per exemple, presenta els inventaris d'una localitat particular, Morvedre, de la qual es conserva una quantitat excepcional de 75 llistats per a l'any 1348. La figura classifica els documents segons la quantitat de béns que posseïen els difunts, des de menys de 10 ítems a més de 80, distingint

tres grups d'individus: homes en sistema dotal, dones en sistema dotal, i individus (per tant, tant homes com dones) sota el sistema de germania. Cada línia interna de la teranyina representa un percentatge sobre el total de cada grup d'inventaris. Com més cap a l'exterior de la teranyina, més inventaris d'un grup determinat es concentren en la gamma de béns indicada.¹⁵ Pot observar-se com la majoria dels inventaris de dones en sistema dotal es concentren en les gammes de béns més baixes. Més de la meitat d'aquests inventaris tenien entre 10 i 40 ítems, només un 10 % entre 40 i 50, i un terç passa d'aquesta franja. Per contra, els inventaris d'homes casats en règim dotal i els d'individus en règim de germania es concentren en les gammes més altes. En ambdós casos, els inventaris recollien fonamentalment entre 30 i 50 ítems, i encara alguns en tenien més.

Aquests resultats semblen consistents, per tant, amb les implicacions que poden deduir-se del model successori i hereditari valencià. Tot i això, cal reconèixer que aquesta manera d'anàlisi no té en consideració diferències per grups socioprofessionals ni nivells de riquesa personal. Aquests hagueren de ser, en última instància, un dels elements bàsics per explicar la major o menor abundància material de les llars dels difunts.

15 La *gamma* de béns (nombre d'ítems, és a dir, de béns diferents) i no la *quantitat* (nombre de béns, sense més) és una manera d'anàlisi que s'ha dut a terme en altres ocasions, com per exemple en Bolòs i Sánchez-Boira (2014, I: 46 i ss). Sobre les limitacions d'aquest mètode pot consultar-se Schuurman (1980: 25-26).

Figura 5. Distribució de la gamma de béns en els inventaris d'homes, dones i matrimonis sota règim de comunitats de béns o germania (Morvedre, 1348)

Font: Almenar Fernández (2017: 547).

Nota: la mostra està constituïda per 75 inventaris, 52 dels quals corresponien a béns d'homes, 11, de dones i 12, als béns d'ambdós cònjuges.

CONCLUSIÓ

Conèixer el marc normatiu resulta essencial si, tal com han fet els companys modernistes, els medievalistes aspirem a estudiar el consum domèstic mitjançant la quantificació dels objectes presents en els inventaris. En el regne de València, els Furs contemplaven l'encàrrec d'aquest recurs legal com un dret dels hereus relacionat amb la transmissió *post mortem* dels béns, la qual cosa té abundants referents i similituds amb altres casos europeus. Tot i això, també podien ser uns llistats obligatoris, exigits pel començament de les administracions de tuteles i curateles de menors de vint anys. Aquestes circumstàncies són identificables mitjançant els mateixos inventaris, i mostren que una part molt significativa d'aquests foren redactats

precisament per aquesta segona situació. La proporció entre ambdues causes ha d'estudiar-se en profunditat, perquè pot servir per dirimir els biaixos referits a la bibliografia, sobretot els que estan relacionats amb la riquesa dels individus. A més a més, l'evidència dels mateixos inventaris fa reconèixer el paper bàsic d'aquests llistats per a les famílies, que en una casuística de contextos d'inseguretat i desconfiança recorrien al llistat de béns com a recurs probatori per evitar disputes pels béns. Finalment, el sistema successori valencià, detalladament explicat en els Furs del regne, comportava diferències en el repartiment de les possessions entre homes i dones casats sota dot i creix, i els casats mitjançant contractes de germania. Açò implicava més parcialitat en els inventaris de les difuntes casades sota el sistema dotal, cosa que es pot corroborar amb mostres àmplies d'aquests documents, atès que els seus béns comprenien normalment una part reduïda del conjunt dels estris de la unitat familiar.

El gènere del difunt i el règim matrimonial, junt amb les causes de redacció dels llistats de béns, són, en definitiva, elements bàsics per preveure i identificar biaixos en les mostres d'inventaris. De fet, la manca de referències, en els exemplars medievals, sobre l'edat del difunt o sobre valoracions monetàries, que permeten estimar la seva riquesa patrimonial, fa que aquests elements assumeixen el rol d'indicadors indirectes. Així doncs, els medievalistes tenim alternatives que haurien d'encoratjar a dur a terme un tractament exhaustiu d'aquests documents, el qual ha donat lloc a algunes de les discussions més profitoses per comprendre la lògica dels consumidors i consumidoras de l'època preindustrial.

ELS INVENTARIS *POST MORTEM* CATALANS A L'ÈPOCA MODERNA: CARACTERÍSTIQUES, PUNTS FORTS I PUNTS FEBLES¹

BELÉN MORENO CLAVERÍAS
Universidad Autónoma de Madrid

INTRODUCCIÓ

Els organitzadors de la jornada d'estudi que es va celebrar a la Universitat de Girona al desembre de 2016 sobre *Els inventaris post mortem com a font per a la història econòmica i social*, em van demanar que fes una presentació sobre les característiques dels inventaris *post mortem* catalans de l'època moderna, així com dels seus avantatges i inconvenients. Tot i que ja he tractat aquestes qüestions en altres llocs (Moreno Claverías, 2003 i 2007), en aquest text s'inclouen tots els elements que poden resultar d'utilitat als investigadors que usin aquesta font per primer cop. En primer lloc, es defineix què són exactament els inventaris i ens preguntem qui n'encarregava la redacció i per què. Partint del buidatge dels inventaris redactats a les notaries de Vilafranca del Penedès en els anys 1670-1690 i 1770-1790, s'examinen quins sectors socials hi estan representats, tant per categories socioprofessionals com per extensió de terra posseïda, elements, ambdós, fonamentals per entendre l'enquadrament social de les

1 Aquest treball ha comptat amb l'ajut del projecte HAR2014-54891-P: *Ni elits ni pobres. Classes mitjanes i canvi social en perspectiva històrica, finançat pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat.*

famílies a la Catalunya preindustrial. Passem després a detallar i classificar la ingent informació que aporten aquestes escriptures, així com la seva utilitat per aproximar-se a diversos aspectes de la història social i econòmica de la Catalunya moderna. Per acabar, s'assenyalen els punts forts i els punts febles d'aquesta font, i se'n proposen algunes d'alternatives per compensar-ne, ni que sigui en part, les fragilitats.

QUÈ SÓN ELS INVENTARIS *POST MORTEM*?

Segons Vicente Gibert, que va escriure un manual en llatí per a escriptors l'any 1772 (traduït al castellà el 1828), l'inventari és la descripció o nòmina de tots els béns que formaven l'herència d'un difunt, feta públicament, és a dir, mitjançant un instrument notarial. En aquest hi devien constar *todos los bienes, muebles o inmuebles, dinero, alhajas de oro o plata, créditos, derechos, acciones y todas las demás cosas que se hallaren en la herencia del difunto, así las propias de él, como las ajenas, a fin de que nada pueda ocultarse o perderse*. A Catalunya, per tal que l'inventari tingués tota la seva validesa, només calia que es fes en presència de l'escriptor i uns testimonis (Gibert, 1828 [1772]: 255 i 256). En el cas que es descobrís alguna ocultació, seria considerat com a *no fet*, d'aquí la gran quantitat d'informació que contenen (Comes, 1826: 119-127).

Els inventaris mostren grans diferències depenent de l'àmbit geogràfic i de l'època en què foren redactats, del dret civil i el sistema hereditari vigents, així com de la pràctica notarial establerta en cada zona. Fins i tot es poden trobar algunes disparitats entre notaris de la mateixa època i lloc, tot i que, en el cas català, no són gaire significatives.

En efecte, els inventaris catalans de l'època moderna comparteixen una sèrie de trets comuns. Per començar, a l'encapçalament del document hi apareixen el nom, la professió i el lloc de residència del difunt i de la persona que encarregava l'inventari (normalment la vídua i, en segon lloc, l'hereu). A continuació, el notari o escriptor descrivia l'interior de l'habitatge, estança per estança. És important remarcar aquest

fet, perquè aquesta no era la manera de procedir en altres zones espanyoles i europees, on els objectes presents a la casa s'enumeraven desordenadament o per tipologies (roba, vaixel·la, mobles, etc.), però sense especificar el lloc on es trobaven (Sobrado, 2003). Normalment feien sempre el mateix recorregut: començaven descrivint l'entrada amb tots els objectes que hi havia a l'interior, continuaven per l'estable, la *botiga* (magatzem) de cereals, el celler i la cuina. Després pujaven al segon pis i descrivien la sala o menjador, els dormitoris i les golfes. Els béns mobles, fins i tot els més petits i d'escàs valor econòmic, apareixen anotats i descrits (material, estat de conservació, color) al lloc on es trobaven en el moment de la redacció, cosa que ofereix pistes valuoses sobre els usos pràctics i el valor simbòlic que es donaven als objectes. Per tal de facilitar la feina al notari, s'havien d'obrir totes les portes, armaris, caixes i calaixeres de la casa, que normalment es tancaven amb clau.

Tot seguit, s'enumeraven els béns immobles (cases –junt amb la seva localització i característiques–, peces de terra –amb la seva extensió i tipus de conreu–, masos, horts, eres, molins, etc.), les rendes i els crèdits (diners en efectiu, inversions en ramaderia, en activitats comercials, censals, debitoris, etc.).

Per acabar, en alguns casos s'inclouïen separatament els béns propis de les dones de la casa, aquells que formaven el seu dot.

QUI FEIA INVENTARI I PER QUÈ?

Segons la jurisprudència catalana era obligatori fer inventari en els casos i terminis següents:

1. Els tutors, curadors i marmessors o executors d'últimes voluntats i tots aquells que tinguessin l'administració de coses alienes estaven obligats a fer inventari del patrimoni a administrar (Comes, 1826: 119). Els tutors i curadors havien de fer l'inventari el més aviat possible i abans de poder administrar els béns, ja que si no ho feien podien ser substituïts per ser *sospitosos* (Gibert, 1828 [1772]: 257).

2. L'hereu estava obligat a fer inventari en dos casos: quan havia de restituir a un altre l'herència i quan volia salvaguardar el seu

patrimoni davant de les obligacions hereditàries i testamentàries. És a dir, si els deutes del difunt i les legítimes dels germans superaven la quantia de l'herència, no havia de respondre amb els seus propis béns a aquestes obligacions i, per tant, havia d'encarregar inventari dels béns heretats (Comes, 1826: 120-127). En aquest cas hi havia un termini de 30 dies per començar l'inventari i de 60 dies per concloure'l, temps que començava a córrer des del moment en què s'acceptava l'herència. En el cas que l'hereu no encarregués l'inventari es donava per fet que aquesta era suficient per pagar els deutes del difunt sense posar en risc els béns propis (Gibert, 1828 [1772]: 258).

3. La vídua estava obligada a encarregar un inventari si volia gaudir del benefici de la constitució *Hac nostra*, en virtut de la qual el primer any després de la mort del marit (any de plor), l'hereu li havia de prestar els aliments necessaris per a la seva manutenció. I si no li lliurés el seu dot després de l'any de plor, la dona tindria dret (la tenuta) a fer seus els fruits dels béns del marit difunt fins que l'hereu l'hi pagués (Comes, 1826: 119-127). El termini era, en aquest cas, de dos mesos i, segons Gibert,

la viuda que no hace el inventario dentro de dichos dos meses, queda privada de la manutención y vestido que le han de dar los herederos del marido en el año del luto, y así mismo se priva de la utilidad de hacer suyos los frutos de los bienes del marido después del año de luto (Gibert, 1828 [1772]: 257).

4. El prelat devia fer inventari dels béns de l'església, ja que n'era administrador (Gibert, 1828 [1772]: 257).

Quan es consulten els protocols notarials, es constata que la redacció de l'inventari no era una pràctica generalitzada. Com es pot esbrinar quina part de la població encarregava inventari? És possible conèixer la proporció de patrimonis inventariats creuant la informació dels inventaris recollits en els manuals notarials amb un altre tipus de font, els llibres d'òbits dels registres parroquials. Les defuncions eren anotades per procedir a l'enterrament del finat, de la mateixa manera que s'apunten acuradament els baptismes i els casaments celebrats a cada

localitat, raó per la qual aquesta font és tan valuosa per a l'estudi de la demografia abans de l'aparició dels censos de població.

Si comparem el nombre de tots els inventaris de difunts residents a Vilafranca del Penedès entre 1670 i 1690 i el nombre de defuncions enregistrades a la mateixa localitat i els mateixos anys, sabem que es redactà l'inventari dels béns de gairebé el 9 % dels difunts adults. Exactament, s'ha localitzat l'inventari del 13,7 % dels homes difunts i del 2,4 % de les dones. Un segle més tard, del 1770 al 1790, el percentatge total s'apropa també al 9 %, exactament es va redactar inventari del 15,1 % dels homes i del 2,5 % de les dones (quadre 1).

Quadre 1. Proporció de difunts adults de Vilafranca del Penedès amb inventari, en % (1670-1690 i 1770-1790)

	1670-1690	1770-1790
Homes	13,7 %	15,1 %
Dones	2,4 %	2,5 %
Total	8,7 %	8,9 %

Font: elaboració pròpia a partir del buidatge de tots els inventaris *post mortem* redactats a les notaries de Vilafranca del Penedès entre 1670-1690 i 1770-1790. Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca del Penedès (AHCVP), Arxiu de Protocols Notarials (APN).

Aquests percentatges són similars o lleugerament superiors als corresponents a d'altres zones catalanes. Mercedes Santiveri (1986: 136) establí per a la ciutat de Lleida uns percentatges del 9,55 % per als homes i el 2,98 % per a les dones. A la ciutat de Barcelona, Lluís Castañeda (1984: 28) localitzà l'inventari del 6,74 % dels homes difunts. Ara bé, s'ha de dir que en localitats més petites, on predominaven encara amb més força les llars pageses, és possible que el percentatge de població amb inventari sigui més alt. Les famílies pageses tendien, per exemple, a redactar més capítols matrimonials que les famílies d'artesans. El mateix podia passar amb els inventaris, atès que s'havia d'assegurar que la transmissió de la terra es produís sense cap problema i respectant els drets de les vídues usufructuàries. En aquest mateix volum, Rosa Congost i Rosa Ros mostren que els

percentatges d'adults amb inventari de les localitats de Torroella de Montgrí i de Castelló d'Empúries a la segona meitat del segle XVIII eren superiors als de Vilafranca, i molt superiors als de les ciutats de Lleida o Barcelona.

Tenint en compte la reduïda proporció de difunts dels quals es feia inventari, tot porta a pensar que precisament aquest s'encarregava en els casos en què algun conflicte familiar pogués complicar allò que devia fer-se de manera *natural* en matèria d'herència i successió. En efecte, el sistema successori havia de tenir una influència important en les motivacions de la redacció dels inventaris i la proporció de població que n'encarregava. Luis Almenar i Daniel Muñoz ho constaten també en els inventaris valencians que analitzen en aquest mateix volum.

En el cas penedesenc, dels 702 inventaris analitzats per al període 1670-1815, 627 corresponen a béns d'homes, 60, a béns de dones i en 15 s'especifica que els béns inventariats pertanyien als dos membres del matrimoni (tot i que en molts inventaris d'homes hi consten també, separadament, els béns que corresponien al dot de les seves dones). Malgrat l'escassetat d'inventaris femenins, tema que es tractarà més endavant, foren majoritàriament dones les que encarregaren els inventaris d'aquests 627 homes (tres quartes parts dels casos). A manca d'una veritable propietat a les seves mans, almenys havien d'assegurar-se el dret a l'usdefruit dels béns del marit –dret que conservaven sempre que no es tornessin a casar–, enfront dels drets de l'hereu, que normalment era el seu fill mascle primogènit.

Segons Andrés Barrera, era aquest dret residual de la vídua, enfront del dret tan potent de l'hereu, el que podia provocar certs conflictes entre ells: *per a l'hereu impacient, la mare usufructuària és d'alguna manera el darrer obstacle que s'interposa en el seu camí que condueix al ple exercici del govern domèstic* (Barrera, 1990: 324). El mateix Gibert, en el seu manual per a notaris de 1772, ja suggeria que es podia produir aquesta mena de conflictes quan assenyalava que si la vídua,

en el tiempo de la formación del inventario se lo impidiere el heredero u otro, hará que el Escribano otorgue de ello instrumento con protesta, en que consten sus diligencias, y

así gozará de dicho privilegio, porque entonces no debe ser responsable de que no se haya hecho inventario (Gibert, 1828 [1772]: 258-259).

Els conflictes entre la vídua i l'hereu o la voluntat d'evitar-los sembla ser la causa de la redacció de molts dels inventaris encarregats per dones (Moreno Claverías, 2004). En molts documents no n'existeix cap prova explícita, a d'altres s'intueix per alguna anotació del notari i en pocs el conflicte és clar i latent. Per exemple, l'any 1784, Joan Rovira, pagès i hereu del també pagès Anton Rovira, encarrega l'inventari dels béns del seu pare, mort un any abans. El termini per redactar inventari, com s'ha apuntat, no havia de sobrepassar dels 30 dies després de la defunció del cap de casa. No obstant això, en aquest cas, l'enfrontament entre mare i fill havia comportat que l'hereu tornés a encarregar inventari dels béns del seu pare. La vídua ja n'havia encarregat el seu en els terminis establerts per fer-ho i, per tant, havia passat a ser la usufructuària del patrimoni familiar, format per una petita heretat i un corral amb alguns caps de bestiar. El fill lamentava que la seva mare hagués donat aquest pas sense avisar-lo: *tots los quals béns han quedat en poder de dita Paula Rovira, viuda del sobre expressat Anton Rovira, mare mia, respecte de haver esta pres inventari dels béns del expressat mon difunt pare, sens haver-me demanat ni dir-me cosa alguna, a fi que los dos junts ne prenguessen*.² Així que l'hereu, empenyat amb sa mare, opta per pagar altres 12 lliures i encarregar un segon inventari dels mateixos béns. La vídua no va tenir més remei que acceptar-ho –de totes maneres ja no podia perdre el seu dret a l'usdefruit–, però no va permetre al notari obrir les seves caixes ni registrar els béns dels quals realment era l'única propietària, és a dir, els del seu dot:

Respecte que Paula Rovira, mare del dit Joan Rovira [l'hereu] estava present, y dins lo quarto de dit son difunt marit la ha requerida de paraula lo dit son fill, a fi que obrís las suas caixas per mirar si en ellas se encontraria cosa pertaïent a la dita casa de Rovira, sin ánimo emperò

2 Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca del Penedès, APN, J. Abreu Rius, P-XVIII-104-2, f. 187.

*de tocar-li cosa alguna pertañent a dita Paula; y ésta ha respost que no volia que fosen ditas sas caixas reconegudas. Ohida dita resposta per dit Joan, est me requerí que continuàs las presents paraulas en esta escriptura de inventari. Y per a que constia ho poso per diligència.*³

Els drets de l'hereu, molt potents respecte els béns del seu pare, gens podien fer a propòsit dels que conformaven el dot de la mare.

S'ha localitzat un cas en què totes les dones de la casa s'aliaren contra l'hereu i obstaculitzaren com pogueren el seu control del patrimoni familiar. És el cas de la família Rigual, posseïdora d'una heretet de 150 jornals (73,4 ha). El cap de casa va morir l'any 1790 sense fills mascles, per la qual cosa l'hereu passà a ser un nét. L'única filla del difunt, les filles d'aquesta i la vídua (mare, germanes i àvia de l'hereu respectivament) no van veure amb bons ulls la irrupció del notari i el nét a la casa per prendre inventari, fins al punt que pràcticament els van fer fora: *ma mare, acompanyada de las mias germanas mogué tan suroll y se alborotaren, que fou precís per evitar disgustos lo ausentar-me jo a casa del notari, fins y tant pogués tornar en dita casa per continuar lo present inventari.*⁴

L'inventari va quedar interromput des del 8 de maig fins el 29 de juliol, temps durant el qual l'hereu va haver de refugiar-se a casa del notari.

Altres vegades els conflictes es produïen amb els parents directes del difunt. En els casos en què el patrimoni n'era considerable, la desconfiança envers la vídua per part dels pares o germans del difunt arribava fins a límits insospitats. Per exemple, Raimunda Pausa, vídua del pagès benestant Joan Pausa, a l'hora de redactar l'inventari dels béns del seu marit el 1774 sobre els quals tenia el dret a l'usdefruit, es va trobar amb les portes d'algunes dependències de casa seva tancades amb clau (el celler, la *botiga* —magatzem— de cereals, l'*oficina de fer aiguardent*), així com les caixes, armaris, calaixeres i mobles on es trobava algun objecte de valor (articles tèxtils, objectes

3 AHCVP, APN, J. Abreu Rius, P-XVIII-104-2, f. 187.

4 AHCVP, APN, J. Abreu Rius, P-XVIII-108-1, f. 271.

de plata i or, els documents relatius a la casa...). Les claus les tenia en el seu poder el germà del difunt, el prevere Francisco Pausa. Davant de la seva negativa de lliurar-les a la vídua, i amb la finalitat de redactar l'inventari complet, el notari va haver de reclamar la presència d'un manyà que va haver d'obrir totes les dependències i mobles tancats amb clau.⁵

La redacció d'un inventari costava diners, al voltant de 10 lliures a finals dels segle XVIII, tot i que depenia de la quantitat de folis redactats, i no tothom podia satisfer aquesta quantitat. Al marge de tutors i curadors, que hi estaven obligats, només la necessitat d'assegurar-se uns drets amenaçats d'alguna manera feia anar al notari també els membres —majoritàriament dones— dels grups socials més humils.

QUINS SECTORS SOCIALS ESTAN REPRESENTATS EN ELS INVENTARIS CATALANS?

Una de les limitacions que s'atribueix als inventaris *post mortem* és que només representen les classes mitjanes i altes. A Castella, per exemple, Fernando Ramos-Palencia (2010: 56) mostra que a la Palència de mitjan segle XVIII només el 5 % dels inventaris corresponia a membres de famílies amb uns ingressos anuals inferiors a 500 rals de billó, mentre que aquestes famílies suposaven el 45 % del total. Per la seva banda, Lorna Weatherill (1988: 3) afirma que els inventaris anglesos donen els millors resultats per analitzar les pautes de consum de les classes mitjanes i altes, i que al Regne Unit són molt poc habituals els inventaris de treballadors. Afirmacions semblants fan Carole Shammas (1990: 19) i Adeline Daumard (1962: 162) respecte als inventaris anglosaxons i francesos respectivament. També Jan De Vries (2009: 158) reconeix que la seva tesi sobre la *revolució industrial* entre la població treballadora difícilment pot ser il·lustrada amb la informació que proporcionen els inventaris, atès que la majoria no s'estén gaire més enllà de la classe mitjana.

5 AHCVP, APN, Jaume Abreu Rius, P-XVIII-98-1, s/n.

Afortunadament això és una mica diferent a Catalunya. A més dels inventaris de famílies o individus benestants (pagesos grans propietaris, burgesos de les lletres i els negocis, preveres rics, petits nobles), hi són presents les classes mitjanes (artesans més o menys pròspers, pagesos mitjans, comerciants...) i també les famílies humils o molt humils (jornalers, rabassers, artesans pobres i burgesos arruïnats). Tot el ventall social hi és present, excepte els vagabunds i mendicants.

S'ha de dir, però, que encara que els inventaris de famílies pobres no són ni excepcionals ni minoritaris, aquestes estan més mal representades que les famílies benestants. És a dir, la proporció de pobres a la societat era molt superior a aquella que es desprèn de l'anàlisi dels inventaris *post mortem*.

En els quadres 2 i 3 podem veure la distribució de la terra – principal font d'ingressos i de rendes en una societat agrària – en els diferents grups socioprofessionals de tots els inventaris redactats a les notaries de Vilafranca del Penedès, que corresponen a l'actual Alt Penedès, en dos talls cronològics, 1670-1690 i 1770-1790.

Quadre 2. La terra per grups socioprofessionals (1670-1690)

	Sense terra	1-10 jornals	11-50 jornals	1 heretat	>= 2 heretats	TOTAL
Pagesos	24	15	7	22	7	75
Artesans	16	26	10	3	0	55
Burgesos	3	7	9	5	2	26
Nobles	0	0	1	1	3	5
Preveres	7	4	0	0	0	11
TOTAL	50	52	27	31	12	172

Font: elaboració pròpia a partir de 172 inventaris localitzats a l'AHCVP entre 1670 i 1690.

Nota: un jornal de terra al Penedès equivalia a 0,489 ha.

Podem observar la diferenciació social representada en els inventaris de 1670-1690. En el 29 % dels 172 inventaris d'aquests anys no hi figura cap parcel·la de terra entre els béns immobles, proporció que augmenta una mica, fins al 32 %, en el cas dels

pagesos. És a dir, els jornalers hi són presents, tot i que en una proporció inferior a la que havien de tenir a la realitat. Si hi afegim els petits pagesos, aquells que posseïen fins a 10 jornals (que sumen un 20 %), el percentatge augmenta fins al 52 %. És a dir, el 52 % dels pagesos amb inventari dels anys 1670-1690 pertanyia als graons més baixos de l'escala social agrària.

Quadre 3. La terra per grups socioprofessionals (1770-1790)

	Sense terra	1-10 jornals	11-50 jornals	1 heretat	>= 2 heretats	TOTAL
Pagesos	42	44	27	43	13	169
Artesans	12	27	5	1	0	45
Burgesos	3	8	4	9	5	29
Nobles	0	0	1	2	1	4
Preveres	9	5	1	1	0	16
TOTAL	66	84	38	56	19	263

Font: elaboració pròpia a partir de 263 inventaris localitzats a l'AHCVP entre 1770 i 1790.

Els inventaris de cent anys després aporten resultats similars, tot i que s'ha produït una petita disminució dels sectors sense terra representats (quadre 3). En el 25 % dels inventaris de 1770-1790 no hi consta cap peça de terra entre els béns immobles, la mateixa proporció que la dels pagesos sense terra. Aquests darrers i els pagesos amos de fins a 10 jornals suposen, com succeïa un segle abans, el 51 % dels pagesos amb inventari.

En aquest mateix volum, Rosa Congost i Rosa Ros mostren que en algunes localitats de la regió de Girona el percentatge de *treballadors* amb inventari, és a dir, dels agricultors petits propietaris, no era gaire inferior al dels *pagesos* (denominació que a Girona s'utilitzava per designar els pagesos de mas).

Podem dir, doncs, que la presència d'inventaris de gent humil i molt humil en els protocols notariais catalans permet, a diferència del que succeeix en altres regions europees i espanyoles, analitzar els efectes de les transformacions econòmiques en tota l'estructura social, així com el diferent grau de difusió dels béns de consum entre els diversos grups socials.

QUINA INFORMACIÓ APORTEN ELS INVENTARIS?

La informació dels inventaris catalans dels segles XVII i XVIII és extraordinàriament rica, cosa que en complica força la recopilació i el tractament posterior, així com la metodologia dels estudis basats en aquesta font notarial.

La gran quantitat d'informació que aporten els inventaris catalans sobre aspectes de la realitat social, econòmica i cultural de la Catalunya moderna pot ser classificada de la manera següent (quadre 4):

Quadre 4. Tipus d'informació que aporten els inventaris *post mortem*

A. Informació sobre el difunt: nom, professió, lloc de residència. Dades sobre la persona que encarrega l'inventari i tipus de lligam amb el difunt (vídua, hereu, tutors i curadors dels seus fills, etc.).

B. La casa habitada. Característiques, nombre de cambres, espais productius, personals, socials...

Informació útil per ubicar socialment i econòmicament la família, i per als estudis sobre l'evolució de l'habitatge.

C. Béns mobles

-Béns productius (eines, botes, carros, etc.)

-Producció reserva, aliments i matèria primera tèxtil (autoconsum/complementarietat d'ingressos)

-Mobiliari bàsic (llits, taules, caixes, etc.)

-Mobiliari i objectes de decoració ostentosos: miralls, catifes, aparadors, cornucòpies...

-Estris de cuina i taula

-Objectes de plata i or (estalvi alternatiu i/o ostentació)

-Béns culturals (llibres, quadres, escultures, etc.) i de devoció (història cultural/mentalitats)

-Articles tèxtils (indumentària i llar)

Informació fonamental per analitzar les pautes de consum i la cultura material.

D. Béns immobles: cases, heretats, peces de terra, horts, patis, eres, molins, etc.

E. Diners en efectiu i deutes pendents de cobrament.

F. Béns semovents: bestiar de treball, ramats, etc.

G. Inversions: en companyies comercials, ramaderia, beneficis eclesiàstics, monopolis municipals, etc.

H. Contractes de conreu (cedits i adquirits) i **drets senyoriais.**

Informació útil per aproximar-se a la riquesa patrimonial, les fonts d'ingressos i rendes, el pes dels contractes de conreu o les inversions comercials, per exemple, a les economies domèstiques.

Les dades sobre el difunt són fonamentals per ubicar-lo des d'un punt de vista geogràfic i professional, així com per localitzar inventaris o altres tipus de documentació relatius a la

mateixa família. D'altra banda, la informació sobre la persona que encarregava l'inventari dona pistes sobre les motivacions que podien comportar-ne la redacció, especialment rellevant en el cas de les vídues que volien salvaguardar els seus drets davant l'hereu, i dels hereus que volien protegir-se dels deutes que requeien sobre els béns heretats. En alguns casos, a continuació de l'inventari hi ha l'encant dels béns mobles del difunt. Amb els diners obtinguts mitjançant la subhasta pública es podia atendre, encara que fos parcialment, el pagament dels deutes que n'havia deixat pendents de pagar.

Les dades sobre l'habitatge i la seva estructura –el nombre de cambres, la presència d'espais no habituals com ara l'estudi, l'*estrado* o la *necessària*, els espais habitables i productius– aporten molta informació sobre la situació econòmica i social de la família, així com també sobre l'evolució de l'arquitectura urbana o rural catalana al llarg del temps (López Guallar, 1980 i 1984). Cal parar atenció a l'ús que es donava a cada espai –productiu, personal, social...–, tenint en compte el tipus d'objectes que s'hi troba. També s'especifica si la casa on vivia el difunt era de propietat o llogada, informació que té una important significació econòmica.

La part central i més extensa dels inventaris està dedicada a la descripció dels objectes que es trobaven a cada espai de la casa. Aquests es poden dividir en les categories següents:

a) Béns de caràcter productiu: eines agrícoles i d'oficis artesanals (en el cas dels ferrers, fusters, sastres, etc.), eines per portar a terme activitats manufactureres a domicili (dona pistes sobre la complementarietat d'ingressos de moltes famílies pageses), botes per al vi i cups (indicador de la producció màxima de vi que podia emmagatzemar la família), premses, trulls, carros (aquests darrers indiquen la possibilitat de transportar mercaderies pròpies o d'obtenir ingressos complementaris fent de traginers).

b) Producció reserva, aliments i matèria primera tèxtil. S'especifica la quantitat de blat, sègol, mestall, vi, oli, llegums, etc. acumulada a la llar en el moment de la defunció del cap de casa. S'ha de tenir en compte, però, que el moment de l'any en què es redactava l'inventari condicionava la major o menor

presència de producció acumulada. Les botes havien d'estar més plenes de vi després de veremar que no pas en altres èpoques de l'any. La producció present a la casa, així com la presència d'alguns animals i aliments, aporta informació sobre el consum alimentari dels diferents grups socials (Lencina, 1998a).

També hi apareix la quantitat i la tipologia de la matèria primera tèxtil (cànem, lli, llana, etc.) present a la casa, informació útil per valorar el pes de l'autoconsum en l'àmbit domèstic de certs articles tèxtils, així com la complementarietat d'ingressos procedents d'activitats econòmiques diverses. A moltes llars pageses hi havia torns de filar llana o els estris més rudimentaris per treballar el bri i l'estopa.

c) Mobiliari i objectes de decoració. S'hi registren el nombre i les característiques del mobiliari bàsic (caixes, bancs, cadires, taules i llits), així com allò que podríem anomenar mobiliari i elements decoratius *ostentosos*, que varien segons l'època: cornucòpies, miralls, escriptoris, armaris, tocadors, cadires *poltrones*, canapès, calaixeres, aranyes de vidre, rellotges de paret, catifes, taules de joc, aparadors, etc. La presència d'aquests elements aporta informació sobre la situació econòmica de la família, la necessitat de mostrar el seu estatus, determinats hàbits de socialització i el ritme d'introducció de nous béns de consum a les llars urbanes i rurals.

d) Estris de cuina i parament de taula: nombre i tipologia d'estrils per a la preparació dels àpats, per menjar i beure. El nombre i la qualitat de coberts, per exemple, pot ser un indicador indirecte del grau de socialització de la família, i alguns estrils especials, com ara les xocolateres i les cafeteres, indiquen el consum de productes de moda.

e) Objectes de plata i or (coberts, canelobres, botons, sivelles, joies, etc.). Aquests articles podien representar una forma d'estalvi alternativa, a què es podia recórrer en cas de manca de liquiditat, i eren un mitjà molt efectiu per mostrar l'estatus familiar o un procés de mobilitat social ascendent.

f) Béns culturals i de devoció. S'anota la quantitat i la tipologia de llibres, objectes artístics de devoció (quadres, crucifixos, estampes, escultures), pintures i escultures no religioses, retrats, mapes, globus terraquís, etc. Informació important per fer una

aproximació al consum cultural de les famílies i la seva evolució al llarg del temps.⁶

g) Articles tèxtils. Es registra la quantitat i la qualitat (gènere, estat de conservació, color) de les peces de vestir i dels articles tèxtils de la llar (llençols, estovalles, tovallons, vànoves, cortines, etc.). Aquest apartat és fonamental per analitzar l'evolució del consum d'articles tèxtils al llarg del temps, així com la generalització d'alguns de nous com ara les indians.⁷ Així mateix, es pot estudiar la incidència de la moda en el vestuari personal d'homes i dones (Moreno Claverías, 2015a). La presència de determinades peces de vestir, com ara les casaques o els corbatins en el cas dels homes, o les caputxes i els mocadors en el de les dones, mostra quins eren els signes externs d'identificació i reconeixement mutu dels diferents grups socials, així com la posició que ocupaven els individus en l'escala social o a la qual aspiraven.

Hi ha altres objectes que val la pena enregistrar, però que són més difícils de classificar, com ara les armes. Malgrat la seva prohibició des de començaments del segle XVIII per Felip V, la seva presència en algunes llars denota prestigi social (armes honorífiques, com ara les espases), poder econòmic (armes per a la defensa del patrimoni i la cacera) i polític (armes dels càrrecs públics).

Pel que fa als béns immobles, aquests poden ser classificats en les tipologies següents:

a) Cases. Nombre, ubicació i característiques de les cases posseïdes.

b) Parcel·les de terra. A més de l'extensió, els inventaris registren el tipus de cultiu a què es dediquen les parcel·les de terra posseïdes (informació interessant per veure la importància dels productes comercials i aquells que havien de servir per a l'autoconsum familiar); però no hi apareix la qualitat, cosa que fa impossible una aproximació al seu valor econòmic. Així mateix, a vegades s'anota l'any i la forma d'adquisició de les terres,

6 Pel que fa a l'anàlisi dels llibres en els inventaris *post mortem*, vegeu, per exemple, Grau, Figueras i Puig (1994).

7 Per al cas català, vegeu, per exemple, Torra (1997 i 1999); Torras i Yun (2003b).

molt útil per saber l'origen de la propietat: herència, compra o adquisició per crèdits impagats.

c) Heretats. S'anota quan la família vivia en un mas, és a dir, en una casa envoltada de *terres, honors i possessions* amb els quals formava l'heretat. No sempre se'n diu l'extensió, tot i que al Penedès l'extensió de la majoria d'heretats era de 100-130 jornals (unes 60 ha).

d) Horts. S'anota la presència d'hort –peça clau per a l'autoconsum de la unitat domèstica– entre els béns immobles de la família.

e) *Oficines de fer aguardent* (alambins). S'anota la presència d'aquest immoble dedicat a la destil·lació d'aguardent. La seva possessió significa, sobretot a les zones que visqueren una expansió de la viticultura, la possibilitat d'obtenir ingressos complementaris mitjançant la venda, a l'engròs o al detall, d'aquest producte.

f) *Botiga*. Possessió d'un espai dedicat a l'elaboració i venda de productes. La *botiga* podia funcionar com a espai comercial (en el cas dels botiguers de teles, per exemple) i/o productiu (en el cas dels sabaters, ferrers, adroguers, etc.).

g) Altres immobles. Possessió d'eres, pallers, molins, patis, magatzems, castells, capelles, etc.

En l'apartat dels béns immobles també hi figuren sovint els diners en efectiu que hi havia a la casa en el moment de la redacció dels inventaris. Atesa la característica manca de liquiditat que hi havia als segles moderns, és significatiu trobar-ne una quantitat, fet que ens aporta informació sobre la capacitat d'estalvi de les famílies.

Els deutes que el difunt tenia pendants de cobrar també hi apareixen, cosa que no passa tan sovint quan havia deixat diners pendants de pagar. Els primers tenen la forma de diners invertits en títols de crèdit formals (censals, compres a carta de gràcia, obligacions) i en crèdit informal (molt freqüent entre els botiguers i altres comerciants, que fiaven als seus clients). Els deutes contrets i encara no pagats en el moment de la defunció es recullen menys freqüentment, tot i que a vegades figura la quantia del deute, el concepte i les dades del prestador (Moreno Claverías, 2000b).

Els inventaris contenen també, en l'apartat de béns immobles, el bestiar de treball (ases, bous, mules o cavalls), que indica la capacitat per treballar les terres familiars i la possibilitat d'obtenir ingressos complementaris mitjançant el transport o el lloguer a tercers. També hi consten les gallines, porcs, conills (importants per a l'alimentació de la família i, a vegades, per a l'obtenció d'ingressos addicionals), i els caps de bestiar boví i oví, que indiquen la importància de la ramaderia en algunes economies pageses (Moreno Claverías, 2000a). S'hi anota si algun d'aquests ramats o bestiar es tenia a *mitges*, fórmula força habitual a la Catalunya preindustrial.

El notari anotava també les inversions del difunt en l'apartat de *béns immobles i rendes*. Les més freqüents –tot i que minoritàries en el conjunt dels inventaris– són les inversions en comerç, és a dir, els diners invertits en companyies comercials o *negocis de mar*. S'hi apunta la forma i l'interès que la inversió suposava anualment, així com el nom, l'ofici i el lloc de residència de les altres persones que formaven la companyia. Aquesta informació és molt útil per analitzar la diversificació de les fonts d'ingressos de les famílies que s'ho podien permetre i l'interès creixent que suposaven les activitats comercials com a via per obtenir beneficis. També hi ha inversions en monopolis municipals (s'hi especifica si el difunt n'era arrendador d'algun com el de la carn, la sal, el gel, etc. i la quantia de la seva inversió) i en beneficis eclesiàstics.

Pel que fa a la contractació agrària, hi figuren les terres cedides o adquirides per via de contracte de conreu, la qual cosa ens apropa a les formes d'accés a l'explotació de la terra i al seu pes dins de les economies familiars. Mitjançant aquesta informació és possible analitzar les característiques econòmiques i socials de les famílies que cedien terres a d'altres i d'aquelles que les treballaven. S'hi anota la informació següent: la modalitat contractual escollida per a la cessió de l'explotació de les terres familiars a d'altres persones (rabassa morta, masoveria, parceria, arrendament); les característiques del bé cedit, sigui una parcel·la de terra o una heretat, i les dades personals del conreador (nom, ofici, lloc de residència i relació de parentiu, si n'hi ha). De la mateixa manera, s'hi apunta la modalitat contractual mitjançant

la qual s'ha obtingut el dret d'explotació d'una parcel·la de terra o d'una heretat; les característiques del bé adquirit (extensió, tipus de cultiu), i les dades personals del concedent del contracte (nom, ofici, lloc de residència i relació de parentiu, si n'hi ha).

S'hi registra també si el difunt posseïa senyories o el dret de cobrar delmes, censos i/o altres rendes senyorial, informació rellevant per analitzar l'estat de salut del règim senyorial al llarg dels segles moderns.

Amb la combinació de tota aquesta informació és possible aproximar-se a les dimensions econòmica, social i cultural de les unitats domèstiques. Des del punt de vista de l'organització econòmica, permet analitzar de forma paral·lela les fonts d'ingressos i les pautes de consum, i esbrinar quin grau d'influència tenien les primeres sobre les segones. És possible apropar-se també a aspectes relacionats amb la sociabilitat de les famílies, així com a elements relatius a la cultura (accés i propensió al consum d'objectes culturals) i les mentalitats, com per exemple el grau de devoció familiar (Bennasar, 1984).

PUNTS FORTS DELS INVENTARIS CATALANS

El principal punt fort dels inventaris *post mortem*, la seva riquesa d'informació, ha quedat ja palès en els apartats anteriors. Aquí ens centrarem en els avantatges que tenen els inventaris catalans de l'època moderna en relació amb els mateixos documents redactats en altres llocs.⁸

a) Corresponen, com hem dit abans, a persones de tots els grups socials, fins i tot de les capes deprimides, a diferència del que passa en altres zones espanyoles i europees, on predominen de forma aclaparadora els inventaris de les classes mitjanes i altes.

b) Hi consta la ubicació socioprofessional dels difunts en tots els casos, a diferència dels inventaris anglesos (Wheatherill,

8 He analitzat detalladament els punts febles i els punts forts dels inventaris catalans en Moreno Claverías (2003), i l'ús d'altres fonts per compensar-ne les mancances en Moreno Claverías (2015b).

1988), francesos (Servais, 1988a i Baulant, 1988), castellans (Yun, 1999: 37) i andalusos –per exemple, Antonio L. Rodríguez Vázquez (1995: 439) apunta que la professió només figura en menys de la meitat dels inventaris sevillans del segle XVI. Aquesta informació ens permet enquadrar socialment la persona dels béns de la qual es realitza l'inventari, molt important en les societats d'Antic Règim, en què l'ofici o l'activitat professional tenien una importància fonamental per situar els individus i les famílies en un lloc concret de la jerarquia social.

c) Hi apareixen anotats tots els béns immobles, una de les absències més destacades en els inventaris d'altres àrees. Així ho assenyalen, per exemple, Carole Shammas (1990: 19) i Lorna Weatherill (1988: 2) per als inventaris anglesos; Jorge Català Sanz per als inventaris valencians (1995: 135); León C. Álvarez Santaló i Antonio García-Baquero (1980: 128-129) per als sevillans, i Nicole Pellegrin i Jacques Péret (1986: 469) per als francesos. Les cases, eres, patis, molins, etc. de les famílies hi figuren junt amb les seves característiques i ubicació. Aquesta informació és especialment rellevant pel que fa a l'extensió i les característiques de la terra posseïda, principal font d'ingressos, rendes i crèdit en les economies agràries.

d) Entre els béns immobles hi apareixen també els diners en efectiu i les *rendes i crèdits*, és a dir, les inversions del difunt en ramaderia, bestiar de treball, activitats comercials (companyies), títols de crèdit, etc. Aquesta informació, absent en els inventaris de moltes àrees, indica les preferències dels sectors socials que tenien capital per invertir, i permet veure el pes que tenien les activitats ramaderes o comercials, per exemple, en algunes famílies pageses.

e) Entre els béns mobles s'hi registren fins i tot els objectes més petits i d'escàs o nul valor econòmic. Precisament l'absència d'aquests objectes és una de les que més lamenten els investigadors de la cultura material d'altres zones (Sobrado: 2003). En els inventaris catalans dels segles XVII i XVIII hi podem trobar ítems com ara *algunes cartes velles, alguns trossos de ferro inútils, un tros de cadira, un barril sense fons, un bressol trencat* o qualsevol altra cosa que s'acostumava a guardar a les golfes.

S'ha de suposar, doncs, que hi són presents tots aquells articles que tenien alguna utilitat o valor.

f) Els béns mobles, dels quals s'hi anota el material, el color, la qualitat (*bo, dolent*) i l'estat de conservació (*nou, poc usat, usat, molt usat*), s'enumeren i es descriuen en el lloc on es trobaven –l'espai de la casa, els calaixos d'un moble–, cosa que no succeeix en els inventaris de tots els llocs. Per exemple, Fernando Ramos-Palencia (1999a: 124) apunta que només els inventaris de Palència de més entitat econòmica especifiquen els diferents espais de la casa. El fet de conèixer la ubicació concreta dels objectes a l'interior de la casa amplia les possibilitats d'aproximar-se als seus usos, a la seva funció en la vida quotidiana i al valor que se'ls atorgava (objectes guardats amb cura sota clau, per exemple, o exposats a les visites).

Aquesta descripció acurada dels objectes presents en un habitatge ofereix amplíssimes possibilitats per estudiar les pautes de consum i la cultura material. És possible, per exemple, analitzar quantes famílies disposaven de llibres i què es llegia, els sectors socials que eren consumidors d'objectes artístics, aquells més permeables a les modes o els més armats.

PUNTS FEBLES DELS INVENTARIS CATALANS

La majoria dels punts febles que s'esmenten a continuació afecten els inventaris de tot arreu, mentre que un d'aquests (l'absència de valoracions monetàries dels béns) és una característica específica dels inventaris catalans, tot i que també es troba en inventaris d'altres llocs. Algunes de les seves limitacions poden ser compensades de manera total o parcial amb la consulta d'altres fonts; però d'altres són insalvables.

a) Baixa proporció de la població inventariada, especialment greu entre la població femenina. A més de l'inconvenient que suposa treballar amb els inventaris d'una petita part de la població, s'hi ha d'afegir l'escassa representació que tenen les dones en les mostres, efecte del seu pes reduït en la divisió per gènere de la propietat. El recurs a l'examen de fonts complementàries, notarials (encants, capítols matrimonials,

etc.) i/o fiscals (com ara el cadastre) és necessari per compensar aquesta limitació, especialment allà on el biaix cap als grups socials amb més poder adquisitiu és més acusat (Yun, 1999: 36-37 i Ramos-Palencia, 2011: 26) .

b) A diferència dels inventaris castellans, anglesos o francesos, els inventaris catalans no inclouen les valoracions monetàries dels béns mobles i immobles. Quina pot ser la causa d'aquesta mancança? Hem de buscar la resposta en el sistema successori català, en el qual s'ha de parlar, més que d'*herència*, com apunta Andrés Barrera (1990: 24), de *successió*: el primogènit succeïa el seu pare en la gestió d'un patrimoni que havia de ser transmès íntegrament a la generació següent. Quin sentit tenia taxar un patrimoni que no havia de ser dividit entre diversos hereus? L'inventari, per acomplir la seva funció, només havia de ser un reflex fidel de tot el patrimoni a transmetre. Aquesta particularitat dels inventaris catalans s'ha considerat, a vegades, una mancança insalvable perquè impedeix fer allò que per alguns investigadors és la màxima finalitat de l'ús d'aquesta font: la suma dels valors totals i dels diversos tipus de béns per classificar la població en diferents nivells de vida (perspectiva que a vegades perd de vista els aspectes no quantificables –sobretot culturals– que intervenien a l'hora d'adquirir, conservar o acumular una sèrie d'articles, i no d'altres). A manca del valor econòmic dels béns, s'han d'utilitzar les possessions de les famílies –especialment els immobles, les rendes i els objectes de valor– com a indicadors de la situació econòmica de la qual partien, tot i que no sigui possible quantificar-la.⁹ D'altra banda, les taxacions no són necessàries per analitzar l'evolució de les pautes de consum, el tema que més interès suscita entre els investigadors que usen els inventaris. L'única cosa que s'acostuma a taxar en els inventaris catalans –i no sempre– són els caps de bestiar i les mercaderies que es venien a les botigues,

9 Com apunta Eiras Roel (1980: 15), si bé és cert que «*los signos externos elocuentes*» (*deudas, obligaciones, pagarés, stocks de granos y géneros de mercaderes, joyas, objetos de plata, ropas preciosas*) de los patrimonios no evalúan la fortuna en cifras, sí traducen las diferencias de posesión y de posición que son su consecuencia.

en el cas dels inventaris dels comerciants (botiguers de teles, adroguers, etc.). Els encants públics, que a vegades acompanyen els inventaris, poden compensar en part la manca del valor dels béns dels segons.

c) Els inventaris *post mortem* poden ser considerats com fotografies preses en un moment donat i, com a tals, són estructuralment febles a l'hora de mostrar els fluxos de, per exemple, ingressos i rendes (De Vries, 1993). Aquesta és una de les principals limitacions de la font. Més que el consum, concepte que implica el desgast, la destrucció i la reposició dels articles necessaris per a la supervivència, mostren la possessió i l'estoc de productes de què disposaven les famílies. Tampoc no reflecteixen els ingressos (salaris, beneficis derivats de negocis o de la terra, etc.), sinó el patrimoni (format de béns mobles, immobles i rendes). Com ens podem aproximar, doncs, a les pautes de consum de la població a partir d'aquesta font? En primer lloc, és necessari partir d'una definició més àmplia del mot *consum* com a *ús final de béns i serveis amb la finalitat d'obtenir satisfaccions directes*.¹⁰ Des d'aquesta perspectiva, és possible apropar-se al comportament de les famílies respecte a la possessió tant de les coses més necessàries per a la vida quotidiana –les eines, la producció destinada a l'alimentació, el mobiliari i el vestuari més bàsics– com de l'anomenat *consum ostentós* –a partir de la presència de tèxtils de qualitat, objectes d'or i de plata, armes, rellotges, miralls, cortines, llibres, obres artístiques, etc.

Per aproximar-se als fluxos, Bartolomé Yun (1999: 37-38) proposa recórrer als pressupostos familiars (*llibretes de comptes*) i als comptes dels curadors en què es registren les despeses de manteniment dels menors d'edat que estaven sota la tutela d'un familiar o veí. També, per compensar, encara que sigui en part, aquesta limitació, es pot recórrer a les fonts fiscals com el cadastre, allà on es conservi, el qual permet disposar de referències tant sobre el patrimoni com sobre el volum d'ingressos anuals.

10 *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans.

d) Una limitació important, que afecta els inventaris de tot arreu, és que no s'especifica l'edat dels difunts. El moment del cycle vital de l'individu devia afectar poderosament l'estat del seu patrimoni moble i immoble. No obstant això, es pot recórrer a d'altres fonts, com els registres parroquials de defunció, per compensar, sempre que sigui possible (a Vilafranca hi consta l'edat dels difunts només a partir de 1773), aquesta limitació. Com mostra el quadre 5, mitjançant l'encreuament d'ambdós tipus de fonts per a 72 difunts amb inventari del període 1773-1790, es constata que una bona part eren majors de 50 anys (la mitjana d'edat dels difunts amb inventari era de 56,4 anys), grup d'edat força homogeni. L'edat mitjana dels difunts que integren la mostra era més alta que la del conjunt dels caps de casa. Aquest problema ha estat plantejat per Carole Shammass (1990: 19) i Bartolomé Yun (1999: 34).

Quadre 5. Edat de 72 difunts amb inventari de Vilafranca (1773-1790)

	Difunts amb inventari	%
Més de 70 anys	13	18,1
61-70 anys	17	23,6
51-60 anys	17	23,6
41-50 anys	12	16,7
31-40 anys	8	11,1
Menors de 30 anys	5	6,9
Total	72	100

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de 72 difunts de Vilafranca amb inventari (AHCVP) localitzats als registres parroquials.

Aquest encreuament de fonts diverses s'hauria de fer sempre que fos possible per tal de tenir en compte la variable *edat* pel que fa tant a l'estat del patrimoni familiar com a les pautes de consum. Una persona jove segurament tenia unes preferències diferents que una persona gran, i també possibilitats diferents d'adquirir-les.

e) Un altre inconvenient de la font afecta el tema del crèdit. Com ja s'ha assenyalat, els deutes pendents de cobrar apareixen

ben anotats (amb el nom, l'ofici i el lloc de residència del deutor), però no sempre passa el mateix amb els deutes contrets pel difunt i encara no pagats. Aquesta és una característica que comparteixen bona part dels inventaris, independentment del lloc on foren redactats (Weatherill, 1988: 2; Shammas, 1990: 19; Spufford, 1990: 141-142). S'ha de remarcar, però, que aquesta limitació afecta de manera desigual cada modalitat creditícia. L'ocultació sembla afectar sobretot els petits deutes per atendre el consum quotidià de productes de primera necessitat (crèdit al consum) i els censals, i és menor en els deutes que requeien directament –com la venda a carta de gràcia– sobre un bé immoble de la família. La lògica que hi havia darrere sembla clara: calia *obviar* els diners que es devien, sobretot aquells que no estaven oficialitzats en escriptura pública, i deixar ben de manifest aquells que havien compromès el patrimoni familiar, el qual es devia recuperar.

CONCLUSIONS

És difícil trobar una font documental que aporti més quantitat d'informació sobre aspectes tan diversos de la història econòmica i social de la Catalunya moderna i que ho faci, a més, des de dins. En efecte, els inventaris ens permeten entrar a les cases de l'època, observar com eren els habitatges, les formes de vida, les relacions amb la terra, quin era el grau de confort i les pautes de consum familiar, quina relació hi havia entre aquestes i les fonts d'ingressos i rendes de la família, el seu lloc de residència o el seu enquadrament social, professional i cultural.

L'enumeració i descripció detallada dels objectes i béns immobles que formaven un patrimoni familiar, ja fos folgat o escàs, permet endinsar-nos en l'organització econòmica familiar i en aspectes de la seva sociabilitat que és impossible identificar mitjançant altres tipus de fonts. Permet analitzar la introducció i la difusió dels nous articles a les llars, determinar la cronologia d'aquesta expansió i els grups socials més permeables als nous consums. Podem apropar-nos també a una qüestió tan àmplia i tan determinant per entendre la realitat de l'època com és la

diferenciació social i la seva evolució al llarg del temps. No són tampoc aliens els inventaris als processos de mobilitat social (individuals o col·lectius), atès que el consum de determinats béns és un indicador excel·lent per tal d'identificar un salt – ascendent o descendent– en l'escala social dels membres de diferents generacions de la mateixa família o de determinats oficis (Moreno Claverías, 2014).

És evident que, com tota font documental, els inventaris tenen certes limitacions; però aquestes poden ser compensades, en part, mitjançant l'ús d'altres fonts, com ara testaments, encants públics, capítols matrimonials, registres parroquials de defunció, dietaris, memòries, etc. D'altra banda, com més àmplia sigui la mostra estudiada, més altes seran les possibilitats d'atenuar algunes d'aquestes limitacions. De la mateixa manera, com més extens sigui l'àmbit cronològic d'estudi, més fàcil serà analitzar la cultura material *en moviment*, les seves transformacions a llarg termini, i esbrinar quins sectors socials surten més beneficiats i més malparats dels canvis econòmics.

ELS INVENTARIS DE LA GENT HUMIL: ELS *TREBALLADORS* DE LA REGIÓ DE GIRONA AL SEGLE XVIII¹

ROSA CONGOST I ROSA ROS

Centre de Recerca d'Història Rural, Universitat de Girona

Serveixen, els inventaris *post mortem*, per estudiar els grups socials humils? Són útils per analitzar processos de canvi social protagonitzats per aquests col·lectius que es tradueixin en modificacions del seu nivell de riquesa i de les seves pautes de consum? Aquest treball analitzarà aquestes qüestions pel cas dels *treballadors* de la regió de Girona durant el segle XVIII. L'etiqueta *treballador* (o de vegades *jornaler* o *bracer*) identificava en aquesta regió tota aquella part de la població rural que depenia, com a mínim parcialment, del treball a jornal, tot i que bona part d'ells disposaven també de petites parcel·les en propietat, emfiteusi o arrendament. L'etiqueta *pagès*, que en altres zones de Catalunya servia per identificar tot aquell que vivia de l'agricultura, es reservava en aquesta àrea per la pagesia de mas, ja fos propietària o arrendatària. La distinció entre aquestes dues categories socials fa especialment idònia la regió de Girona per a la problemàtica específica que volem afrontar en aquest capítol. Estudiant els inventaris dels

1 Aquest treball ha comptat amb l'ajut del projecte HAR2014-54891-P: Ni elits ni pobres. Classes mitjanes i canvi social en perspectiva històrica, finançat pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat.

treballadors, estem centrant l'atenció en els inventaris del sector social més humil de la població, un grup que, a més, fou protagonista d'un procés de canvi social durant el segle XVIII a la regió de Girona. D'una banda, augmentà substancialment el seu nombre i el seu pes relatiu respecte als altres grups socials rurals. Però, a diferència del que podria semblar a simple vista, alguns indicadors evidencien que en el cas de la regió de Girona aquest procés no ha de ser interpretat necessàriament com a signe de proletarització. Ho suggereix l'evolució dels dots rebuts pels *treballadors* i dels pagats per les filles de *treballadors*, que milloraren en termes relatius respecte als d'altres grups socials, i l'aparició, a finals del segle XVIII, d'una nova etiqueta –la de *menestral*– per designar els *treballadors* enriquits (Congost, Ros i Saguer, 2016; Congost, 2014).

Per tal d'analitzar la utilitat dels inventaris *post mortem* per a l'anàlisi d'aquests processos, ens preguntarem, en primer lloc, sobre el grau de representació dels *treballadors* en el corpus d'inventaris conservats, és a dir, estudiarem els biaixos socials de la font. D'altra banda, tractarem una segona qüestió metodològica: en quina mesura són útils els encants, l'altra tipologia documental present en les actes notariales que proporciona relacions detallades de les possessions de persones difuntes. Finalment, estudiarem els béns presents en els inventaris *post mortem* de *treballadors* per tal d'analitzar què ens diuen sobre el procés de canvi social protagonitzat per aquest col·lectiu.

Els inventaris *post mortem* utilitzats procedeixen d'una mostra de diverses notaries de diferents àrees del territori (tres de Girona ciutat; les de Figueres i Castelló d'Empúries a l'Alt Empordà; i les de Palafrugell, Torrent, Sant Feliu de Guíxols i Torroella de Montgrí al Baix Empordà) en els períodes 1750-1755, 1769-1774, 1787-1792 i 1800-1805.

Figura 1. Regió de Girona i localització de les notaries analitzades

QUINA PART DE LA POBLACIÓ FEIA INVENTARIS? EL BIAIX SOCIAL DE LA FONT

Un dels problemes principals dels inventaris *post mortem*, que ha estat assenyalat per gran part dels historiadors que els han utilitzat, és el seu fort biaix social i la sovint rotunda infrarepresentació de les persones amb poc o cap patrimoni. En el cas d'Anglaterra, per exemple, el 40 % més pobre dels habitants del comtat de Kent no estava present en els inventaris de la segona meitat del segle XVII, mentre que en les mateixes dates a Cornualla només l'1,25 % dels inventaris correspon a persones que eren massa pobres per pagar la

hearth tax, un grup que representava el 33 % de la població.² Quelcom semblant passava a l'altre costat de l'Atlàntic, a les colònies britàniques de l'Amèrica del Nord,³ o en altres països europeus,⁴ tot i que algunes zones de França semblen apartar-se d'aquesta pauta (Baulant, 2006: 269 i 276). En la mesura que els inventaris *post mortem* han estat la principal font per a l'anàlisi del consum en l'època moderna, l'escassa presència dels estrats de rendes més baixes en el registre d'inventaris conservats posa en qüestió aquells esquemes interpretatius, com el relatiu a la *revolució industrial* (De Vries, 2009), que es fonamenten en una pretesa millora dels patrons de consum de la majoria de la població.⁵

Pel que fa a Espanya, el biaix social dels inventaris sembla ser molt marcat a Castella (a la Palència de mitjan segle XVIII només el 5 % dels inventaris corresponia a membres de famílies amb uns ingressos anuals de menys de 500 rals de billó, quan aquestes famílies eren el 45 % del total), mentre

-
- 2 Overton, Whittle, Dean i Hann (2004: 23). Altres estudis sobre Anglaterra mostren quelcom similar. A Cheshire, entre 1690 i 1730 la probabilitat que tenien els *labourers* de deixar inventari en relació amb els *farmers* era només d'un 5 % (Keibek i Shaw-Taylor, 2013: 260). En la mostra utilitzada per Weatherill pel segle XVII i primera meitat del XVIII, només l'1 % dels inventaris corresponia a *labourers*, i els artesans pobres també estaven clarament infrarepresentats, de manera que l'autora sosté que la font no proporciona cap informació mínimament sòlida sobre el consum dels grups socials més modestos (Weatherill, 1988: 177, 194 i 208-214).
 - 3 A Massachusetts durant la segona meitat del segle XVIII la probabilitat de deixar inventari dels homes situats en el 40 % superior en la distribució de la riquesa multiplicava per cinc la dels homes situats en el 20 % inferior (Smith, 1975: 105).
 - 4 Al sud de Suècia, per exemple, en el decenni de 1770, el 69 % dels *peasants* (entenent com a tals els propietaris o arrendataris d'explotacions relativament grans) deixà inventari, però només ho feren el 3,5 % dels *cottagers* o dels homes sense terra. A la ciutat holandesa de Delft, entre el 50 i el 60 % dels difunts de diferents períodes del segle XVIII pagava el tipus més baix de *burial tax*, però només entre el 20 i el 30 % dels inventaris corresponia a individus situats en aquest tram impositiu (Gadd, 1980: 166; Wijssenbeek, 1980: 230-232).
 - 5 Aquesta és una de les crítiques més habituals a les tesis sobre la *revolució industrial*. Vegeu, per exemple, la ressenya de Jaume Torras al llibre de J. De Vries (Torras, 2010). Vegeu també Yun (1999: 34).

que les dades de Belén Moreno referides al Penedès mostren un biaix social menys marcat, però, així i tot, existent: una quarta part dels inventaris de pagesos (entenen com a tals tots aquells que es dedicaven a l'agricultura) del període 1770-1790 corresponia a pagesos sense terra, mentre que aquests representaven un percentatge molt més alt (del 60 %) del total de la població agrària (Ramos-Palencia, 2010: 56; Moreno Claverías, 2007: 48-49).

Quina era la representativitat dels inventaris i, concretament, dels redactats pels grups rurals humils, a la regió de Girona? Hem comparat els inventaris amb les defuncions en els casos de Torroella de Montgrí i Castelló d'Empúries pels períodes 1769-1784 i 1787-1792. Primer, hem considerat tots els difunts de gènere masculí, excloent els pàrvuls. Com que això inclou alguns joves solters que difícilment feien inventari, hem fet una segona comparació, excloent-los. Cal tenir en compte que aquestes comparacions a escala local resulten molt problemàtiques, ja que el lloc de defunció i el lloc on s'escriptura l'inventari poden no coincidir, i sovint no coincideixen. Els notaris tenien clients en pobles circumdants, però, també, els llibres parroquials de defuncions poden enregistrar difunts no residents. Això succeïa especialment a les poblacions en què hi havia hospitals, com les dues viles considerades, especialment Castelló d'Empúries on l'hospital local, en el qual moriren el 24 % (1769-1784) i el 18 % (1787-1792) dels homes enregistrats en els llibres parroquials, sembla haver tingut molta més activitat que el de Torroella, vila en la qual els morts a l'hospital eren el 6,5 % dels difunts el 1769-1774. Tenint en compte totes aquestes prevencions, els resultats d'aquest exercici mostren una elevada proporció d'inventariats, sobretot a Torroella, en comparació, per exemple, amb el que succeïa al Penedès, on Belén Moreno calcula que, pel període 1770-1790, s'inventariaren els béns del 15 % dels homes adults difunts (Moreno Claverías, 2007: 13).

Quadre 1. Comparació entre el nombre d'homes adults presents en els registres de defuncions i en els inventaris *post mortem*, a Torroella de Montgrí i Castelló d'Empúries (1769-1774 i 1787-1792)

	A: Defuncions homes (excloent pàrvuls)	B: Defuncions homes adults (excloent menors de 25 anys)	C: Inventaris	D: % C sobre A	E: % C sobre B
Torroella de Montgrí, 1769-1774	152	128	65	42,8	50,8
Torroella de Montgrí, 1787-1792	176	151	46	26,1	30,5
Castelló d'Empúries, 1769-1774	143	128	26	18,2	20,3
Castelló d'Empúries, 1787-1792	183	168	28	15,3	16,7

Font: Arxiu Diocesà de Girona, Llibres de defuncions de Torroella de Montgrí i Castelló d'Empúries; Arxiu Històric de Girona, Notarial, Notaries de Torroella de Montgrí i Castelló d'Empúries.

Els registres de defuncions també ens poden servir per analitzar els possibles biaixos socials dels inventaris (quadre 2), tot i que la informació sobre l'ofici dels difunts no sempre és sistemàtica. En el cas de Torroella, mentre que en el període 1769-1774 els llibres parroquials citen la categoria socioprofessional del 86 % dels difunts, en el de 1787-1792 aquesta informació apareix només de forma esporàdica, de manera que hem renunciat a presentar les dades referides a aquesta vila i a aquest període en el quadre 2. En canvi, a Castelló d'Empúries els registres de defuncions d'aquests dos períodes citen l'ofici en el 94 i el 92 %, respectivament, dels casos.

Quadre 2. Estructura social dels inventaris i dels registres de defuncions, a Torroella de Montgrí i Castelló d'Empúries (1769-1774 i 1787-1792)

	A: % inventaris	B: % defuncions (excloent menors de 25 anys) *	C: A/B	D: % inventaris sobre defuncions (excloent menors de 25 anys) **
Torroella de Montgrí, 1769-1774				
Artesans	11,1	13,0	0,85	46,7
Pagesos	19,0	7,8	2,43	133,3
Treballadors	46,0	58,3	0,79	43,3 (46,0)
Altres	23,8	20,9	1,13	62,5
Total	100	100		
Castelló d'Empúries, 1769-1774				
Artesans	11,5	10,6	1,08	23,1
Pagesos	34,6	22,0	1,57	33,3
Treballadors	42,3	47,2	0,90	19,0 (35,5)
Altres	11,5	20,3	0,57	12,0
Total	100	100		
Castelló d'Empúries, 1787-1792				
Artesans	3,6	11,5	0,31	5,6
Pagesos	32,1	12,8	2,51	45,0
Treballadors	50,0	59,6	0,84	15,1 (45,9)
Altres	14,3	16,0	0,89	16,0
Total	100	100		

*: Excloent els casos en què es desconeix l'ofici.

** : Les xifres entre parèntesis corresponen al percentatge de *treballadors* en els inventaris sobre les defuncions sense tenir en compte els difunts a l'hospital.

Font: Arxiu Diocesà de Girona, Llibres de defuncions de Torroella de Montgrí i Castelló d'Empúries; Arxiu Històric de Girona, Notarial, Notaries de Torroella de Montgrí i Castelló d'Empúries.

En el quadre anterior es mostren dos exercicis. En la columna D, mostrem el percentatge dels inventaris de cada ofici respecte als difunts del mateix ofici. Hem de deixar clar que no cal que els individus siguin els mateixos, i sovint no ho són, ja que hi ha el problema, ja assenyalat, de la freqüent no coincidència entre lloc de mort i lloc de formalització de l'inventari. Aquesta és la raó per la qual és possible trobar percentatges superiors al 100 %. Els percentatges referits als *treballadors* se situen clarament a la banda baixa,

sobretot a Castelló d'Empúries, si bé sense gaires diferències amb els artesans. En qualsevol cas, la comparació entre els dos grups agraris, pagesos i *treballadors*, indica la infrarepresentació dels segons en els inventaris respecte als primers. No obstant això, cal fer una precisió important sobre els baixos percentatges de *treballadors* de Castelló, que en part s'expliquen per la ja mencionada importància de l'hospital d'aquesta vila. En morir-hi principalment pobres, molts d'ells no residents a Castelló, l'hospital fa augmentar significativament el nombre de *treballadors* en el registre de defuncions, cosa que altera a la baixa el percentatge referent a aquest grup de la columna D. Per això, hem afegit entre parèntesis el percentatge dels inventaris sobre les defuncions, excloent els morts a l'hospital, fet que faria incrementar molt substancialment la representativitat dels inventaris pel que fa a aquest grup social, tot aproximant-los als nivells de Torroella de Montgrí. A més, si excloem els morts a l'hospital, desapareix en gran part el biaix social de la font, ja que els percentatges de *treballadors* i pagesos passen a ser molt similars.

L'altre exercici realitzat en el quadre 2 consisteix a comparar l'estructura socioprofessional dels inventaris (columna A) i la del registre de defuncions (columna B), calculant-ne la ràtio (columna C). Les dades indiquen que els *treballadors* estan infrarepresentats en les mostres d'inventaris, sobretot si els comparem amb els pagesos. Això no obstant, les ràtios corresponents als *treballadors* calculades a la columna C, no gaire allunyats d'1, indiquen que el grau d'infrarepresentació no és gaire accentuat.

Una altra manera d'analitzar els biaixos de la font, ara a escala de tota la regió, consisteix a comparar l'estructura socioprofessional (obtinguda a partir de les etiquetes amb què s'identificava els pares dels nuvis en les dispenses de proclames matrimonials, una font que enregistra una part rellevant dels

matrimonis⁶) amb la d'una mostra d'inventaris, més àmplia que l'anterior, que correspon a les notaries de Castelló d'Empúries i Figueres, a l'Alt Empordà, les de Torroella de Montgrí, Palafrugell, Torrent i Sant Feliu de Guíxols, al Baix Empordà, i tres de la ciutat de Girona pels períodes 1750-1755, 1769-1774, 1787-1792 i 1800-1805.

Les dades, presentades en el quadre 3, mostren que, efectivament, hi ha biaixos socials en els inventaris. El grup *altres* (que inclou professionals, comerciants, però també grups més modestos com els pescadors i els mariners⁷) és el que està més representat en els inventaris en relació amb el seu pes en l'estructura social. Pel que fa als artesans, en la major part dels períodes hi ha poques diferències en el percentatge dels seus membres en els inventaris i en el conjunt de l'estructura social. Els pagesos, en canvi, estan lleugerament infrarepresentats, a diferència del que passava quan observàvem els casos de Castelló i Torroella. Però el que és més interessant i que diferencia més el nostre cas del d'altres regions que s'han descrit més amunt, és el fet que els *treballadors* estan força ben representats en la mostra d'inventaris i fins i tot en alguns moments (1769-1774) el percentatge dels membres d'aquest grup entre els inventariats és superior al seu percentatge en l'estructura social.

6 Les dispenses de proclames matrimonials permetien a les parelles casadores estalviar-se l'obligació d'anunciar el futur matrimoni a la parròquia durant tres diumenges consecutius, accelerant així els tràmits de la boda. En el període que ens ocupa, entre el 46 i el 57 % de les parelles recorrien a aquest procediment. Per tal de minimitzar les distorsions generades pel fet que els diferents grups socials tenien diferent propensió a atorgar aquestes dispenses, les dades procedents d'aquesta font s'han corregit a partir de la comparació entre els registres matrimonials d'una mostra de 14 parròquies i les dispenses d'aquestes mateixes parròquies. Sobre les dispenses de proclames com a font, vegeu Congost, Portell, Saguer i Serramontmany, 2012. Una anàlisi més detallada de l'explotació d'aquestes dades per a l'estudi de l'estructura social en Congost, Ros i Saguer, 2016.

7 Pescadors i mariners eren una part molt rellevant del grup *altres* a Castelló d'Empúries, raó per la qual apareixen en el quadre 2 com un grup infrarepresentat en els inventaris, mentre que, en canvi, a escala de tota la regió la forta presència de col·lectius benestants classificats en aquest grup d'*altres* implica que estigui sobrerepresentat en els inventaris.

Quadre 3. Comparació de l'estructura socioprofessional de la regió de Girona amb la de la mostra d'inventaris *post mortem*

	Inventaris (N=1.439)				Estructura social (pares dels nuvis en les dispenses de proclames)			
	1750-1755 (n=329)	1769-1774 (n=379)	1787-1792 (n=374)	1800-1805 (n=357)	1755 (n=634)	1769 (n=654)	1795 (n=641)	1805 (n=1.458)
Artesans	23,4	16,1	15,5	17,4	14,8	19,8	19,1	17,6
Pagesos	25,5	23,0	18,2	29,4	31,2	34,5	20,4	31,0
Treballadors	23,4	36,1	43,0	31,9	37,5	33,0	43,6	45,3
Altres	27,7	24,8	23,3	21,3	16,5	12,8	17,0	6,1
	100	100	100	100	100	100	100	100

Font: Arxiu Històric de Girona, Notarial; Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, Notarial; Arxiu Diocesà de Girona, Dispenses de proclames.

Les diferències entre grups socials es veuen més clarament calculant la ràtio entre el percentatge de cada grup social en els inventaris i en el conjunt de l'estructura social (quadre 4). El grup *altres* està sistemàticament per damunt d'1, a vegades molt per damunt, mentre que els artesans se situen en la major part dels anys al voltant d'1. Pel que fa als grups agraris, els pagesos sempre tenen unes ràtios lleugerament inferiors a l'1, mentre que les dels *treballadors* sorprenen per elevades, especialment en el període 1769-1774.

Quadre 4. Probabilitat relativa de deixar inventari segons els grups socials

	Ràtio inventaris/estructura social				Pagesos = 100			
	1750-1755	1769-1774	1787-1792	1800-1805	1750-1755	1769-1774	1787-1792	1800-1805
Artesans	1,6	0,8	0,8	1,0	193,2	122,2	91,1	103,9
Pagesos	0,8	0,7	0,9	0,9	100,0	100,0	100,0	100,0
Treballadors	0,6	1,1	1,0	0,7	76,3	164,6	110,8	74,3
Altres	1,7	1,9	1,4	3,5	204,8	291,2	153,5	368,4
	1,0	1,0	1,0	1,0	126,2	140,0	157,9	98,8

Font: Arxiu Històric de Girona, Notarial; Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, Notarial; Arxiu Diocesà de Girona, Dispenses de proclames.

Com a conseqüència de tot el que s'ha vist anteriorment, les probabilitats dels *treballadors* de deixar inventari en relació amb les que tenien els pagesos són molt altes, entre el 74 %, en el període 1800-1805 (quan els *treballadors* estan menys representats en termes relatius), i el 165 %, en el període 1769-1774.

Per què els *treballadors* de la regió de Girona feien tants inventaris? En el sistema hereditari català, l'inventari tenia, en la major part dels casos, la funció de preservar l'usdefruit de la vídua, a instàncies de la qual es redactaven la majoria d'aquests documents. Altres inventaris, però sempre en proporcions molt inferiors, eren elaborats per ordre dels tutors i curadors dels fills menors del difunt o dels marmessors d'aquest. No podem menysprear l'interès que tenia, pels pobres, assegurar d'aquesta manera els seus béns, per escassos que fossin; però, d'altra banda, el cost de l'inventari podia dissuadir bona part de les famílies humils de formalitzar aquest document. Una de les raons per les quals a la regió de Girona trobem tants inventaris de *treballadors* és justament que el seu cost podia ser inferior al d'altres zones. Els estudis sobre inventaris d'altres regions europees, incloent-hi altres àrees de Catalunya, han subratllat que l'elaboració d'aquests documents implicava que el notari i algun dels seus escriptors es desplaçés a la casa del difunt per enregistrar *in situ*, peça per peça, tots els béns, cosa que explica que aquest fos un tipus d'acta notarial especialment costosa. En canvi, a la regió de Girona molts dels inventaris (de *treballadors*, però també d'altres grups socials) consistien en un tipus de document de naturalesa força diferent. Tal com mostra el quadre 5 pel cas de les notaries de Castelló d'Empúries, Figueres i Torroella de Montgrí, entorn del 40 % dels inventaris de *treballadors* eren simplement relacions de béns escrites privadament, que la vídua (o, menys freqüentment, el curador o el marmessor) presentava al notari perquè els escripturés. En aquest tipus de documents el notari només donava fe que la persona que compareixia al seu despatx li havia presentat el document que incloïa en les seves actes. No acreditava, en canvi, que els béns enregistrats en el document corresponguessin fidelment al patrimoni del difunt. Tampoc no se solia fer constar si l'inventari havia estat fet sota la supervisió de veïns o parents que n'acreditessin la veracitat, com

succeïa en els *probate inventories* britànics. Per aquests motius, aquest tipus de documents segurament eren menys fiables que els inventaris realitzats sota supervisió directa del notari, però el seu cost havia de ser molt inferior, fet que segurament contribueix a explicar decisivament per què els biaixos socials d'aquesta font són menys accentuats que en altres àrees.

Quadre 5. Tipologia d'inventaris segons la intervenció del notari en la seva elaboració (Castelló d'Empúries, Figueres i Torroella de Montgrí)

	1769-1774	1787-1792
Inventaris fets pel notari a la casa del difunt	46,4 %	27,6 %
Inventaris elaborats per la vídua o altres parents sense la presència del notari	40,2 %	43,1 %
Tipologia no clara	13,4 %	29,3 %

Font: Arxiu Històric de Girona, Notaries de Castelló d'Empúries, Figueres i Torroella de Montgrí.

Un altre factor que segurament ajuda a entendre com els *treballadors* podien permetre's escripturar inventaris *post mortem* és el fet que les actes notarials podien ser pagades sovint amb treball. Així ens ho indica el llibre de comptes del notari de Torroella de Montgrí.⁸ En el revers del primer foli del volum, que correspon a la primera pàgina amb numeració parella, hi consta una llista d'actes notarials signades per un *treballador* d'aquella vila anomenat Bernat Comte. Es tracta dels seus capítols matrimonials, atorgats el 1747, una època d'augment de dot, signada el 1751, i els capítols matrimonials d'una germana seva, escripturats el 1752. S'hi fa constar el valor de les diferents escriptures, que puguen fins a prop de les 5 lliures. Sembla que aquesta quantitat era inferior al valor dels jornals que aquells anys Bernat Comte havia estat fent per al notari. Podem deduir-ho del

8 Arxiu Històric de Girona, Notaria de Torroella de Montgrí, 655, Llibre de comptes 1747-1770.

que apareix en el vers de la pàgina següent del volum, amb numeració imparella: *Se han de abonar al dit Bernat Comte 13 sous per consemblants me he retingut dels jornals té fets en els últims del mes de març de 1748*. De seguida veiem que el de Bernat Comte no era un cas aïllat. En els fulls següents la distribució és la mateixa: a les pàgines de l'esquerra, que porten numeració parella, s'hi anoten les escriptures; a les pàgines de la dreta, amb números imparells, els jornals fets pel client, i s'hi passen comptes. D'aquesta manera es poden visualitzar al mateix temps les dues pàgines. No sempre s'hi fan constar els preus de les escriptures. Així, en el segon full del volum, a l'esquerra, hi apareix que un jove *treballador* d'Ullà, anomenat Geroni Jaume, deu un establiment signat al seu favor pels regidors del lloc l'11 de desembre de 1747, sense fer-hi constar el preu. En el full que segueix, a la dreta, s'hi fan constar diferents jornals del *treballador* i també podem comprovar que el notari reté l'escriptura d'establiment a la notaria fins que els deutes són pagats el 12 de desembre de 1751. La primera referència que trobem a un inventari fet per un *treballador* és a la pàgina 14. El 14 d'octubre de 1747 Antoni Massaguer, *treballador* de Torroella, signa l'escriptura de capítols matrimonials amb Agustina, vídua de Gaspar Padrés, i el 5 de novembre es fa l'inventari dels béns del primer marit. El preu dels capítols és de 7 lliures i 2 sous. No hi consta el preu de l'inventari. A la pàgina següent, el notari hi fa constar 9 jornals de cavar fets pel mosso d'Antoni Massaguer, que és de Fonteta, que pugen a 56 sous.

El llibre, que fa les funcions tant de llibre d'ingressos generats per les escriptures notariales com de llibre de despeses en jornals d'un propietari de terres, està replet d'exemples com aquests, i constitueix una bona il·lustració de la freqüència amb què els *treballadors* visitaven els notaris en aquella època.

EL PROBLEMA DE LES VALORACIONS: EL PODEN RESOLDRE ELS ENCANTS?

A l'hora d'analitzar els inventaris dels *treballadors*, un inconvenient és que els béns que s'hi enregistren no estan valorats, cosa que dificulta les comparacions i l'ús d'aquesta font per a l'estudi dels nivells de riquesa. Una pregunta que ens podem formular és fins a quin punt els encants –és a dir, la relació dels béns dels difunts venuts en pública subhasta– poden ser utilitzats com a substituïts dels inventaris, almenys pel que fa als béns mobles, contribuint d'aquesta manera a solucionar el problema de les valoracions.⁹ Per resoldre aquesta qüestió convindria saber quin era el procediment habitual a l'hora d'inventariar els béns dels difunts i de vendre'ls en encant. Concretament, consistia l'encant en la venda de tots els objectes prèviament inventariats? O bé només se'n venien alguns, els que els hereus no volien o bé els que podien obtenir un valor més alt al mercat? En el primer cas, els encants reflectirien de manera fiable el conjunt dels béns mobles del difunt, amb l'avantatge afegit d'incloure'n el valor monetari, mentre que si el que succeïa habitualment era el segon, els encants serien un mal substituït dels inventaris. D'altra banda, pot ser que, tal com ha estat assenyalat per la regió francesa de Meaux (Baulant, 1980: 146), els encants siguin una millor opció per a l'estudi del consum de determinats béns perquè descriuen tota una sèrie d'objectes menors que eren venuts, però que no es considerava necessari inventariar, almenys detalladament? Finalment, podria ser que els inventaris de vegades reflectissin, més que el conjunt dels béns, aquells que quedaven després d'haver-se'n venut la resta en encant? Si això fos així sovint, caldria desconfiar d'aquells inventaris que anaren seguits o acompanyats d'encants.

9 Aquest procediment és emprat, per exemple, per Moreno Claverías (2007). D'altra banda, Codina (1998) constata una pràctica desaparició dels encants a les notaries del Baix Llobregat a la segona meitat del segle XVIII, cosa que considera una prova de millora social.

Per intentar donar resposta a aquestes preguntes hem comparat els béns enregistrats en inventaris i els enregistrats en encants en casos, poc freqüents, en què trobem ambdós documents. La mostra és de 7 *treballadors* (en un cas, una vídua de *treballador*) de la zona de Torroella de Montgrí durant el darrer terç del segle XVIII. Les reduïdes dimensions de la mostra limiten les conclusions que podrem obtenir, però, alhora, permeten reconstruir amb un cert detall les causes de les discrepàncies que trobem en les dues fonts.

El quadre 6 compara, per una selecció de béns, el nombre d'objectes que apareixen en els inventaris i el dels encants d'aquests *treballadors*. Com es pot observar, hi ha grans diferències entre ambdues fonts. Hi ha casos, com el d'Antoni Sala i Benezit, en què la correspondència és nul·la, ja que l'encant no recull cap dels objectes de l'inventari que hem seleccionat en la taula. En l'altre extrem, l'inventari i l'encant de Pere Costa enregistren exactament els mateixos béns. Els altres casos cobreixen una gamma de situacions que van des d'un grau limitat de correspondència entre els inventaris i els encants de Josep Serra, Tomàs Torras o Francesca Planas, a les majors similituds dels d'Agustí Tomàs o Francesc Domènech. En general, els inventaris inclouen més béns que no pas els encants, però no falten els casos (el de Francesc Domènech i el d'Agustí Tomàs) en què és l'encant el document que sembla més complet.

L'observació més detallada de les característiques de cada un dels set casos ens permetrà entendre millor les raons d'aquesta diversitat. L'inventari d'Antoni Sala i Benezit es feu a instàncies del curador del seu fill menor i de la seva muller, Margarida, també difunta. És un document acurat i sembla fet amb totes les garanties, ja que el notari en fou testimoni directe a casa del difunt. L'encant fou escripturat més de dos anys després, el novembre de 1773. S'hi vengueren robes, alguns estris de la casa, una mica de fil i una bota, tot el que sembla correspondre a béns que havien estat inventariats dos anys abans, però que constitueixen només una petita part de les possessions del difunt. En el cas dels objectes que hem seleccionat en la taula 6, cap dels inventariats es vengué en l'encant. La impressió general és que el curador

només hi vengué algunes (poques) coses que no interessaven la casa. Així doncs, l'encant, en aquest cas, donaria una visió completament incorrecta dels béns del difunt.

Una qüestió similar succeeix en l'altre inventari i encant fets a instàncies dels curadors dels fills menors del difunt: el de Josep Serra. En aquest cas, passà menys temps entre l'inventari (escripturat el 6 de desembre de 1790) i l'encant (datat el 30 de gener de 1791). Tots els béns venuts en l'encant estaven continguts en l'inventari, tal com hem pogut comprovar i com certificava en l'encapçalament de l'escriptura d'encant el pregoner de Torroella, però n'eren només una petita part. Tal com es pot veure en el quadre 6, es vengueren menys de la meitat dels llençols inventariats, una quarta part de les camises, i cap de les culleres i forquilles. Tampoc no es vengueren les joies que figuraven a l'inventari: un anell nou d'or amb pedres, un anell de plata amb una pedra, una corretgeta de plata i uns agnus. Els béns que figuren en l'encant són majoritàriament eines, botes i algunes robes. Com en el cas d'Antoni Sala i Benezit, l'encant dona una imatge errònia dels béns del difunt, que sembla força més benestant en l'inventari.

Un altre dels casos en què hi ha importants diferències entre l'inventari i l'encant és el de Francesca Planas. El seu inventari també sembla un document molt acurat i fet amb totes les garanties molt poc temps després de la mort de la difunta (l'inventari s'escripturà el 20 de maig de 1788 i Francesca havia testat el 9 de març del mateix any). A diferència dels dos casos anteriors, l'inventari i l'encant no es feren a instància de cap curador de menors, sinó del marmessor de la difunta. Però hi havia menors i el mateix inventari suggereix que l'existència d'aquests és la raó per la qual després no es venguessin tots els béns de Francesca, ja que en el cas de les camises i altres robes es diu explícitament que *han de servir per les criatures*. Els altres béns que no es vengueren en l'encant –llençols i màrfegues, estovalles, part dels estris de cuina i de taula, un llit, un santcrist– probablement també foren per a aquestes criatures.

L'altra parella d'inventari i encant fortament discrepant és la corresponent a Tomàs Torras. Les raons són, però, ben

diferents de les dels altres tres casos. L'inventari es feu a instàncies dels marmessors del difunt nomenats pel batlle i en l'encant, escripturat gairebé un any més tard, el corredor certifica que els béns venuts figuraven en l'inventari. Després de relacionar uns pocs objectes venuts s'afegeix que *á otras personas se vengueren los demás mobles, roba y terrissa, que per ser de poch valor no se notaren, però se tingué tot cuydado del valor é import de aquells*. Així doncs, en aquest cas la llista de béns que figura en l'encant guarda poca relació amb els objectes inventariats, tot i que, si hem de creure el corredor, l'import total que figura al final de l'encant sí que es correspon amb el del conjunt del béns del difunt.

Fins ara hem repassat els casos en què l'encant és clarament incomplet en relació amb l'inventari. La mostra, però, inclou també dos encants que enregistren béns que no apareixen en els inventaris corresponents. Un d'aquests és el d'Agustí Tomàs, *treballador* d'Ullà. Alguns dels béns del seu inventari no es vengueren i per això no apareixen en l'encant, tot i que el nombre d'objectes inventariats i no venuts és molt reduït. La novetat respecte als altres casos és, però, que l'encant inclou alguns (pocs) béns que no figuraven en l'inventari. La raó d'aquestes diferències s'explica en l'escriptura d'encant. El pregoner d'Ullà hi certifica que s'han venut els béns que s'hi relacionen des del 16 de setembre de 1792 fins a l'1 de novembre del mateix any. Però l'inventari s'havia escripturat l'1 d'octubre, de manera que probablement es començaren a vendre alguns objectes abans d'elaborar-lo. L'existència de l'encant ens adverteix, en aquest cas, de problemes de subenregistrament de l'inventari, tot i que les diferències entre ambdós documents són menors.

En el cas de Francesc Domènech, qualificat de *jove treballador*, l'encant també és més complet que l'inventari, tot i que també hi ha uns pocs objectes –una màrfega, un tràmec, dos parells d'estisores– inventariats i no venuts. Al final de l'escriptura d'inventari, el marmessor promet vendre tots els béns a fi d'invertir el seu producte en misses pel difunt, tal com havia manat aquest en el seu testament. L'encant hauria de contenir, doncs, els mateixos objectes que l'inventari;

però, sense que puguem indicar-ne la raó (potser hi hagué una continuació de l'inventari que no hem localitzat?), n'enregistra bastants més.

Només en un dels set casos analitzats, el de Pere Costa, inventari i encant coincideixen completament. Ambdues escriptures es formalitzaren el mateix dia i els objectes s'hi llisten fins i tot en el mateix ordre. La impressió és que el marmessor del difunt utilitzà la certificació dels béns venuts, feta pel corredor públic de Torroella, per elaborar l'inventari.

Els exemples anteriors, malgrat ser pocs, permeten formular algunes conclusions. En primer lloc, els inventaris semblen ser molt més fiables com a relació del conjunt dels béns mobles dels difunts que no pas els encants, que difícilment podem utilitzar, almenys sense (moltes) prevencions, com a substituïts dels inventaris. Alguns encants susciten dubtes sobre la qualitat de l'inventari corresponent a la mateixa persona, però aquest tipus de problemes són clarament menys freqüents que el cas invers. En segon lloc, els encants semblen ser particularment incomplets quan el difunt deixava fills menors, perquè una part dels béns es destinava a aquests en lloc de ser venuts. Per això, cal desconfiar especialment de l'exhaustivitat d'aquells encants fets a instàncies de curadors de menors, un tipus de documents que segurament caldria rebutjar sistemàticament quan s'utilitza aquesta font per a l'anàlisi de la quantitat i la tipologia de béns mobles en les llars del segle XVIII.

Quadre 6. Comparació dels béns segons els inventaris i els encants

Qui inventaria	Antoni Salai i Benezit (Torroella de Montgrí)		Agustí Tomàs (Ullà)		Francesc Domènech (Torroella de Montgrí)		Francesca Planas (vda. de Jaume Lloret) (Ullà)		Josep Serra (Torroella de Montgrí)		Pere Costa (Torroella de Montgrí)		Tomàs Torras (Torroella de Montgrí)	
	Curador menors	Encant (1771)	Marmessors difunt	Encant (1792)	Marmessors difunt	Encant (1788)	Marmessors difunt	Encant (1788)	Marmessors difunt	Encant (1790)	Marmessors difunt	Encant (1792)	Marmessors difunt	Encant (1791)
Llençols	15	0	16	15	2	2	5	0	17	0	7	7	1	1
Camises	15	0	8	10*	2	4	Algunes	0	16	4	0	0	8	diferents camises
Estovalles	4	0	3	1	0	0	1	0	7	4	1	1	2	0
Tovallons	3	0	2	2	0	0	0	0	8	5	3	3	1	0
Culleres	7	0	4	6	0	algunes culleres de fusta	20	0	17	0	0	0	0	0
Forquilles	0	0	4	4	0	1	5	0	2	0	0	0	0	0
Cadires	4	0	0	2	0	0	2	2	4	4	2	2	0	0
Bestiar treball	un burro	0	una burra	una burra	0	0	un burro	un burro	0	0	0	0	0	0
Bestiar renda	0	0	12 polles, 1 gall, 2 gallines	12 polles, 1 gall, 2 gallines	0	0	una lloca amb 11 polls	una lloca amb 11 polls	0	0	0	0	0	0
Eines manufactures	0	0	0	0	0	0	una filosa	una filosa	0	0	0	0	2	fusos

*: En l'inventari hi havia algunes camises, que pot ser que figurin com a camises en l'encant.

Font: Arxiu Històric de Girona, Notarial, Notaria de Torroella de Montgrí.

QUÈ ENS DIUEN ELS INVENTARIS SOBRE L'EVOLUCIÓ DELS NIVELLS DE RIQUESA I SOBRE LES PAUTES DE CONSUM DELS *TREBALLADORS*?

Per tal d'analitzar les dades dels inventaris dels *treballadors* referents als objectes domèstics, hem tingut en compte: a) el percentatge d'inventaris en què cada objecte és mencionat; b) la mediana del nombre d'objectes de cada tipus en els inventaris que els contenen. En el cas d'objectes *clàssics*, que devien ser presents a totes les llars (tot i que en algunes ocasions no són enregistrats), tals com llençols o camises, considerem que la mediana és un indicador més rellevant que el percentatge d'inventaris que contenen aquests béns. En canvi, en el cas de productes que podem considerar com a nous, almenys pel que fa a la seva presència en llars de *treballadors*, tals com tovallons, culleres, forquilles o xocolateres,¹⁰ el percentatge d'inventaris que els registren és un indicador tant o més important que la quantitat mediana.

Els inventaris *post mortem* analitzats, incloent-hi, en aquest cas, una mostra de les mateixes notaries corresponent al període 1726-1730, mostra que hi hagué, d'una banda, una tendència al creixement del nombre d'objectes clàssics, com els llençols i, sobretot, les camises. Però el que destaca, sobretot, és la difusió d'objectes nous, especialment els coberts o les xocolateres, que poden ser considerats signes d'un cert estatus social. Així, només la meitat de les llars de *treballadors* tenia culleres el 1726-1730 i una proporció encara molt inferior –el 7 %– tenia forquilles, mentre que el 1805-1806 el 88 % dels *treballadors* que redactaren inventaris disposaven d'aquests objectes. I en tenien molts més que els seus homòlegs de la primera meitat del segle XVIII perquè la mediana de culleres havia passat de 4 per llar a 12, i la de forquilles, d'1 a 9. Tant o més significativa és la difusió de les xocolateres, associades al consum d'un producte colonial

10 Sobre la difusió a l'Anglaterra de la primera meitat del segle XVIII d'alguns d'aquests objectes, especialment els coberts i els estris per preparar te o xocolata, així com les diferències socials en la possessió d'aquests estris, vegeu Weatherill (1988: 166-189).

nou, que jugà a la península Ibèrica un paper similar al del te als països anglosaxons. Aquests objectes, completament absents de les llars de *treballadors* fins a mitjan segle XVIII, es difongueren especialment a partir dels anys 70, i en el moment final del nostre estudi en tenien el 41 % dels *treballadors*.¹¹

Els inventaris *post mortem* també mostren un clar increment en la terra posseïda pels *treballadors*. Mentre que a la segona meitat del decenni de 1720 el 68,3 % dels *treballadors* no tenia terra o en tenia menys d'una hectàrea, aquest grup representava només el 39,6 % dels *treballadors* en el període 1800-1805. En el mateix interval de temps, els inventaris de *treballadors* amb més de 3 hectàrees s'incrementà del 10 % al 24,2 %, i els que tenien més de 5 hectàrees, un grup gairebé inexistent en el període 1726-1730, assoliren el 12,1 % dels inventaris en el darrer període.

Quadre 7. Objectes i terra descrits en els inventaris de *treballadors*

	1726- 1730 (n=60)	1750- 1755 (n=49)	1769- 1774 (n=122)	1787- 1792 (n=134)	1800- 1805 (n=58)	
% dels inventaris que contenen l'objecte	Llençols	98	92	94	90	94
	Camises	62	59	58	51	41
	Tovalles	72	71	79	74	88
	Tovallons	60	55	66	61	71
	Culleres	53	59	78	85	88
	Forquilles	7	29	57	78	88
	Xocolateres	0	0	4	22	41
	Bestiar treball	38	63	57	49	53
Nre. d'objectes (mediana)	Llençols	7	7	8	9	8
	Camises	5	4	6	8	8
	Tovalles	3	3	2	3	3
	Tovallons	6	6	5	6	8
	Culleres	4	6	8	10	12
	Forquilles	1	2	4	6	9

11 Aquesta dada és significativa sobretot si tenim en compte que la xocolata era considerada un producte de luxe a les comunitats eclesiàstiques gironines de finals del segle XVIII (Vila, 2000).

	1726- 1730 (n=60)	1750- 1755 (n=49)	1769- 1774 (n=122)	1787- 1792 (n=134)	1800- 1805 (n=58)	
	Sense terra	33,3	22,2	8,6	15,3	10,3
	<1 ha	35,0	35,2	36,7	28,5	29,3
% dels inventaris	1-2,99 ha	21,7	33,3	33,6	40,3	36,2
	3-4,99 ha	8,3	7,4	18,0	9,7	12,1
	>5 ha	1,7	1,9	3,1	6,3	12,1

Font: Arxiu Històric de Girona, Notarial; Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, Notarial. Les dades de les notaries del Baix Empordà del període 1750-1755 i 1800-1805 han estat extretes d'Esteve (2011).

Segons aquestes dades, el nombre de béns dels *treballadors* de la regió de Girona sembla que és superior al dels pagesos sense terra i petits pagesos del Penedès estudiats per Belén Moreno pel període 1770-1790 (Moreno Claverías, 2007). Els pagesos sense terra del Penedès tenien de mitjana 5 camises, 8 llençols i 4 tovallons, mentre que els petits pagesos (amb menys de 5 ha i, per tant, comparables a la majoria dels nostres *treballadors*) tenien 5, 10 i 4 unitats d'aquests respectius objectes. Aquestes xifres són similars, si bé una mica inferiors, a les nostres. Cal tenir en compte, però, que les dades del Penedès estan expressades en mitjanes, no comparables, doncs, a les nostres medianes (que segur que són més baixes que les mitjanes que es podrien calcular a partir dels nostres inventaris). Més significatiu que el nombre d'aquests béns és el fet que els pagesos sense terra i petits propietaris del Penedès no tenien béns que eren signe d'una certa distinció i que podríem considerar béns de luxe o semiluxe, com les xocolateres (cap en els inventaris de pagesos sense terra, petits pagesos ni, fins i tot, mitjans pagesos del Penedès) o les forquilles (cap en els dels pagesos sense terra, 1 de mitjana en els dels pagesos petits propietaris i només 2 de mitjana en els dels mitjans propietaris).

El nostre darrer exercici ha consistit en el seguiment de 104 inventaris de *treballadors*, que abracen el llarg període 1694-1790, en el llibre d'inventaris d'una sola notaria, la de Ramon Heras,

de Castelló d'Empúries.¹² La mostra permet seguir amb precisió l'aparició d'alguns dels objectes comptabilitzats en el quadre 7. Així, per exemple, tot i que la nostra sèrie comença el 1694, no és fins al 1737 que trobem el primer *treballador* de l'àrea que té forquilles. Es tracta d'un veí de Cadaqués, que en tenia set, segons l'inventari dels seus béns. El 1738, en l'inventari d'un *treballador* de Castelló d'Empúries, es pot llegir que tenia *unes* forquilles, tot i que no en sabem el nombre exacte. A partir de 1744, comença a ser habitual que els *treballadors* de l'àrea disposin d'aquests coberts i també va augmentant el seu nombre. Un *treballador* de Garriguella és el primer que arriba a disposar d'una dotzena de forquilles, segons un inventari de 1756. També podem constatar que el primer objecte de vidre pertanyent a una casa de *treballador* data de 1707. Es tracta d'un *porronet* de vidre. Però no apareix cap més objecte de vidre fins al 1732, any en què trobem descrit, en l'inventari d'un *treballador* de Ventalló, *un brocal de vidre, amb la seva caps de suro*. El 1709 trobem documentada la primera cadira. En concret, *una cadireta pintada*. Els primers plats de ceràmica pintada en una casa de *treballadors*, els trobem el 1732 i un any després tenim notícies del primer llit amb peus de gall, un tipus de moble que acabaria essent majoritari.¹³ Finalment, la mateixa sèrie d'inventaris permet situar en l'any 1768 el primer *treballador* que disposa d'una xocolatera, un altre dels objectes sobre els quals hem reclamat l'atenció, per la seva relació amb el comerç colonial. Es tracta de Martí Ribera, un *treballador* de Castelló d'Empúries. No era pas especialment ric; disposava de 3 vessanes de terra i, pel que fa al bestiar, d'un burro i un porc. Més ben situat sembla estar el segon *treballador* documentat amb el mateix objecte, en un inventari de 1769. Joan Vilanova, també *treballador* de Castelló, havia mort deixant un patrimoni d'11,5 vessanes, una arada i un cavall. La primera arada, tot i que apareix com a *desguarnida*, la trobem descrita en l'inventari d'un *treballador* de Palau-saverdera de 1734.

12 Arxiu Històric de Girona. Notaria de Castelló d'Empúries de Ramon Heras. Llibres d'inventaris i encants, 1694-1790.

13 A l'àrea de Besalú, cap d'aquests dos objectes no estava present en les cases de treballadors inventariades a mitjan segle XVIII (Serramontmany, 2015).

CONCLUSIONS

Hem iniciat aquest capítol amb dues preguntes: serveixen els inventaris *post mortem* per estudiar els grups socials humils? Són útils per analitzar processos de canvi social protagonitzats per aquests col·lectius que es tradueixin en modificacions dels seus nivells de riquesa i de les seves pautes de consum? La resposta, per a l'àrea que és objecte d'aquest estudi, la regió de Girona, és en ambdós casos positiva. Els *treballadors* són ben presents en els inventaris conservats en els protocols gironins, potser per la pràctica de redactar aquesta mena de documents privadament, sense intervenció directa del notari, cosa que sens dubte n'abaratia el cost, tot i que potser en reduïa la qualitat. D'altra banda, l'anàlisi dels inventaris ha permès detectar canvis en la possessió de béns materials, tant objectes personals i de la casa, com terres. Cal subratllar la difusió de nous productes de consum, alguns de procedència colonial, com la xocolata, que han pogut representar a Catalunya el paper que en estudis referits a l'Europa del Nord s'ha atribuït al te (De Vries, 2009).

El fet que la població més humil disposés en aquesta regió d'una etiqueta pròpia, la de *treballador*, ha facilitat la presentació de les nostres dades. Però pensem que el treball pot animar els investigadors d'altres regions de Catalunya, en què no es donés aquesta circumstància, a endinsar-se en l'estudi dels inventaris *post mortem*. Tot sembla indicar que, a diferència d'altres regions europees, i independentment de les etiquetes socials, l'hàbit d'inventariar els béns estava estès a tots els sectors socials, també als més humils. I aquest fet converteix els inventaris en una font especialment útil i rica per a l'estudi de l'evolució històrica del nivell de vida i de les desigualtats socials.

REFLEXIONES SOBRE LA CONTRIBUCIÓN DE LOS *INVENTARIOS POST MORTEM* CASTELLANOS A LA HISTORIA ECONÓMICA EN LA EDAD MODERNA¹

FERNANDO RAMOS-PALENCIA
Universidad Pablo de Olavide

Los inventarios *post mortem* y las escrituras de tasaciones y particiones de bienes se realizaban para adjudicar los bienes gananciales y las herencias. Estos inventarios y escrituras recogían la relación completa y detallada de todos los bienes del difunto o de la difunta cualquiera que fuera su naturaleza u origen. Además, en el caso de la antigua Corona de Castilla, proporcionaban información sobre el valor de los bienes. Con respecto al valor asignado a los bienes perecederos (trigo, cebada, vino, etc.) y artículos básicos, es muy plausible que dichas tasaciones coincidieran con el precio de mercado. Por lo que se refiere al valor de las propiedades rústicas, casas y bienes de consumo duraderos y semiduraderos (textiles, mobiliario, menaje de cocina, etc.) habría que ser más cautos ya que, para empezar, no existían precios de mercado como en los casos anteriores. Otra matización que debe realizarse es la referente a su relativa escasez en los archivos históricos. En el Antiguo Régimen no todas las personas realizaban testamento, ni tampoco en todos los testamentos se realizaba una escritura de

1 El autor agradece la financiación recibida del Ministerio de Economía y Competitividad, proyecto Retos (HARP2016-77794-R).

tasación y, asimismo, no todos los inventarios se certificaban en una escritura pública. Roberto López (1985: 31-33) estima que en la Asturias del siglo XVIII poco más del 20 % de la población realizaba testamento. Según señala Máximo García (1988: 80), el porcentaje de testadores sobre el número de fallecidos con edad para testar nunca superó el 50 % en Valladolid y aproximadamente los inventarios suponían el 25 % de todos esos testamentos. En la ciudad de Palencia se han localizado únicamente 24 inventarios para el periodo comprendido entre 1753 y 1760, desconociéndose el número de fallecidos por año pero que podría oscilar entre 300 y 500 personas por año (Ramos-Palencia, 2010: 60). Las razones de esta escasez eran básicamente económicas. El coste económico de una escritura pública ante notario era de por sí elevado, pero este coste se veía incrementado de forma considerable si además había que realizar inventarios, particiones judiciales e incluso pleitos adicionales por desavenencias entre los herederos ante corregidores, jueces y notarios. El lado positivo de esta tutela judicial es que reducía los problemas de ocultación de bienes (Yun, 1999: 33).

A pesar de esta escasez de inventarios extensible a la mayoría de los países, dicha tipología documental se ha utilizado en infinidad de estudios relacionados con la historia económica. Antes de su *boom* para explicar los cambios en las pautas de consumo (Brewer y Porter, 1993) y sus imbricaciones con la *revolución industrial* (De Vries, 1994b), se usaron para estimar los rendimientos agrícolas (Overton, 1979 y 1990; Allen, 1988) y la riqueza de las familias (Van der Woude y Schuurman, 1980; Jones, 1980; McCants, 2006; Fourie, 2013). Paralelamente se utilizaron para explicar el origen de las sociedades de consumo (Thirsk, 1978), los mercados de crédito informales (Holderness, 1976), los cambios en la demanda de dinero (Nicolini y Ramos-Palencia, 2010), el impacto de la desigualdad (Main, 1977; Nicolini y Ramos-Palencia, 2016), las nuevas perspectivas sobre consumo y riqueza (Ryckbosch, 2012) y en numerosos estudios prosopográficos relacionados con la historia empresarial. Obviamente abordar todos estos aspectos sobrepasa las intenciones de este texto. En este sentido, tras esta breve introducción, en la sección primera se resume la normativa

legal existente sobre los inventarios en Castilla. En el epígrafe siguiente, se reflexiona sobre las limitaciones de los mismos para estudiar las pautas de consumo y la cultura material. A continuación, se estudian los inventarios de una familia castellana como ejemplo de historia empresarial. Finalmente, se ofrecen unas conclusiones.

NORMATIVA LEGAL SOBRE LOS INVENTARIOS POST MORTEM EN LA ANTIGUA CORONA DE CASTILLA

El ordenamiento jurídico que reguló las herencias en la antigua Corona de Castilla tiene sus orígenes en las Leyes de Toro (1505), las cuales estuvieron vigentes durante toda la edad moderna y fueron ratificadas en tiempos de Carlos IV a principios de la década de 1800 por la *Novísima recopilación*.² Aunque a lo largo del siglo XIX existieron numerosos intentos unificadores respecto a un código civil, este no llegó a plasmarse hasta 1889; entre otras razones, por las diferencias de interpretación en los territorios forales, de ahí que la *Novísima recopilación* –además de las normas legales que se fueran promulgando– continuase siendo durante esos años el texto legal de referencia.³ Máximo García (1995: 25-27) señala que la legislación castellana sobre las herencias recaía sobre el *poder económico del cabeza de familia*. De hecho, la disolución de una familia solo adquiría relevancia económica cuando el cónyuge masculino fallecía. En ese caso, la esposa solo podía ser tutora y curadora de sus hijos si se hacía constar expresamente en las disposiciones testamentarias realizadas por el esposo. En caso de fallecimiento de la esposa, el padre continuaba con la patria potestad física y patrimonial hasta la mayoría de edad de los hijos.

2 *Novísima recopilación de las leyes de España*, mandada reformar por Carlos IV, en Madrid, 1805-1807. En concreto el Libro X. Enlace: <http://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=403945>

3 Véase *Diccionario razonado de legislación y jurisprudencia* de Escriche (1874-1876), concretamente la voz *escribano*, volumen II: 850. Enlace: <https://archive.org/stream/BRes0004702#page/n849/mode/2up>

En las escrituras de partición de bienes el inventario *post mortem* debía comprender el caudal de ambos cónyuges, aunque se tratase de la herencia de un solo cónyuge; no obstante, en la liquidación final los bienes del cónyuge no fallecido no se computaban. Los bienes incluidos en los inventarios se denominaban *colacionables* y eran los siguientes: la dote, las donaciones *propter nupcias* y todos los bienes recibidos de los padres vía donación que no constituyeran una mejora, amén de aquéllos que se adquiriesen a lo largo del matrimonio. Por el contrario, no debían incluirse las donaciones realizadas por el fallecido y su cónyuge a sus hijos y a sus consortes, así como todo tipo de alimentos, regalos y gastos relacionados con la educación y salud de sus hijos. Prácticamente hasta la segunda mitad del siglo XIX, todos los inventarios incluían la tasación y descripción detallada de todos los bienes, tanto raíces como bienes muebles y semovientes (indumentaria personal, mobiliario y demás objetos de la casa). Esta descripción solía hacerse al principio del *cuero de hacienda* (también denominado *cuero general de bienes*) y al final, en el resumen y la adjudicación final del caudal del difunto a cada heredero. Este título de transmisión de la propiedad que acreditaba la adjudicación se denominaba *hijuela*. Tal como puede apreciarse en la figura 1, una vez determinado el caudal inventariable se deducían las deudas y las aportaciones matrimoniales de ambos cónyuges para calcular los gananciales. Una vez computados los bienes gananciales se repartían las legítimas. En el resumen general de la cuenta se especificaban de forma muy detallada –volvía a repetirse la descripción y tasación de todos los bienes adjudicados– las hijuelas de todos los herederos.⁴

4 Martínez Alcubilla (1892-1894), tomo 8: 619-622.

Figura 1. Modelo de escrituras de partición e inventarios *post mortem* en la provincia de Palencia (mediados del siglo XVIII)

En la villa de Palencia, a día del mes de 175X, hallándose reunidos para formar la liquidación, cuenta y partición de los bienes y créditos pertenecientes a D. XXX, vecino que fue de esta villa, los Sres. D. YYY, secretario del ayuntamiento, en concepto de albacea contador, con amplias facultades para esta partición; doña ZZZ, su viuda, legataria de la mitad del tercio; doña AAA, su hija y heredera, y don BBB, su hijo y heredero, todos vecinos de esta villa y mayores de edad, menos doña AAA, que es menor y que, en tal concepto, tiene su representación legal.

[1] CUERPO DE HACIENDA / CUERPO GENERAL DE BIENES

El *cuero de hacienda*, *cuero general de bienes* o simplemente *caudal inventariado* del difunto puede estar compuesto por los siguientes bienes con su correspondiente tasación:

- Bienes inmuebles (propiedades urbanas y rústicas)
- Bienes duraderos y semiduraderos (vestido y calzado, ropa de cama, mobiliario, menaje de cocina y del hogar, libros, etc.)
- Joyería
- Dinero en efectivo
- Útiles y herramientas
- Bienes perecederos
- Textiles sin elaborar (tejidos de lino y lana, etc.)
- Ganadería
- Legítimas adelantadas a los herederos
- Otros bienes (créditos a favor, derechos reales, censos, etc.)

[2] DEDUCCIONES

- 2.1 Capital aportado al matrimonio por la viuda (dote)
- 2.2 Capital heredado por el viudo o la viuda
- 2.3 Capital aportado al matrimonio por el difunto
- 2.4 Deudas contra la testamentaria

[3] GANANCIALES = [1]- [2]

A cada cónyuge le corresponde la mitad de los gananciales

[4] CAUDAL HEREDITARIO DEL DIFUNTO = 2.2 + 2.3 + ½ [3]

- 2.2 Capital heredado
- 2.3 Capital aportado al matrimonio
- ½ [3] Gananciales

[5] LÍQUIDO HABER PARTIBLE = 4 - luto de la viuda

Para obtener el líquido haber partible se le debe deducir el montante por luto de la viuda

- OPCIONES SOBRE EL LÍQUIDO HABER PARTIBLE (LEGÍTIMAS)
 - i. Como mínimo 1/3 del líquido haber partible se convierte en legítima para todos los hijos del testador
 - ii. El testador puede disponer de 1/3 como mejora a favor de uno de sus hijos.
 - iii. Finalmente, existe un 1/3 de libre disposición al cual se deben restar los gastos ocasionados por el funeral, adjudicando el resto conforme a las disposiciones testamentarias

[6] LIQUIDACIÓN DEL TERCIO DE LIBRE DISPOSICIÓN = 1/3 [5] – gastos de entierro y funeral del fallecido

El montante resultante de la *liquidación del tercio de libre asignación* se distribuye en función de las disposiciones testamentarias del difunto. Generalmente dicha cantidad se asignaba a la viuda, padres del difunto u otros familiares del difunto.

[7] LIQUIDACIÓN DE LOS DOS TERCIOS DESTINADOS A LA LEGÍTIMA

Los dos tercios de la legítima se reparten a partes iguales entre la viuda (cuota usufructuaria viudal) y los descendientes de ambos.

• **RESUMEN GENERAL Y COMPROBACIÓN DE ESTA CUENTA**

A. Haber de la viuda:

Estaría conformado por la dote, herencias recibidas, mitad de bienes gananciales, luto, su parte correspondiente al tercio de libre disposición si la hubiera y su cuota viudal en usufructo. Dicha cuota implica que la viuda (o el viudo) podrá disfrutar de los bienes, pero no tendrá la propiedad plena sobre los mismos.

B. Haber del heredero 1

Estaría conformado por su legítima correspondiente y mejora si la hubiera.

C. Haber del heredero 2 y siguientes

Estaría conformado por su legítima correspondiente.

• **HIJUELA DE LA VIUDA (ejemplo)**

El importe de todo su haber por los diferentes conceptos asciende a N reales. Adjudicación:

Se adjudica a doña (ZZZ) en dinero metálico, X reales

Tres cubiertos de plata valorados en X reales

Una casa situada en la calle Mayor, número catorce, con su corral y pajar valorada en X reales.

Una tierra sita en Villarramiel, valorada en X reales.

Un censo de X reales de capital, impuesto al tres por ciento.

Los bienes expresados en esta hijuela ascienden a la cantidad de N reales, igual a lo que importa el total haber de la viuda en esta testamentaría

• **LAS DEMÁS HIJUELAS SE REDACTAN EN LA MISMA FORMA QUE LA ANTERIOR...**

• **DECLARACIONES**

1. Solían aparecer aspectos relacionados con el lecho cotidiano de los cónyuges y la ropa personal del viudo o la viuda.

2. Según Martínez Alcubilla (1892-1894, tomo 8: 619), *cuando un viudo o viuda vuelven a casarse, si tienen hijos del primer matrimonio, son reservables para ellos todos los bienes que hubieren adquirido del consorte difunto por título lucrativo (...). Los bienes gananciales no son reservables.*

Fuente: elaboración propia a partir de los inventarios consultados en la provincia de Palencia (1750-1840). Asimismo, véase *Compendio de contratos publicos, autos de particiones, executivos y de residencias con el genero del papel sellado que a cada despacho toca ...* recopilado por D. Pedro Melgarejo, 1689 (básicamente el libro segundo, imágenes 287 y siguientes <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000012373&page=1>; y, Martínez Alcubilla (edición 1892-1894), tomo 8.

LIMITACIONES SOBRE EL USO DE LOS INVENTARIOS *POST MORTEM* CASTELLANOS PARA ESTUDIAR LAS PAUTAS DE CONSUMO Y LA CULTURA MATERIAL

El punto de inflexión en la historia económica española sobre pautas de consumo y cultura material se produjo en 1999 con la publicación del libro *Consumo, condiciones de vida y comercialización, Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*, editado por Jaume Torras y Bartolomé Yun. Desde entonces, la escuela de pensamiento «Torras-Yun» ha contribuido significativamente a dicha literatura, pudiendo citarse, sin ánimo de exhaustividad, un monográfico de la *Revista de Historia Económica* (2003) sobre el consumo en la España preindustrial, un diccionario sobre los tejidos empleados en Castilla y Cataluña (Dávila, Durán y García, 2004), las aportaciones de Belén Moreno Claverías (2006, 2010), Fernando Ramos-Palencia (2010) y Daniel Muñoz Navarro (2011), entre otros. Posteriormente Bartolomé Yun desde el EUI de Florencia y la Universidad Pablo de Olavide impulsó un enfoque transnacional para el estudio de las pautas de consumo y las relaciones comerciales entre Europa, el mundo Atlántico y Asia; sobresalen los trabajos de Aram y Yun (2014), Gasch (2014), Pérez-García (2013) y Fatacciu (2011). Recientemente, bajo la tutela de las asociaciones de historia económica francesa y española, Nicolas Marty y Antonio Escudero (2016) editaron un volumen sobre el papel del consumo en Francia y España durante las épocas moderna y contemporánea.

En todos los estudios citados anteriormente los inventarios constituyen la fuente documental más importante para estudiar las pautas de consumo en la edad moderna. Tal como puede apreciarse en el ejemplo del cuadro 2, la información contenida en los inventarios *post mortem* castellanos es amplísima. Dejando aparte las propiedades rústicas, los bienes inmuebles (casas, bodegas, pajares, etc.), el dinero en metálico, los bienes perecederos y el ganado, en cualquier artículo duradero y semiduradero descrito en los inventarios se recogía información relativa a su cantidad (número de

unidades), material (distinguiendo según sea el caso entre fibras textiles o tipos de madera, por ejemplo), estado de conservación (nuevo, usado y viejo, eran las acepciones más comunes), tamaño, color, características adicionales, procedencia y precio de tasación. Esta riqueza documental de los inventarios castellanos permite estudiar el consumo de dichos bienes no solo en términos de las tasaciones realizadas, sino también en función de su recuento, frecuencia y variedad. Esto significa que, aunque el porcentaje de gasto se mantenga uniforme a lo largo del tiempo –*ceteris paribus* la estructura de precios relativos– es perfectamente plausible que haya aumentado, por ejemplo, el consumo de piezas textiles o del mobiliario de la casa debido a una reducción en los precios de los mismos.

A pesar de esta riqueza de datos y obviando la escasez de los inventarios, en mi opinión, los inconvenientes que afectan esta fuente notarial son principalmente tres: (i) siempre van a constituir una muestra sesgada por cuestiones de edad y riqueza; (ii) la falta de criterios uniformes en el procesamiento de sus datos (*data dilemma*), y (iii) miden una variable *stock* y, por tanto, no reflejan su tasa de reposición (De Vries, 1993).

- Una manta andada en dieciocho reales 18
 Una manta buena en treinta y dos reales 32
 Otra manta vieja en ocho reales 8
 Un cabezal viejo de cordellate remendado en doce reales 12

REINTE MAFRACIA.

SEVILLA, QUARTO DE VEINTE Y SEIS DE MAYO DE 1711. ANO DE MIL SETECIENTOS Y CINCUENTA Y TRES.

Un jergón bueno en catorce reales 14	14
Una cama con cordeles en seis reales 6	6
Una delantera de estameña azul con flocadura en seis reales y diecisiete maravedís 6,17	6,17
Una capa vieja en veinte reales 20	20
Una anguarina de paño azul en treinta y cuatro reales 34	34
Un jubón de gorgorán andado en dieciocho reales 18	18
Siete cuartas de mantillas en trece reales 13	13
Una casaca de paño negro con manguillas en veinte reales 20	20
Un guardapiés de estameña bueno verde en treinta y ocho reales 38	38
Un guardapiés de escarlátin en ochenta y ocho reales 88	88
Un jubón blanco del difunto en cinco reales 5	5
Un arca pequeña con cerradura llave en diez reales 10	10
Un arca sin llave con sus cantoneras en trece reales 13	13
Un cuarto sin rasero en nueve reales 9	9
Una mesa vieja en seis reales 6	6
Una camisa andada en trece reales 13	13
Un peso de garfios en cuatro reales 4	4
Unas medias negras viejas en dos reales 2	2

(sigue la transcripción)

- Un jergón bueno en catorce reales 14
 Una cama con cordeles en seis reales 6
 Una delantera de estameña azul con flocadura en seis reales y diecisiete maravedís 6,17
 Una capa vieja en veinte reales 20
 Una anguarina de paño azul en treinta y cuatro reales 34
 Un jubón de gorgorán andado en dieciocho reales 18
 Siete cuartas de mantillas en trece reales 13
 Una casaca de paño negro con manguillas en veinte reales 20
 Un guardapiés de estameña bueno verde en treinta y ocho reales 38
 Un guardapiés de escarlátin en ochenta y ocho reales 88
 Un jubón blanco del difunto en cinco reales 5
 Un arca pequeña con cerradura llave en diez reales 10
 Un arca sin llave con sus cantoneras en trece reales 13
 Un cuarto sin rasero en nueve reales 9
 Una mesa vieja en seis reales 6
 Una camisa andada en trece reales 13
 Un peso de garfios en cuatro reales 4
 Unas medias negras viejas en dos reales 2

Salvo epidemias con gran mortandad, guerras y crisis de subsistencias muy concretas, la gran mayoría de los inventarios *post mortem* se generaba en el mismo instante del ciclo vital de la persona (edades avanzadas). Y es evidente que, por ejemplo, el patrimonio familiar no era el mismo a los setenta años de edad que a los treinta. Ante esta tesitura solo cabe la rigurosidad en la selección de la muestra. Sin embargo, la reducción del sesgo por cuestiones de riqueza no constituye una tarea fácil. De hecho, Anne McCants (2006) sugiere que los inventarios no pueden utilizarse para medir la distribución de la riqueza en un lugar o contexto determinado, los estatus sociales, las transferencias intergeneracionales y el uso de instrumentos de crédito para financiar el consumo debido a las numerosas deudas en contra que aparecen en los inventarios. La manera más sencilla de atenuar este sesgo es cruzando la información de inventarios con otras fuentes históricas (Ramos-Palencia, 2010). Desafortunadamente no siempre existe una tipología documental alternativa, de ahí que recientemente Sebastian Keibek (2016) haya estimado la probabilidad que tenía de realizarse un inventario en función del valor de la herencia del difunto. Para ello establece, en primer lugar, una función de probabilidad mediante un proceso de ajuste iterativo, utilizando la información ocupacional de los registros parroquiales contemporáneos para establecer los valores objetivo. Posteriormente utiliza la inversa de la función de probabilidad resultante para volver a ponderar el conjunto de inventarios originales.

Un problema no menor lo constituye el proceso de recopilación, ordenación y filtro de toda la información disponible en los inventarios *post mortem* (Dávila, 2011; Ramos-Palencia, 2011). En esta tesitura, permítaseme formular al lector una pregunta muy sencilla: ¿cómo se debe almacenar la información contenida en los inventarios? Si, por ejemplo, estoy interesado en la difusión del chocolate, ¿recojo únicamente la información relativa a la existencia de chocolateras y determinados utensilios de cocina; o, por el contrario, también se recopila la información relativa a la indumentaria personal o la ropa de cama? Aparentemente no existe una correlación entre chocolateras, camisas y sábanas, pero muy probablemente los factores que propician cambios en

las pautas de consumo alimenticio también estén interactuando en la moda. Es más, ¿cómo se almacena la información relacionada con las legítimas, con las propiedades rústicas y con la descripción de bienes duraderos y semiduraderos (cuadros, sillas, chaquetas, etc.)? En la década de 1970 un grupo de académicos italianos conocidos como *la escuela Dal Pane* intentaron recopilar absolutamente toda la información fiscal (*estimi*) que pudiera afectar la distribución de la tierra en el norte de Italia, con el objeto de identificar las transformaciones a largo plazo y estudiar los cambios fundamentales en las estructuras económicas que arrojasen luz sobre la *proletarización* de los campesinos. A pesar de la naturaleza colectiva del esfuerzo, acabaron fracasando debido a las enormes inversiones de tiempo que realizaban en la recopilación de los *estimi* y a que las tasas de retorno científico que obtenían los historiadores italianos eran decrecientes (Alfani, 2014). En otras palabras, la acumulación sistemática de información sin criterios claros produce avances marginales y/o pequeños en el conocimiento de los problemas. Muy probablemente algo parecido sucede con los inventarios, por eso son muy importantes los criterios de selección en función de su procedencia (entornos urbanos y rurales) y su riqueza. Con respecto al almacenamiento y la sistematización de la información en bases de datos, únicamente debería cumplirse una premisa: salvando las cuestiones idiomáticas, la información debería ser fácilmente comprensible para académicos de otros países para poder avanzar en comparaciones internacionales.

Gracias a la información contenida en los inventarios castellanos es factible acotar y/o limitar uno de los grandes problemas planteados por De Vries (1993): los inventarios reflejan el *stock* de un artículo, nunca su flujo. Una de las características de los inventarios castellanos es que nos permiten tener información cualitativa sobre las tasas de reposición de los artículos ya que en la descripción de los mismos se incluyen acepciones sobre su estado de conservación como *nuevo*, *bueno*, *usado*, *viejo*, etc. Según Fernando Ramos-Palencia (2010: 85), entre 1750 y 1840 el porcentaje de productos en el cual se detalla el estado de conservación de los distintos bienes duraderos y semiduraderos gira en torno al 25 % para los artículos textiles,

siendo este porcentaje más elevado en la indumentaria personal (25-30 %) y en la ropa de cama (por encima del 30 %), y más pequeño en la ropa del hogar (15-20 %) y en los artículos textiles de decoración (por encima del 10 % en la década de 1830). En cambio, apenas llega al 10 % en los bienes no textiles: mobiliario, menaje del hogar (equipamiento del hogar y calderas), útiles de cocina, loza, objetos de decoración no textiles y pinturas. Por lo que se refiere a objetos personales, religiosos, de joyería y libros, prácticamente no existe información alguna sobre su estado de conservación. A partir de los datos recogidos en el cuadro 1 se observa que el ritmo de reposición de los artículos textiles fue relativamente homogéneo entre 1750 y 1840, ya que no existieron cambios muy acusados en la proporción de piezas textiles nuevas, usadas y viejas. En principio, las piezas nuevas se situaban en torno al 30 %, las usadas sobrepasaban el 35 %, mientras que los artículos viejos no llegaron nunca a este último porcentaje. Asimismo, se observa que la totalidad de piezas viejas disminuyó conforme se avanzaba en el tiempo, los artículos textiles usados aumentaron en 1830-1840 y los nuevos se mantuvieron o bajaron ligeramente. Los datos cualitativos apuntan a unos ritmos de reposición (i) diferentes en ámbitos rurales y urbanos, y (ii) seguramente más rápidos dada la disminución de piezas viejas en detrimento de las usadas.

Cuadro 1. Información relativa al estado de conservación de los distintos grupos textiles (Palencia, 1750-1840). En porcentajes sobre el total de las piezas textiles

	1752-1765			1785-1800			1830-1840		
	Ciudad	Campo	Total	Ciudad	Campo	Total	Ciudad	Campo	Total
Total textiles:									
Bueno	23,51	30,55	27,91	38,91	25,91	32,53	27,92	29,31	28,57
Usado	32,72	31,66	32,06	35,04	27,05	31,12	42,26	31,32	37,16
Viejo	43,77	37,79	40,03	26,05	47,05	36,36	29,82	39,37	34,27
Piezas textiles	706	1.175	1.881	956	922	1.878	1.311	1.143	2.454
Vestido y calzado:									
Bueno	27,04	31,91	30,28	30,59	27,80	29,14	21,46	29,14	25,15
Usado	38,89	25,97	30,28	37,74	29,20	33,30	45,26	31,47	38,63

	1752-1765			1785-1800			1830-1840		
	Ciudad	Campo	Total	Ciudad	Campo	Total	Ciudad	Campo	Total
Viejo	34,07	42,12	39,43	31,67	43,00	37,57	33,28	39,39	36,21
Piezas textiles	270	539	809	461	500	961	601	556	1.157
Ropa de cama:									
Bueno	22,61	29,37	26,73	44,94	23,14	33,94	29,80	29,08	29,45
Usado	29,86	34,39	32,62	34,55	24,52	29,49	40,97	31,04	36,14
Viejo	47,54	36,25	40,66	20,51	52,34	36,58	29,24	39,88	34,42
Piezas textiles	345	538	883	356	363	719	537	509	1.046
Ropa blanca del hogar:									
Bueno	31,91	29,90	30,56	62,92	28,32	49,48	48,65	34,72	44,09
Usado	31,91	48,45	43,06	32,58	25,66	29,90	36,49	30,56	34,55
Viejo	36,17	21,65	26,39	4,49	46,02	20,62	14,86	34,72	21,36
Piezas textiles	47	97	144	89	56	145	148	72	220
Objetos de decoración textil:									
Bueno	-	-	-	30,00	-	28,30	20,00	-	16,13
Usado	18,18	-	17,78	18,00	-	16,98	32,00	50,00	35,48
Viejo	81,82	100,00	82,22	52,00	100,00	54,72	48,00	50,00	48,39
Piezas textiles	44	1	45	50	3	53	25	6	31
Nº inventarios	25	92	117	29	101	130	32	100	132

Fuente: AHPP, sección Protocolos Notariales (Ramos-Palencia, 2010: 73-96).

Esto significa que a través de un modelo econométrico que combine las características cualitativas de los artículos con sus tasaciones y la vida estimada de los productos es posible calcular las tasas de reposición y, por consiguiente, transformar el *stock* de los inventarios en gasto anual (Ramos-Palencia, 2010: 88-96). A partir de esta metodología, se puede constatar que los hogares preindustriales palentinos aumentaron modestamente año a año –entre 1750 y 1850– su gasto anual en artículos duraderos y semiduraderos. En concreto, en el periodo 1752-1765 las familias gastaron en términos reales (precios base de referencia, 1780-1784) una media anual de 146 reales en bienes de consumo duradero y semiduradero; en 1785-1800, una media de 163 reales; y en 1830-1840, una media de 174 reales. ¿Cuál es la realidad de estos datos? A mediados del siglo XVIII, Bartolomé Yun (1987:

463-64) estima unos ingresos mínimos de subsistencia de 300 reales netos para una familia de 3,5 miembros. Por su parte, José María Donézar (1996: 338-341) considera 500 reales netos la cantidad mínima y/o de subsistencia para el mantenimiento de un campesino y su familia. Casi un siglo después, según el interrogatorio realizado por el Ministerio de Fomento en 1852 se estipulaba que un jornalero palentino ganaba 3 reales diarios, de los cuales dedicaba 16 maravedís diarios al vestido y calzado. Esta cantidad vendría a equivaler aproximadamente a 172 reales. Recuérdese que con la transformación de valores *stock* en valores flujo para los inventarios disponibles en 1830-1840 se obtenía un gasto medio de 174 reales. Esto suponía que, por ejemplo, para inventarios cuya riqueza total fuera inferior a 5.000 reales se puede inferir un gasto real en bienes duraderos y semiduraderos en torno a los 70 reales anuales (más de seis maravedís diarios). Esta cifra subiría hasta los 100 reales anuales (poco más de nueve maravedís diarios) para patrimonios comprendidos entre 5.000 y 20.000 reales.

Y exactamente ¿qué se podía comprar? No hay sorpresas. La satisfacción de necesidades elementales –gasto en indumentaria personal, ropa de cama y ropa del hogar– absorbía prácticamente tres cuartas partes del presupuesto familiar anual dedicado a la compra de bienes de consumo. Esto dejaba un escaso margen del presupuesto familiar para libros y/o joyas (Ramos-Palencia, 2010: 91-96). Algunos ejemplos. En el inventario de Bernardo Castro (labrador y fabricante de paños en Prádanos de Ojeda cuya tasación final de bienes se aproximaba a los 100.000 reales en 1760) se encuentran, por ejemplo, dos arcas valoradas en 4 y 5 reales, respectivamente; seis mesas tasadas en valores que van desde los 4 a los 29 reales; dos candelabros valorados en 8 reales cada uno; cinco camas cuyas tasaciones iban desde los 12 a los 40 reales; una sartén valorada en 7 reales; una chocolatera, en 4, y un espejo, en 20. Incluso se detallaban varios libros: *El hombre feliz* (3 reales), *Familia* (3 reales y 17 maravedís) y *Verdades Católicas* (7 reales). Seis camisas de lienzo tasadas entre los 7 y los 12 reales; una capa de paño, en 75 reales; una anguarina de paño buena, en 33; una saya de color de paño y con galones tasada en 48 reales, o un par de zapatos buenos tasados en 7 y otros de

estado regular valorados en 3 reales. Ochenta años después, en el inventario del maestro zapatero Gerónimo Barinaga, residente en la ciudad de Palencia y con un cuerpo general de bienes cercano a los 20.000 reales en 1838, sobresalen, entre otros, los siguientes bienes: un pantalón de color de paño fino valorado en 60 reales; un sombrero fino, en 20 reales; una basquiña de franela (20 reales); una capa de paño azul nueva y con bozos de terciopelo tasada en 360 reales; otra capa de paño de color pardo y vieja valorada en 30; una mantilla de seda, en 80; cuatro camisas de lienzo, en 48 reales; un vestido nuevo de alepín, en 140 reales; dos fracs tasados en 60 y 50 reales respectivamente; un par de pendientes de oro, en 80 reales; un espejo pequeño, en 6; una cuna de pino, en 60 reales; un catre nuevo de nogal, en 200 reales; cuatro camas de tablas, en 40 reales, y tres braseros tasados en 110, 20 y 5 reales, respectivamente. No hay libros.

Generalmente el estudio de las pautas de consumo en los inventarios se usa para demostrar la existencia o no de una *revolución industrial* en las sociedades preindustriales (De Vries, 1994b). Y en este marco, los datos disponibles en los inventarios no están exentos de cierta polémica. Gregory Clark (2010) sugiere que la existencia de una *revolución industrial* entre 1600 y 1750 es un artificio estadístico motivado por una interpretación errónea de los datos recogidos en los inventarios. El debate surge por la coexistencia al mismo tiempo de salarios bajos con niveles relativamente elevados de consumo, lo cual en sí parece contradictorio y paradójico. En este contexto, la información de los inventarios castellanos debe tomarse con mucha cautela por varias razones. En primer lugar, dada la propia naturaleza de los inventarios es incuestionable que están sesgados hacia los grupos sociales con mayor poder adquisitivo. De hecho, se corre el riesgo de acumular inventarios sin ningún sentido crítico. En segundo lugar, a mediados del siglo XVIII en la antigua Corona de Castilla, Madrid y el eje Sevilla-Cádiz-Jerez constituían dos islas en medio de dos modelos de miseria rural (Vilar, 1999: 27-62) divididos por una línea imaginaria que iba desde Salamanca hasta Albacete (Herr, 1988: 28): (i) por encima de dicha línea, labradores y jornaleros que malvivían en explotaciones pequeñas y fuertemente endeudadas (en la zona de

Galicia y León, apenas se contabilizaba un 5 % de jornaleros) y (ii) por debajo de dicha línea, zonas de latifundio con más del 70 % de jornaleros con bajos salarios y demasiado paro estacional. En el lado opuesto se situaba Cataluña, la primera región española en industrializarse y la única que *a priori* experimentó un crecimiento preindustrial significativo (Marfany, 2012). Por estas razones, es fácil adivinar la relevancia de los inventarios *post mortem* castellanos. Gracias a los mismos es posible identificar algunos de los factores que contribuyeron a su atraso económico y a su pérdida de peso institucional e influencia política.

CAPITAL HEREDADO, EXPANSIÓN COMERCIAL Y BURBUJAS FINANCIERAS A TRAVÉS DE LOS INVENTARIOS *POST MORTEM*: LA FAMILIA SEMPRÚN EN VALLADOLID (1748-1875)

Desde el punto de vista metodológico, los inventarios constituyen un documento muy útil para explorar distintos aspectos enmarcados en la historia empresarial durante la edad moderna y la primera mitad del siglo XIX. Asimismo, dado que los inventarios forman parte de la testamentaría de una persona, junto al inventario del fallecido aparece –o, en su caso, se indica en qué notaría o escribanía se encuentra– información adicional relativa a su matrimonio (capital aportado), inventarios de otros familiares (generalmente, el cónyuge y los hijos), obligaciones y poderes relacionados con sus actividades e incluso balances sobre sus compañías comerciales. A tales efectos, a continuación, se explora la historia de la familia Semprún en la ciudad de Valladolid como un ejemplo característico de lo que pueden ser (i) estudios prosopográficos;⁵ (ii) análisis que aborden el paso del capital mercantil al capital industrial y financiero en una economía preindustrial, y (iii) enfoques socioeconómicos que midan la importancia de las herencias sobre la iniciativa empresarial en la riqueza a largo plazo de las grandes fortunas

5 En el caso concreto de Valladolid, véase Carasa (1994) y Luengo (2014).

(y/o elites) individuales (véase, al final del epígrafe, el cuadro 2 con los distintos inventarios familiares).

En 1748 el comerciante toledano Gabriel Semprún contrajo matrimonio con Martina Núñez, hija de uno de los más importantes mercaderes de Burgos dedicado al comercio de paños y lanas, Santiago Núñez Monedero.⁶ En sus capitulaciones matrimoniales se estipularon el capital aportado por Gabriel Semprún (455.109 reales y 25 maravedís), la dote de Martina Núñez (92.000 reales) y la residencia obligatoria del matrimonio en Valladolid. Desde dicha ciudad, Gabriel Semprún se convirtió en uno de los principales comerciantes de sedas y telas de oro y plata con unos ingresos anuales que rondaban los 20.000 reales (c. 1752, *Respuestas Generales Catastro de Ensenada*). En todo momento, el *fabricante de escritorio* Gabriel Semprún compaginó sus actividades comerciales en Valladolid y en Toledo con relativo éxito ya que controlaba todas las fases de la seda, desde su producción hasta su comercialización: compra de seda cruda, torcido, tinte, utilización de telares y venta. En 1763 la compañía de Gabriel Semprún alcanzó un capital social de 868.955 reales y 18 maravedís,⁷ reservándose 29.800 reales para el funcionamiento de las dependencias comerciales en Valladolid y Toledo: 21.000 reales para Gabriel Semprún y familia (incluido su mancebo mayor) y 8.800 reales para los gastos que se originasen en la fábrica y casa comercio de sedas de Toledo. Desde Valladolid, Gabriel Semprún dirigía un grupo de personas que operaba con las instituciones locales y distribuía sus artículos de seda por el norte de España; paralelamente, la fábrica y casa comercio de sedas de Toledo estaba dirigida por un mancebo mayor, quien gozaba de plenos poderes para la administración de los negocios mercantiles: cobro de deudas, contabilidad, giro

6 Gabriel Semprún (o *Sen* en algunos documentos) nació en Almorox (Toledo) y era hijo del también comerciante manchego Cristóbal Semprún y de Ana Parco. Archivo Histórico Provincial de Valladolid, notario Hipólito Chamochín, nº 3701, año 1754, Carta de pago de dote, p. 270 y ss.

7 AHPV, notario Antonio Fernández de Segovia, nº 3595, fecha 27.01.1763.

de vales y letras, etc.⁸ Esto significaba que el pilar básico de la compañía residía en las relaciones con sus corresponsales en diferentes ciudades: Ponferrada, León, Palencia, Toro, Zamora, Salamanca, Madrid, Talavera y Toledo; y, en menor medida, Santander y La Coruña.⁹ Gracias a esta red de corresponsalías, Gabriel Semprún desarrolló un sistema de información que, a su vez, en ausencia de agentes financieros especializados constituyó un importante mercado de crédito informal. Su estrategia mercantil se basó en (i) sus círculos de influencias y recursos familiares, y (ii) en el prestigio y la tradición mercantil de Gabriel Semprún, *comerciante de Valladolid de buena fama y opinión*.¹⁰ En cuanto a la distribución de los beneficios comerciales, Gabriel Semprún se reservaba dos tercios de los mismos, mientras que el tercio restante –incluidos los salarios– se repartía entre los dos mancebos mayores.

En 1790 la esposa de Gabriel Semprún, Martina Núñez, fue habilitada por las autoridades competentes para la administración del patrimonio familiar, debido a la enfermedad continuada de Gabriel Semprún. Esto supuso que Gabriel Semprún Núñez asumiese paulatinamente la representación absoluta de los negocios familiares, *heredando* todo el prestigio y toda la infraestructura de corresponsalías desarrollada por su padre. A partir de los inventarios del patriarca Gabriel Semprún, fallecido en 1794, y de su nuera, Tomasa Barona y su nieto, Julián Semprún Barona –esposa e hijo de Gabriel Semprún Núñez– fallecidos ambos en 1795, se aprecian los éxitos económicos de la familia Semprún. Durante cincuenta años la acumulación de riqueza capital dentro de la familia Semprún fue una constante:

8 Generalmente, muchos mancebos aprendían la práctica mercantil hasta que podían establecer su propia empresa comercial. A finales de la década de 1770, Gabriel Semprún Núñez llegó a ser el mancebo principal en Valladolid. AHPV, notario Antonio Fernández de Segovia, nº 3595, fecha 21.05.1763, pp. 259-260.

9 Datos deducidos a partir de los poderes encontrados en los protocolos de los notarios del AHPV: Hipólito Chamochín (1753-1774), números 3701-3715, y Manuel Valeriano Acuña (1774-1800), números 3846-3859.

10 AHPV, notario Hipólito Chamochín, nº 3712, año 1769, p. 137 y ss.

los bienes gananciales de Gabriel Semprún y Martina Núñez llegaron hasta 1.116.040 reales, mientras que los de su sucesor en la compañía familiar –Gabriel Semprún Núñez, casado con Tomasa Barona en 1775– alcanzaron los 760.593 reales. Otra característica que se infiere a tenor de la distribución del patrimonio fue la persistente recurrencia a la reinversión de los beneficios obtenidos. Si se analizan las cifras del activo en ambos inventarios, se aprecia que cerca del 75 % se dedicó a capital circulante y dada la inexistencia de mecanismos de crédito formales y estables es fácil pensar en la autofinanciación. Asimismo, la aparente fragmentación del capital familiar se vio contrarrestada por la conservación en una única persona –en este caso, Gabriel Semprún Núñez– de las principales redes comerciales y de distribución de la compañía familiar.

En septiembre de 1795 la primogénita de Gabriel Semprún Núñez –Benita Semprún– se casó con Pedro Pablo Urquidi, quien acabaría jugando un papel decisivo en la compañía familiar de los Semprún.¹¹ Un año después, Gabriel Semprún y su yerno Pedro Urquidi establecieron una sociedad dedicada al comercio de sedas por un periodo de seis años (1796-1802). Entre las cláusulas se acordó que Gabriel Semprún Núñez se reservase cuatro quintas partes sobre unos hipotéticos beneficios, mientras que Urquidi –convertido en administrador principal– se quedaría con la quinta parte restante. El capital inicial de la compañía ascendió a 1.258.659 reales y 19 maravedís, desglosados de la siguiente manera: Semprún aportó 1.171.789 reales y 19 maravedís, mientras que Urquidi aportó 86.782 reales, procedentes en su mayor parte de la dote de su esposa Benita Semprún. En seis años lograron unos beneficios de 1.853.914 reales y 27 maravedís, lo que suponía aproximadamente unos beneficios anuales de 300.000 reales. La compañía comerciaba con productos de terciopelo, franela, seda, etc. y en el inventario final de liquidación de la sociedad se hacía referencia a paños ingleses, alfombras de Francia y paños color Sabadell, entre otros productos. No resultó extraño que el uno de mayo de 1802,

11 AHPV, notario Manuel Valeriano Acuña, nº 3854, fecha 26.09.1795.

decidiesen prorrogar la sociedad mercantil con la subsiguiente ampliación de capital. En esta nueva dimensión que apostaba por la expansión internacional, Semprún aportó 2.667.904 reales y 9 maravedís y Urquidi, 444.580 reales y 3 maravedís (lo cual suponía una suma total de 3.112.484 reales y 12 maravedís); siendo el reparto de beneficios de tres cuartos para Semprún y el cuarto restante para Urquidi. Desafortunadamente la sociedad duró solo dos años ya que en junio de 1804 Gabriel Semprún falleció; aun así, la compañía familiar obtuvo unos beneficios de 827.725 reales y 29 maravedís. A partir de este instante el futuro de los negocios de la familia Semprún entró en un periodo de incertidumbre, en sintonía con el convulso panorama geopolítico.

Tras el fallecimiento de Gabriel Semprún, su hermano, Benito Semprún –canónigo de la catedral de Valladolid– se convirtió en el tutor de sus sobrinos menores de edad: Gabriel, Mariano y Lorenzo. Asimismo, Benito Semprún y Pedro Pablo Urquidi asumieron entre 1804 y 1815 el control del patrimonio familiar ya que formaron la compañía comercial denominada Semprún, Urquidi y Compañía (también conocidos como Herederos de Gabriel Semprún). En 1815 se liquidó dicha sociedad porque Mariano y Lorenzo Semprún Barona decidieron dar un paso al frente,¹² fundando la compañía Lorenzo y Mariano Semprún. La nueva compañía apenas duró diez años debido al prematuro fallecimiento de Lorenzo Semprún en 1824. Por su parte, Mariano Semprún decidió abandonar progresivamente los negocios familiares, retirándose primero a Bayona y posteriormente a Medina de Rioseco. A tenor de la documentación notarial, este abandono estuvo relacionado con el poco éxito de sus negocios. Muy probablemente, con la desaparición del monopolio colonial, la elevada exposición de la sociedad a los mercados

12 En la liquidación de la sociedad correspondió a cada uno de los hijos de Semprún las siguientes cantidades: a Gabriel, 528.590 reales; a Lorenzo, 1.077.830 reales, y a Mariano, 952.735 reales. En esta misma escritura Gabriel Semprún Barona acordó con Pedro Pablo Urquidi que este continuase administrando su patrimonio individual hasta 1822. AHPV, notario Miguel de las Moras Masa, nº 12009, fecha 08.05.1815, p. 47 y ss.

internacionales redujo su rentabilidad y liquidez a corto plazo. El inventario de la sociedad mercantil de Mariano y Lorenzo Semprún (1826) arroja un patrimonio de 2.037.942 reales, que implica un escaso beneficio de 7.376 reales y 19 maravedís en nueve años (Mariano Semprún aportó a la sociedad 952.735 reales y 3 maravedís y Lorenzo Semprún, 1.077.830 reales y 24 maravedís); lo cual, repercutió en el patrimonio familiar.¹³ En julio de 1827 Pedro Pablo Urquidi, alegando problemas de salud, se vio incapaz de seguir siendo el tutor de sus sobrinos, los hijos de Lorenzo Semprún. En 1828, la viuda de Lorenzo Semprún, Clotilde Álvarez¹⁴ contrajo matrimonio por segunda vez con el comerciante vizcaíno asentado en Madrid, José Garaizábal. Sin embargo, nuevamente el infortunio se abatió sobre los descendientes de Lorenzo Semprún, debido al fallecimiento de Clotilde Álvarez en 1829. A partir de entonces, fue el propio Garaizábal quien asumió los negocios mercantiles que sostuvieron Lorenzo y Mariano Semprún, y, al mismo tiempo, se convirtió en tutor de sus hijastros, tal como estipuló Clotilde Álvarez en su codicilo.¹⁵ Bajo la tutela de José Garaizábal la década de 1840 fue muy diferente para la familia Semprún en todos los sentidos. Además, la coyuntura político-económica cambió sobremanera ya que tras el final de la primera Guerra Carlista se abrieron nuevas oportunidades para la economía castellana -exportación de trigo y harinas a los mercados

13 Los bienes conjuntos de Lorenzo Semprún y Clotilde Álvarez debían de ascender a 1.786.934 reales y 12 maravedís desglosados de la siguiente forma: 1.081.518 reales y 23 maravedís pertenecientes a Lorenzo Semprún, procedentes del capital aportado a la compañía mercantil y de sus beneficios; el resto, 705.415 reales y 13 maravedís, correspondía a su viuda Clotilde Álvarez. Sin embargo, los bienes inventariados alcanzaron únicamente 1.157.522 reales y 22 maravedís. Esto suponía una pérdida efectiva de 629.411 reales y 24 maravedís, lo cual implica indefectiblemente una tasa de crecimiento anual negativa del capital familiar. AHPV, notario Miguel de las Moras Masa, nº 12029, fecha 20.02.1826.

14 Clotilde Álvarez, casada en 1815 con Lorenzo Semprún, era nieta política de Andrés Velasco uno de los comerciantes más importantes de Rioseco. AHPV, notario Miguel de las Moras Masa, nº 12029, año 1829.

15 AHPV, notario Miguel de las Moras Masa, nº 12029, año 1829.

internacionales— al ritmo que marcaron la construcción de distintas fábricas harineras a lo largo del Canal de Castilla.

En principio, la política matrimonial de los Semprún los consolidó dentro de la elite vallisoletana. Así, en 1839 Lorenzo Semprún contrajo matrimonio con Nicolasa García Pizarro, hija de un rico hacendado de Rioseco. Diez años después, fue su hermano, José María Semprún, quien se casó con María del Carmen de los Santos Pombo, emparentando con los Pombo (Moreno Lázaro, 1994: 333-356), muy ligados a la fundación del Banco Santander. Tres años después de su matrimonio (1842), Lorenzo Semprún construyó La Perla, una fábrica de harinas situada en Zaratán (Valladolid). En 1845, descontento con el potencial productivo de dicha fábrica, decidió realizar una serie de mejoras técnicas que no produjeron los resultados esperados. A finales de la década de 1840, los hermanos Semprún, en virtud de un contrato privado, establecieron una sociedad regular colectiva denominada Semprún Hermanos, dedicada a la fabricación de harinas y al giro, descuento y negociación de letras y comisiones.¹⁶

En 1854, la compañía Semprún Hermanos solicitó a la compañía del Canal de Castilla permiso para demoler la antigua fábrica y construir una nueva de mayores dimensiones. Aunque las obras comenzaron en 1856, no fructificaron debido a las revueltas y protestas populares por la elevada inflación —los famosos motines del pan— que acabaron con la quema y destrucción de la fábrica de los hermanos Semprún. Este hecho propició que en 1857 éstos solicitasen la rescisión del contrato de arriendo con la compañía del Canal de Castilla. En medio, en octubre de 1855 los hermanos Semprún pusieron en marcha, junto con otros miembros de la elite comercial de Valladolid, la fábrica de tejidos de algodón La Vallisoletana con un capital inicial de tres millones de reales.¹⁷ Asimismo, en 1856, adquirieron la tercera parte de la sociedad colectiva Félix de la

16 AHPV, notario Pedro Caballero Orduña, nº 16154, fecha 25.02.1862, nº 25, pp. 89-96.

17 Véase la vida societaria de La Vallisoletana en AHPV, notario Justo Melón Sánchez, nº 18777, fecha 11.10.1892, p. 944 y ss.

Aldea y Compañía orientada a la fabricación de maquinaria para la obtención de harinas, cuyo capital social ascendió a un millón y medio de reales. Esta participación se mantuvo hasta 1863.

En cualquier caso, la expansión harinera incentivó las inversiones financieras, de tal forma que los propietarios de los molinos harineros apostaron por la creación del Banco de Emisión de Valladolid (1857).¹⁸ La familia Semprún participó activamente con la compra de 98 acciones por valor de 196.000 reales, lo cual suponía el 3,4 % del total de la cartera del banco (el capital social del banco ascendió a los seis millones de reales). Años después (1862) se creó la sociedad Crédito Castellano con un capital de 72 millones de reales, donde los hermanos Semprún también participaron con 780 acciones que alcanzaron un valor de 1.560.000 reales e implicaban el 4,3 % del total de la cartera de la entidad financiera. Además, la compañía Semprún Hermanos se convirtió en la mayor accionista de la sociedad comanditaria de Mariano Gallo –dedicada al crédito al pequeño comerciante– con un total de 320.000 reales (Moreno Lázaro, 1994: 348).

No obstante, el hecho que cambió por completo la dinámica de las inversiones en todo el norte castellano fue la construcción de la línea ferroviaria que uniría Madrid con Irún. Valladolid era *de facto* el mayor núcleo urbano entre Madrid y Francia, y gracias a las líneas ferroviarias de Tudela-Bilbao, Alar-Santander y al ferrocarril del noroeste estaría conectado con los puertos de Bilbao, Santander, Gijón y La Coruña. Este hecho atrajo a numerosos intermediarios financieros interesados en la construcción del ferrocarril y elevó las expectativas económicas sobre el eje Valladolid-Palencia-Santander de forma exagerada. Las concesiones de la línea principal Madrid-Irún y del ramal

18 Conviene subrayar que entre 1856 y 1874 en España existió un sistema de pluralidad de bancos de emisión, con la única restricción de un banco emisor por cada ciudad. Es decir, los bancos que podían emitir dinero legal eran el Banco de España conjuntamente con el Banco de Madrid, el Banco de Barcelona o, por ejemplo, el Banco de Valladolid. Por lo general, tras estos bancos de emisión estuvieron los principales comerciantes y empresarios de cada ciudad. En 1874 se volvió al monopolio de emisión por parte del Banco de España.

Venta de Baños-Alar del Rey fueron adjudicadas en 1856 a los hermanos Pereire, financieros franceses. A tales efectos, los hermanos Pereire crearon en 1858 la Compañía de los Caminos de Hierro del Norte de España, apoyándose en la Sociedad General de Crédito Mobiliario Español, filial de la francesa *Crédit Mobilier*. Dicha sociedad vendió acciones tanto a los grandes inversores como a los medianos y pequeños ahorradores. Los hermanos Semprún no fueron, en absoluto, ajenos al *boom* ferroviario e invirtieron en acciones del ferrocarril: de hecho (c. 1862), poseían 156 acciones de la empresa del ferrocarril de Isabel II de Alar del Rey a Santander y 458 acciones y 8 obligaciones hipotecarias de la compañía de los Caminos de Hierro del Norte de España.¹⁹ Por si fuera poca la implicación, José María Semprún formó parte del consejo de administración de empresas tan poderosas como la de los Ferrocarriles del Norte desde su fundación en 1854²⁰ y en 1858, tras suscribir acciones y obligaciones del ferrocarril de Valladolid a Alar del Rey por valor de 1.200.000 reales, entró a formar parte del Consejo de Administración de la propia Sociedad General de Crédito Mobiliario de España.²¹ Este contexto explica que la familia Semprún decidiese participar en 1858 (i) con un sexto del capital societario en la sociedad comanditaria Sesé, Urigoitia y Compañía, centrada en la explotación de las fábricas de hierro y fundición en San Pedro de Araya (Álava), y (ii) conjuntamente con Joaquín Fernández Gamboa, comerciante de Vitoria, y con Romualdo García fundasen una sociedad comanditaria dedicada a la fabricación de harinas en Galdácano (Vizcaya).²² En suma, en menos de veinte años el patrimonio familiar de la familia Semprún se había diversificado hacia la inversión industrial –industria harinera, textil, minería y ferrocarril– y

19 AHPV, notario Pedro Caballero Orduña, nº 16154, fecha 25.02.1862, pp. 89-96.

20 *El Norte de Castilla*, Valladolid, 16.10.1907.

21 *El Norte de Castilla*, Valladolid, 18.09.1858.

22 Dicha sociedad se refundó en 1862 con la denominación social de Romualdo García y Compañía con un capital social de dos millones de reales, de los cuales un millón y medio correspondieron a los Semprún. La sociedad permaneció activa hasta 1868.

sobre todo hacia las actividades financieras; asimismo, siguiendo las pautas del nuevo código de comercio (1829), optaron por el establecimiento de sociedades personalistas –colectivas y comanditarias– dadas las facilidades legales para su constitución y para la captación de capital.

En noviembre de 1861 falleció sin descendientes directos su antiguo tutor, José Garaizábal, cuyas últimas palabras en su testamento dejan testimonio del éxito de los hermanos Semprún:

*Así mismo por el buen recuerdo de mi difunta y amada esposa Clotilde, dono a mi nieta política y ahijada Clotilde Semprún Pombo 20.000 reales por vía de dotales que se la entregaran el día que se case. No hago necesario de su padre (José María), ni de su tío Lorenzo para donaciones, porque los considero suficientemente ricos.*²³

Meses después (febrero de 1862) Lorenzo Semprún decidió apartarse de las actividades comerciales por motivos de salud, refundándose Semprún Hermanos en la persona de José María Semprún como único socio. Aunque en la liquidación resultó un capital favorable para Lorenzo Semprún de 3.868.000 reales, este permitió que dicho capital siguiera siendo administrado por su hermano José María Semprún. Lorenzo Semprún falleció en julio sin haber tenido hijos, dejando una herencia efectiva a favor de su hermano de 3.031.086 reales.²⁴ En ese instante, José María Semprún se convirtió en una de las personas más ricas e influyentes de España.

1864 se convirtió en un año clave para los negocios de José María Semprún. Ese año formó -junto a Jover y Compañía, comerciantes de Valladolid y Barcelona, Rodríguez y Salcedo, de Bayona, e Hilario González– una sociedad colectiva por espacio de siete años orientada hacia el mercado inmobiliario.²⁵ En mayo de ese mismo año, José María Semprún se convirtió en el

23 AHPV, notario Laureano Iscar, n° 16625, fecha 16.04.1862, pp. 247-301.

24 AHPV, notario Pedro Caballero Orduña, n° 16156, fecha 18.08.1863, pp. 773-852.

25 AHPV, notario Pedro Caballero Orduña, fecha 24.05.1864.

mayor accionista y presidente del Consejo de Administración de la Sociedad Crédito Industrial, Agrícola y Mercantil (SCIAM). Con un capital de 68 millones de reales y la participación de importantes financieros españoles –entre otros, Ignacio Olea (Crédito Mobiliario Español), José Luis Abaroa Uribarren (banquero hispano-francés), la sociedad Ybarra Hermanos (siderurgia bilbaína) y la sociedad relacionada con el Banco de Barcelona, Girona y Compañía–, SCIAM estaba llamada a convertirse en una de las piezas angulares del desarrollo industrial en Castilla. Y después de ocho largos años, todo parecía encaminado cuando el 15 de agosto de 1864 se realizó el viaje inaugural entre Madrid y San Sebastián. Sin embargo, en octubre de 1864 la burbuja financiera asociada al ferrocarril estalló con la crisis del Banco de Valladolid.²⁶

Los motines del pan (1857) demostraron que financiar la construcción del ferrocarril con las fábricas harineras era una utopía a no ser que (i) el pan fuera un artículo de lujo (entiéndase la ironía), o (ii) que Castilla se convirtiera en el principal exportador mundial de trigo –lo cual era imposible debido a la presencia de EEUU o Rusia, entre otros muchos países. Así que los propietarios de los molinos harineros recurrieron a la especulación financiera. En 1857 dichos propietarios apostaron por la creación del Banco de Emisión de Valladolid. Dado que los estatutos del banco estipulaban que no podían pagarse intereses por los depósitos, la mayoría de los consejeros del Banco de Valladolid decidieron apoyar (y participar) la fundación de varias sociedades financieras: el Crédito Castellano (1862) –el cual sí podía pagar intereses y cuyas acciones llegaron a alcanzar una prima del 160 %–, la Unión Castellana (1864) y un proyecto extrarregional mucho más ambicioso, la SCIAM (1864). Los fondos captados fueron invertidos en el ferrocarril

26 Véase Tortella (1973:262-269) y Carasa (1985:351-376). Adicionalmente son imprescindibles los libros (1869): *Verdaderas causas que produjeron la crisis de Valladolid*, Valladolid, Biblioteca AHPV y (1869): *Sentencia dictada en la causa del Banco de Valladolid*, Valladolid, Biblioteca de Santa Cruz, legajo 58.

Alar-Santander y en el puerto de Bilbao. En octubre de 1864 las acciones y obligaciones empezaron a caer debido a que los rendimientos del ferrocarril no se materializaban. Según recoge Gabriel Tortella (1973: 267-268), Pedro Pombo y José María Semprún –recuérdese que eran cuñados gracias al matrimonio de Semprún con Carmen Pombo– firmaron, endosaron o aceptaron letras por importes de 300.000 y 275.000 pesetas, respectivamente, y que vencían a finales de octubre de 1864. Todas esas letras estaban respaldadas por el Banco de Valladolid y suponían el 40 % del capital del banco (un millón y medio de pesetas) y el 20 % de la cartera del banco (tres millones de pesetas). Dado que las personas que controlaban los consejos de administración del Banco de Valladolid, del Crédito Castellano, de la Unión Castellana y de la SCIAM eran prácticamente los mismos, se aprobó que el Banco de Valladolid –recuérdese que es un banco de emisión– vendiese la mitad de su cartera al Crédito Castellano, aceptando pagarés que se devaluaban rápidamente o prestando dinero en metálico a cambio de garantías muy laxas para los grandes accionistas del Crédito Castellano, de la Unión Castellana y de la SCIAM. En relativo poco espacio de tiempo estas sociedades se declararon en suspensión de pagos y la estafa a los acreedores, accionistas y particulares se consumó.

José María Semprún –presidente del Consejo de Administración de SCIAM– fue una de las personas que firmó los documentos que permitieron la fusión de SCIAM con otras entidades financieras y, por consiguiente, posibilitaron la especulación y el aprovechamiento de la cartera del Banco de Valladolid, con el objeto de salvaguardar los patrimonios individuales de los principales consejeros de las entidades implicadas. En 1868 fue condenado por un delito de estafa, a cuatro años de prisión menor, a la suspensión de todo cargo y derecho político durante el tiempo de la condena y al pago de una indemnización de 24.136 escudos y 600 milésimas (dos escudos

de plata eran equivalentes a cinco pesetas).²⁷ En 1869, con la llegada de un nuevo gobierno a la nación, todos los inculpados en la estafa del Banco de Valladolid fueron absueltos, entre ellos José María Semprún. Tras estos acontecimientos Semprún fijó su residencia en Madrid, desde la cual continuó gestionando su casa de comercio y de banca (Semprún Hermanos) y la fábrica de tejidos La Vallisoletana. Después del fallecimiento de su esposa, acaecido el veintisiete de noviembre de 1875, se dedicó por completo a la política.²⁸ Hasta principios de la década de 1890 no regresó a Valladolid,²⁹ ciudad en la cual falleció en octubre de 1907 a los ochenta y dos años.

Si nos fijamos en el inventario de Carmen Pombo (1875), se observa que el patrimonio del matrimonio Semprún-Pombo apenas se vio afectado por la crisis financiera de 1864, ya que se constata un activo final cercano a dos millones y setecientos cincuenta mil pesetas (once millones de reales). Por el contrario, sí se aprecia en el activo que el capital circulante (54 %) corre parejo al capital fijo (41 %), lo cual significa que, tras la crisis, Semprún empezó a invertir en activos de menor riesgo como eran los bienes inmuebles: fincas rústicas y urbanas, dehesas y casas. La acumulación de capital que años atrás se había empleado en la industria harinera, en fábricas textiles y de fundición, en

27 Véase (1869): *Verdaderas causas...*, p. 99.

28 José María Semprún se inició en política a los veinticuatro años cuando fue nombrado presidente de la Junta Soberana de Valladolid. Ideológicamente, militó en el partido progresista y posteriormente en el partido liberal; según fuentes periodísticas tenía una excelente relación con Serrano y Sagasta. Tuvo asiento en la Cámara Alta y fue nombrado senador vitalicio por Alfonso XII desde 1885. Asimismo, fue vicecónsul de Portugal, comendador de la Real Orden de Carlos III y recibió la Gran Cruz del Cristo de Portugal. Como miembro de la alta sociedad madrileña, frecuentó las conocidas tertulias de la condesa de Montijo y de la duquesa de Castro-Enríquez. Véase *El Norte de Castilla*, 16.10.1907.

29 Al mismo tiempo cedió la administración de su casa de banca a su hijo Mariano Semprún debido a (i) la edad del propio Semprún; (ii) las ausencias del anterior apoderado, Antonio Jalón y Jalón –hijo político de José María– quien optó por sus propios negocios, y (iii) la expansión económica de su casa comercial en Madrid. Véase AHPV, notario Justo Melón Sánchez, nº 18754 (22.09.1883, nº 287) y nº 18778 (1893, abril, nº 4, p. 73 y ss.).

minas, en acciones de compañías ferroviarias y en instituciones bancarias, dejó paso a la adquisición de bienes inmuebles. Otro aspecto a considerar es la fuerte acumulación de capital que se produjo en el patrimonio familiar de José María Semprún desde 1849, fecha de su matrimonio, hasta 1875, fecha del fallecimiento de su esposa. Si se consideran como capital inicial las cantidades aportadas al matrimonio por ambos cónyuges, y como capital final los bienes gananciales del matrimonio, tendremos una tasa de crecimiento anual –sin tener en cuenta la inflación– superior al 8 %. Sirva a modo de ejemplo una comparativa muy básica. Según Thomas Piketty (2014: 478) la tasa de crecimiento anual real de las fortunas mundiales más altas estuvo en torno al 6-7 % entre 1987 y 2013. Con respecto a los Semprún, si se considera la tasa de inflación entre 1850 y 1875, la tasa de crecimiento estaría en torno al 7,5 % (Ramos-Palencia, 1999b).

Cuadro 2. La familia Semprún en los inventarios *post mortem* (1795-1875)

Año 1795 (en reales)			
INVENTARIO de GABRIEL SEMPRÚN (+) y MARTINA NÚÑEZ		INVENTARIO de GABRIEL SEMPRÚN NÚÑEZ y TOMASA BARONA (+)	
ACTIVO (1)		ACTIVO (1)	
Existencias de comercio	1.840.165 ₁₃	Separación de beneficios en relación a la compañía mercantil que mantuvo con su padre	738.156 ₂₈
Hacienda de Cubillas de Sta. Marta	270.717 ₀₃	Bienes muebles y raíces	168.156 ₀₄
Inventario de Valladolid (incluye casas en Zamora y Toledo)	164.695 ₁₇	Legítima paterna con rebaja de 2,000 ducados recibidos a cuenta	96.077 ₂₃
TOTAL ACTIVO	2.275.578₀₀	TOTAL ACTIVO	1.003.176₂₁
PASIVO (2)		PASIVO (2)	
Deducciones		Deducciones	
Deudas incobrables	407.044 ₂₈		
Cartas dotales de los hijos y otras	190.996 ₀₀		
Cargas reales bienes raíces en Cubillas de Sta. Marta	14.416 ₂₂		

Total deducciones	612.427 ₁₆
Bienes aportados al matrimonio	
Gabriel Semprún	455.109 ₂₅
Martina Núñez	92.000 ₀₀
Total aportaciones	547.109 ₂₅
TOTAL PASIVO	1.159.537 ₀₇
BIENES GANANCIALES (1) – (2)	1.116.040 ₂₇

CANTIDAD CORRESPONDIENTE A CADA CÓNYUGE

Gabriel Semprún

Aportación al matrimonio	455.109 ₂₅
Mitad bienes gananciales	508.020 ₁₃
Quinto de mejora establecido en disposiciones testamentarias	202.626 ₀₁
Capital asignado a su hija religiosa Joaquina	10.000 ₀₀
Dinero dispuesto para los nietos	3.000 ₀₀
Total Gabriel Semprún	709.504 ₀₄

Martina Núñez

Aportación al matrimonio	92.000 ₀₀
Mitad bienes gananciales	558.020 ₁₃
Quinto de mejora establecido en las disposiciones testamentarias	202.626 ₀₁
Total Martina Núñez	852.646 ₁₄

Notas:

-A los 709.504 reales y 4 maravedís se añadieron a cuenta de las legítimas paternas y maternas 147.117 reales y 14 maravedís, mitad de 294.234 reales y 28 maravedís (cantidad dedicada al pago de las dotes de sus hijos) correspondientes a dichas legítimas. Por consiguiente, el líquido partible ascendió a 944.621 reales y 18 maravedís; correspondiendo a cada uno de sus ocho hijos 118.077 reales y 23 maravedís.

Fuente: AHPV, notario Manuel Valeriano Acuña, nº 3854, 19.05.1795.

Total deducciones	
Bienes aportados al matrimonio	
Gabriel Semprún Núñez (a)	151.077 ₂₃
Tomas Barona	91.505 ₁₈
Total aportaciones	212.583 ₀₇
TOTAL PASIVO	212.583 ₀₇
BIENES GANANCIALES (1) – (2)	760.593 ₁₄

CANTIDAD CORRESPONDIENTE A CADA CÓNYUGE

Gabriel Semprún Núñez

Aportación al matrimonio (a)	151.077 ₂₃
Mitad bienes gananciales	380.296 ₂₄
Herencia de su hijo difunto Julián	78.633 ₂₄

Total Gabriel Semprún Núñez **610.008**₀₃

Tomas Barona

Aportación al matrimonio	91.505 ₁₈
Mitad bienes gananciales	380.296 ₂₄

Total Tomasa Barona **471.802**₀₈

Notas:

(a) La aportación al matrimonio de Gabriel Semprún Núñez viene dada por la suma de la legítima paterna (118.077 reales y 23 maravedís), la legítima materna (22.000 reales) y la mejora de sus padres (11.000 reales).
-Corresponde a cada uno de los seis hijos que quedaron al fallecimiento de Tomasa Barona la cantidad de 78.633 reales y 24 maravedís.

Fuente: AHPV, notario Manuel Valeriano Acuña, nº 3854, 23.09.1795.

Año 1804 (en reales)

INVENTARIO de GABRIEL SEMPRÚN NÚÑEZ (+)		INVENTARIO SOCIEDAD MERCANTIL de GABRIEL SEMPRÚN NÚÑEZ (+) y PEDRO PABLO URQUIDI	
ACTIVO (1)		ACTIVO	
Existencias de comercio	1.323.497 ₁₆	Existencias de comercio	1.585.386 ₂₉
Efectivo	565.141 ₀₈	Dinero, letras y vales	1.752.669 ₀₀
Créditos a favor	1.421.883 ₀₀	Créditos	805.325 ₂₈
Propiedades rústicas y urbanas (a)	145.592 ₃₂	Casas y tierras	72.990 ₁₀
Mobiliario y menaje	68.263 ₂₇		
TOTAL ACTIVO	3.524.378₂₈	TOTAL ACTIVO	4.216.371₃₃
PASIVO (2)		PASIVO	
Entrega de 100.000 reales a sus hijos: Gabriel, Mariano y Lorenzo, para igualarse a sus hijas Benita y Teresa	300.000 ₀₀	Capital social (b)	3.940.210 ₀₇
Mejora de 88.000 reales a sus hijos Mariano y Lorenzo	176.000 ₀₀	Deudas	276.161 ₂₆
TOTAL PASIVO	476.000₀₀	TOTAL PASIVO	4.216.371₃₃
TOTAL BIENES (1) – (2)	3.048.378₂₈		
Notas: (a) Incluye propiedades en Valladolid, Cubillas de Sta. Marta, Cuenca de Campos, Manzanillo, Langayo, Salamanca, Zamora y Almorox. -A cada uno de sus cinco hijos le corresponde 609.675 reales y 26 maravedís.		Notas: (b) Gabriel Semprún Núñez aportó al capital social de la empresa 3.288.698 reales y 22 maravedís; Pedro Pablo Urquidi, 651.511 reales y 18 maravedís.	

Fuente: AHPV, notario Casto Oscariz, nº 4147, 17.08.1804, pp. 246-311.

Año 1826 (en reales)

INVENTARIO GENERAL de la SOCIEDAD MERCANTIL de MARIANO y LORENZO SEMPRÚN (+)	
Géneros corrientes en:	
-Valladolid	181.210 ₀₅
-La Coruña	24.198 ₀₀
-Bayona	1.400 ₀₀
-Oviedo	235.223 ₂₆
-Empleado en lanas	100.000 ₀₀

-Expedición a América (a)	172.663 ₀₀
Géneros de difícil salida en Valladolid	28.934 ₀₈
Muebles del comercio	3.140 ₀₀
Trigo en Valladolid	678 ₀₀
Propiedades en Cuenca de Campos	17.350 ₀₀
Créditos corrientes incluidos los de los socios (b)	898.081 ₃₂
Créditos corrientes en Asturias (c)	251.360 ₀₈
Vales corrientes en ganadería	23.290 ₁₄
Deudas en granos	861 ₀₀
Metálico	63.804 ₂₉
Créditos fallidos o medianos	107.267 ₁₂
Créditos en poder de Pedro Pablo Urquidí	12.523 ₀₀
Créditos contra el Estado	37.224 ₂₀
Deudas contra el caudal	-121.268 ₀₆
TOTAL	2.037.942₁₂

Notas:

(a) Las expediciones a América fueron en su totalidad con el puerto de Tampico (México), cuya construcción empezó en 1823 una vez roto el monopolio comercial de Veracruz.

(b) A Lorenzo Semprún le correspondieron 294.320 reales y a Mariano Semprún, 416.247 reales. El resto se distribuyó fundamentalmente por Valladolid y su provincia (La Seca, Medina del Campo, Rueda, Medina de Rioseco, Zaratán, Villalón, Tordesillas, etc.); en menor medida, por La Coruña, Santiago, Zamora, Toro, Madrid, Cuenca, Valencia, Aranda, Vitoria y Bilbao.

(c) Básicamente en Oviedo, Gijón, Pola y Avilés. Además, aparecen las ciudades de León y Astorga.

(d) Lorenzo Semprún compró bienes nacionales, en tiempos del gobierno constitucional (1820-1823), que ascendieron a 1.163.041 reales y 3 maravedís.

Fuente: AHPV, notario Miguel de las Moras Masa, nº 12029, 20.02.1826 (inventario de Lorenzo Semprún y Clotilde Álvarez realizado en Bayona, Francia).

Año 1875 (en pesetas)

INVENTARIO de JOSE MARÍA SEMPRÚN y CARMEN POMBO (+)

ACTIVO (I)

Muebles y ropas	32.268 ₀₀
Alhajas y carruaje	42.525 ₀₀
Créditos, dinero y otros valores	1.473.374 ₂₃
Fincas rústicas	406.434 ₈₅
Fincas urbanas	282.967 ₇₅
Dehesas	121.250 ₀₀
Casas	307.001 ₅₀
Censos y foros	19.490 ₂₅
TOTAL ACTIVO	2.733.633₅₀

PASIVO (2)	
Deudas contra la testamentaria	20.000 ₀₀
Bienes aportados al matrimonio	
Aportación de José María Semprún	73.977 ₉₂
Herencia de José María Semprún	1.011.256 ₄₀
Aportación de Carmen Pombo	55.000 ₀₀
Herencia de Carmen Pombo	566.922 ₉₁
Total aportaciones	1.707.157₂₃
TOTAL PASIVO	1.727.157₂₃
TOTAL BIENES GANANCIALES (1) – (2)	1.008.476₂₇
CANTIDAD CORRESPONDIENTE A CADA CÓNYUGE	
José María Semprún	
Herencia	1.085.234 ₃₅
Mitad bienes gananciales	504.238 ₁₂
Quinto de mejora	211.290 ₂₃
Cantidad para satisfacer gastos testamentaria	20.000 ₀₀
Total José María Semprún	1.820.762₇₀
Carmen Pombo	
Herencia	621.952 ₉₁
Mitad bienes gananciales	504.238 ₁₂
Dote de Clotilde	-19.709 ₈₈
Quinto de mejora	-211.290 ₂₃
Total Carmen Pombo	904.870₈₀

Fuente: AHPV, notario Valentín Barrigón, 1875, n° 19001, pp. 2122-2639.

CONCLUSIONES

Los inventarios *post mortem* castellanos no solo son importantes por los productos que aparecen en sus escrituras de partición, sino también (y quizás más) por aquellos que no aparecen. El consumo define lo que es un individuo (y/o una familia), pero su *no consumo* también define lo que es y lo que no pudo ser. Y esto es especialmente relevante en Castilla ya que su transición desde el mercantilismo a la industrialización y a una economía moderna no fue un éxito. Asimismo, a

través de los inventarios, se puede cuantificar el impacto del capital heredado sobre la innovación industrial y financiera y el peso de heredar un activo intangible –fama y tradición en las actividades empresariales, por ejemplo– sobre la meritocracia. Combinando ambas ideas, se puede reflexionar sobre hasta qué punto existió (existe) una *path dependence* histórica en el devenir castellano dada la persistencia en el largo plazo de distintos fenómenos económicos, culturales y sociales que parecían vestigios del pasado.

LOS INVENTARIOS *POST MORTEM* EN LA VALENCIA MODERNA. CAMBIOS EN LA PRAXIS NOTARIAL Y POSIBILIDADES DE ESTUDIO¹

DANIEL MUÑOZ NAVARRO

Universitat de València

Los tratados de preparación a la muerte pueden ser considerados como un género literario que fue evolucionando en paralelo a las sociedades en que fueron concebidos (Martínez Gil, 1993; Morel, 1993). Los cambios en las prácticas religiosas y en la doctrina teológica tuvieron un reflejo directo en estas obras, ampliamente difundidas durante el periodo moderno, las cuales debían servir como guía al buen cristiano en su paso hacia la salvación. Sin embargo, morir bien no solo significa alcanzar la salvación espiritual, sino también dejar bien atados los asuntos terrenales, garantizando en la medida de lo posible la preservación del estatus social y el patrimonio familiar, por medio de las disposiciones testamentarias y un reparto adecuado de la herencia, que no diese lugar a dudas, engaños o fraudes, con los costosos pleitos que de ello se derivaban (García Fernández, 1996). Los testamentos, codicilos y últimas voluntades contribuían a garantizar este adecuado tránsito a la otra vida, buscando en el notario la figura

1 El presente trabajo se inserta en el marco del proyecto *Nuevas perspectivas de historia social en los territorios hispánicos del Mediterráneo occidental en la edad moderna* (HAR2014-53298-C2-1-P), financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad, y del proyecto *Història i ciutat. Dinamisme social i transformació urbana des d'una perspectiva comparada*, ss. XV-XIX (GV/2018/117), financiado por la Generalitat Valenciana.

pública que diera validez a lo estipulado, para lo que estos se servían del derecho de sucesiones vigente en cada región, fundamentado a su vez en la tradición jurídica del derecho romano.

En el caso del reino de Valencia, los Fueros constituyen el corpus legislativo de referencia para garantizar el derecho hereditario, como pone de manifiesto el trabajo de Luis Almenar incluido en este mismo volumen. Sin embargo, esta tradición jurídica se vio truncada por los acontecimientos bélicos de la Guerra de Sucesión y la posterior aplicación de los decretos de Nueva Planta, de los que se derivó la implantación del sistema legislativo castellano a partir del decreto del 29 de junio de 1707. El impacto de este cambio se dejó sentir de manera muy temprana sobre las disposiciones testamentarias, alterando no solo la forma (con la introducción de la obligatoriedad del uso del castellano y del papel timbrado), sino también algunas cuestiones de fondo. No obstante, esta transición jurídica conllevó un necesario periodo de adaptación, ante las pervivencias forales, dudas y desconocimiento de los escribanos públicos valencianos a comienzos del siglo XVIII. A lo largo de este capítulo, trataremos de definir la evolución que vivió la praxis notarial a partir de estos acontecimientos políticos, así como el reflejo que ello tuvo en la confección de los inventarios *post mortem*, los cuales adquirieron un mayor grado de formalidad, incluyendo la valoración y el justiprecio de los bienes en el mismo momento de su confección, siguiendo el modelo que se venía aplicando en Castilla. Un cambio que resulta fundamental para los historiadores, permitiendo conocer no solo la naturaleza de lo poseído, sino también su valor patrimonial.

EL NOTARIADO VALENCIANO Y LOS INVENTARIOS *POST MORTEM* EN ÉPOCA MODERNA

El interés por el notariado valenciano de época foral no es nuevo y, como es comprensible, se ha manifestado no solo desde la perspectiva puramente histórica, sino también desde la historia del derecho. La evolución social de este sector, así como su labor de registro público, ha dado lugar a una notable (aunque

no demasiado abundante) bibliografía, que nos permite rastrear los pasos de este oficio desde el periodo bajomedieval hasta el siglo XVIII, especialmente en lo que se refiere a su presencia en los ámbitos urbanos (Cruselles, 1998; Graullera, 1987). La praxis notarial ha sido otra faceta en la que se han desarrollado trabajos reseñables, con el estudio y la edición de algunos formularios notariales, una recopilación de contratos públicos de la que se servían los escribanos a la hora de redactar sus instrumentos notariales (Cortés, 1986; Cárcel, 1980 y 1984). Así mismo, la edición de fuentes ha permitido conocer en detalle la labor del notariado valenciano a mediados del siglo XVI, a través del ejemplo de Miquel Llagària, el cual nos aproxima a la presencia de escribanos en el mundo rural (Aparisi y Muñoz, 2012). Por último, desde el punto de vista jurídico, se ha profundizado en el conocimiento de algunos aspectos del derecho foral valenciano, como la tenencia y transmisión de la tierra (Benítez, 1984; Febrer, 2000), el crédito (Furió, 2005) o el derecho de sucesiones (Marzal, 1998). En relación con este aspecto, la labor del notario era fundamental, siendo este el depositario de las últimas voluntades del difunto, y llegaba incluso más allá de ella, ya que su labor no concluía con el deceso del cliente. Precisamente en este momento, el escribano debía enfrentarse a uno de los momentos clave de su profesión, siendo el encargado de dar fe del cumplimiento de las disposiciones testamentarias y el garante de la integridad de los bienes legados, sirviéndose para ello, siempre que se requería, de la confección del inventario *post mortem*.

La legislación foral valenciana mantenía la tradicional obligación de recibir la herencia por medio de la aceptación, acto previo e ineludible para que los bienes pasasen a formar parte del patrimonio del heredero, el cual podía llevarse a cabo personalmente o por medio de procurador en un plazo máximo de tres meses después del óbito. Esta aceptación fue definida por Pascual Marzal como *indivisible, retroactiva, irrevocable y voluntaria*, no pudiendo, el heredero, recibir o repudiar una parte de la herencia, sino la totalidad de la misma (Marzal, 1998: 42). A partir de este acto, el heredero adquiriría no solo los bienes, sino también la responsabilidad frente a las obligaciones que recayesen en el legado, viéndose obligado a cumplir las mandas testamentarias y a responder ante

los acreedores por las deudas pendientes. De este hecho dimana la existencia de dos modalidades de aceptación: la pura, en la que no se limita el alcance de las posibles responsabilidades; y la realizada a beneficio de inventario, en la que estas se restringían al valor de los bienes recibidos. Para el mencionado autor, la segunda opción se convirtió casi en una cláusula de estilo, afirmando que en la práctica totalidad de casos, la herencia se recibía a beneficio de inventario.

Hemos de tener en cuenta que, de acuerdo a la legislación foral valenciana, la posibilidad de llevar a cabo un inventario *post mortem* era un derecho, no siempre una obligación, a diferencia de lo que sucedía en el ámbito catalán, donde la presencia de este tipo de escrituras es mucho más abundante, ya que su confección, al menos en teoría, era ineludible (Lencina, 1998b). Sin duda, este es un factor diferencial en los inventarios *post mortem* valencianos, que explica la menor frecuencia de estos en los registros notariales. De hecho, la presencia de este tipo de actos jurídicos en los registros notariales es constante, pero poco frecuente. A pesar de que la muestra resulta poco representativa sobre el conjunto de la documentación notarial valenciana (compuesta por cientos de notarios y decenas de miles de protocolos), puede servir como ejemplo de esta parquedad el *baldufari* o índice de las escrituras registradas por el notario Miquel Llagària durante la década de 1551-1561, en el que de un total de más de tres mil actos jurídicos, únicamente hayamos 14 inventarios, mientras que en el mismo periodo se registraron 57 testamentos o codicilos, representando aquellos un 24,56 % con respecto a estos últimos (Aparisi i Muñoz, 2012).² Si establecemos una comparación directa con el modelo

2 Arxiu del Regne de València (ARV), notario Miquel Llagària, sign. 14.044. *Baldufari* o índice de escrituras (1551-1561). Debemos tener en cuenta que estamos hablando de un notario rural, que ejerció su actividad primero en Xàtiva y posteriormente en la villa de Sueca y sus alrededores, por lo que su clientela provenía prioritariamente de la población campesina, lo que pudo condicionar esta escasez. Hortensio Sobrado ha remarcado este hecho a través del ejemplo de determinadas regiones rurales de Galicia, insistiendo también en los problemas de representatividad que ello generaba, ya que solo los sectores medio-alto del campesinado aparecen reflejados en los inventarios (Sobrado, 2003).

castellano, podemos observar una coincidencia reveladora en el valor porcentual, que Máximo García (1988: 80) situaba en torno al 25 % (una ratio de 1 inventario por cada 4 testamentos escriturados), siendo conscientes además de que no todo el mundo registraba sus últimas voluntades antes de morir.

Según las palabras de Pedro Melgarejo (1689 [1674]), *son los inventarios el gobierno de las particiones y estorvo de grandes gastos, pues sin él todo es pleito y nada para partir*, como se recoge en su obra, *Compendio de contratos públicos*.³ Estas palabras, traídas a colación por Máximo García (1988: 81) a la hora de definir la práctica notarial castellana, reflejan de manera sucinta la finalidad última con la que eran concebidos estos instrumentos jurídicos: como elementos de garantía que evitasen la conflictividad judicial y los costosos pleitos por el reparto de las herencias. En el caso de Valencia, el inventario era una escritura de naturaleza privada, en la que participaban los herederos, los albaceas, los peritos (para el siglo XVIII) y, obviamente, el notario, y era efectuada por disposición extrajudicial de manera predominante, como quedaba expresamente reflejado en algunos testamentos (Franch, 1989: 25).

Si nos atenemos a las motivaciones básicas que podían conducir a la elaboración y al registro público de una relación detallada del cuerpo de bienes pertenecientes a un difunto en la Valencia moderna, podemos clasificar los inventarios en cuatro grandes bloques.⁴

La más frecuente en el caso valenciano era la que se derivaba de la ya mencionada cláusula de aceptación de la herencia a beneficio de inventario, por medio de la cual el heredero o los herederos, tras la lectura pública del testamento, debían declarar ante el notario si aceptaban la herencia y de qué modo, aunque en la práctica totalidad de ocasiones esta aceptación (que incluía los activos pero también los pasivos) se realizaba a beneficio de inventario, limitando la responsabilidad de los herederos sobre

3 Véase: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000012373&page=1> [Fecha de consulta: 15/11/2017].

4 Una aproximación a la casuística de los inventarios valencianos de época medieval puede verse en Almenar (2017).

las posibles deudas del difunto a la cuantía del conjunto de sus bienes. De este modo, el inventario representaba una garantía para los herederos, que solían acompañar una cláusula de protesta, que paralizaba los plazos marcados por la legislación foral para llevar a cabo el inventario y el posterior reparto de la herencia. Este fue el caso de Ana Pedrós y de Talamantes, viuda del mercader valenciano Pedro Talamantes, que el 29 de enero de 1600 procedió a hacer el inventario de bienes de su difunto esposo, *ab benefici emperò de inventari, protestant que en fer y conficir aquell temps algú no li precorrenga*, como ya dejó constancia en el momento de publicación del testamento, antes de proceder a la aceptación de la herencia.⁵ Las cláusulas se reiteran en todos los inventarios, con mínimas variaciones, repitiendo esta fórmula prefijada y contenida en los formularios notariales de que se servían los escribanos (Cortés, 1986). Tras la muerte del impresor valenciano Joan Mey, su viuda, Jerònima Gales, realizó el inventario correspondiente de sus bienes, aclarando en la publicación del testamento llevada a cabo el 1 de enero de 1556 *que acceptava dita herència, ab benefici emperò de inventari, protestant que, per a fer aquell, temps algú no li precórrega ni li haia precorregut, protestant etiam que no vol ésser tenguda més avant de quant basten les forces de la herència e no en pus* (Gregori, 2012: 113-114). Como ya se ha mencionado, esta fue la causa principal que motivó la elaboración de inventarios en Valencia, aunque resulta necesario remarcar que aunque la aceptación a beneficio de inventario fuese prácticamente universal, este hecho no quiere decir que, en la práctica, la redacción del inventario, o al menos su registro

5 Arxiu de Protocols del Patriarca de València (APPV), notario Francesc Almenara, sign. 11.002. Inventario de la herencia de Pedro Talamantes (29/01/1600): *de iure per confectionem inventarii heredes beneficium concessum est et teniantur creditoribus, hereditariis ultra vires hereditarias ac etiam iura et actiones heredibus contra eorum hereditates pertinentes et pertinentia quo modo cumque qualiter cumque, non sint confusse sino beneficium dicti inventarii eis remaneant salva et integra*. El testamento fue registrado igualmente por el notario Francesc Almenara, con fecha de 27 de enero del mismo año, mientras que su publicación se llevó a cabo el mismo día que se inició el inventario.

ante notario, lo fuese también, a tenor de la poca frecuencia con que encontramos este tipo de escrituras en los protocolos valencianos.

En segundo lugar, la confección del inventario *post mortem* era de carácter obligado siempre y cuando los herederos fuesen menores, lo que conllevaba el nombramiento de tutores, curadores y administradores de los bienes legados durante la minoría de edad de estos (cuyo límite se fijaba en la edad de 20 años). En estos casos, el inventario era un instrumento de garantía para ejercer el derecho sucesorio y las últimas voluntades ante los menores, que aún no disponían de la capacidad jurídica exigible para recibir y gestionar el patrimonio heredado. Hacia finales del año 1699, pasaba a mejor vida Josefa Fortuny, la cual tenía a su cargo una hija doncella, Caterina Fortuny, aún en minoría de edad, nombrada como heredera universal en el testamento de su difunta madre. El panorama no era demasiado halagüeño para ella, debido a su temprana edad, a la escasez de los bienes que debía recibir y a la ausencia de otros parientes cercanos. Por este motivo, Felipe Estella, sedero residente en Valencia, había sido la persona designada en el testamento como manumisor y, a su vez, tutor, curador y administrador de los bienes legados. En este caso, el documento especifica que *únicament trova recaure en dita herencia lo dret de recobrar cent lliures dels hereus de la quòndam Faustina Moliner, doncella, tia de la dita Josepha Fortuny per consemblants que aquella li deixà y llegà en son últim y darrer testament*.⁶ En este caso, y en muchos otros, la ausencia de posesiones o la modestia de las mismas no implicaba necesariamente omitir la confección del inventario *post mortem*, ya que la legislación (foral y borbónica) obligaba en estos casos a realizarlo públicamente y ante notario, a fin de proteger los intereses de los menores y garantizar el correcto ejercicio del derecho de sucesión.

En tercer lugar, el derecho de inventario podía ser ejercido a instancia de parte por alguno de los herederos, de manera

6 APPV, notario Josep Vinet, sign. 8.269. Inventario *post mortem* de la herencia de Josefa Fortuny (29/12/1699). El testamento había sido recibido por el mismo notario en fecha de 25 de octubre de 1697.

voluntaria, buscando dejar constancia de los bienes muebles, raíces o semovientes, pero también especialmente de los derechos de recobro, censales y deudas que formaban parte del legado testamentario, a fin de garantizar su integridad y disipar posibles dudas que pudieran generarse en un futuro en torno a la posesión o rentas que de ellos se pudieran derivar. Este fue el caso de Gaspar Vicente Traver, abogado de los Reales Consejos y heredero de su difunto hermano, Gabriel Traver, presbítero, residentes ambos en Valencia, quien el 10 de febrero de 1720 ordenó *que para los fines y efectos que más le convengan quería hazer inventario de los bienes muebles y rayzes y todo lo demás que recahe en dicha herencia*, la cual estaba compuesta por una extensa relación de bienes muebles (entre los que destacan una notable colección de lienzos de temática religiosa) y un amplio repertorio de bienes raíces y derechos de recobro, alguno de los cuales se habían instituido a mediados del siglo XVII.⁷ Esta acumulación de rentas, en su mayoría ya heredadas, es la que probablemente motivó la redacción voluntaria de este inventario, como garantía para exigir su cobranza.

Por último, y de manera excepcional, la confección del inventario podía ser ordenada de oficio por una instancia judicial, especialmente en aquellos casos donde los intereses de algunos herederos (especialmente los menores) pudiesen verse agraviados o ante la existencia de desavenencias marcadas entre los herederos. Esta modalidad de inventario es más común en el caso de las herencias *ab intestato*, ya que la falta de últimas voluntades no invalidaba los derechos hereditarios y la aplicación de la legislación vigente en cuanto al reparto de la herencia (tanto en el periodo foral como en el borbónico). Entre los abundantes fondos judiciales valencianos de época moderna encontramos diferentes ejemplos que así lo atestiguan. Este es el caso del vellutero valenciano Antonio Polo, muerto de manera sobrevenida en 1719 sin haber realizado testamento alguno, lo que motivó la intervención judicial en la elaboración de su

7 APPV, notario Manuel Cantón, sign. 7.082. Inventario *post mortem* de la herencia de Gabriel Traver (10/02/1720).

inventario de bienes, garantizando de este modo un reparto adecuado de los mismos y el pago de sus deudas.⁸ No obstante, al igual que pasaba en el caso castellano, solo una parte mínima de los inventarios valencianos se realizaba ante el juez, priorizando la labor del notariado en este tipo de actos jurídicos (García Fernández, 1988: 81-82).

En cualquier caso, como se preveía en estos instrumentos notariales, la confección del inventario no concluía en el momento en que los testigos daban fe y el notario firmaba la escritura. La dificultad que entrañaba en algunas ocasiones conocer todos los bienes que poseía un difunto (incluyendo posesiones que pudieran estar en otras localidades, así como posibles deudas o derechos de recobro a su favor), hacía necesario introducir una cláusula al respecto, común en todos los inventarios valencianos. Se trataba de la posible adición al inventario de aquellos bienes que pudieran venir a conocimiento de los herederos o del administrador y curador de la herencia, garantizando de este modo los derechos sucesorios de los beneficiarios del legado. Esta disposición no era solo estilística, sino que se aplicó con cierta frecuencia, como por ejemplo en el legado testamentario de Josep Gómez, enjalmero de Valencia, que había fallecido a comienzos del año 1700. Tras la publicación de su testamento, su viuda, Josefa Sarrià, se dispuso a realizar el consecuente inventario como tutora, curadora y administradora de los bienes que recaían sobre sus siete hijos, en presencia del notario Josep Vinet. Tras la descripción del cuerpo de bienes del difunto, se establecía la siguiente cláusula:

Hac enim sunt bona qua pro nunc ego dicta Josepha Sarria praefatis nominibus invenio fore et esse sive pertinere dicta haerentia, tutela, cura et ussuctu. Protestor tamen quod si in eventum aliqua alia bona aparverint possim illa in praesenti inventarium addere seu aliud de novo conficere inventarium ad quem effectum.

8 ARV, Escribanías de Cámara, año 1720, exp. 114. Inventario judicial de Antonio Polo.

Esta cautela no era infundada, ya que algunos meses más tarde, concretamente el 8 de marzo de 1700, los mismos protagonistas llevaron a cabo una adición de inventario, en la que se incluyó una larga relación de deudores que debían dinero al difunto, quien, por su profesión, realizaba tareas de reparación y venta de albardas y demás aparejos de los animales de tiro de arrieros venidos a la ciudad de Valencia desde diferentes localidades del reino (y fuera de él).⁹ Estos derechos de cobro no habían sido reflejados en el primer inventario probablemente por desconocimiento, pero una vez que se tuvo noticia de ellos, quedaron adicionados a él, como era práctica habitual. De este modo, se cumplía el objetivo fundamental con el que los inventarios eran concebidos: garantizar los derechos sucesorios y evitar litigios.

EL IMPACTO DE LA NUEVA PLANTA EN LA PRAXIS NOTARIAL VALENCIANA

Al analizar los inventarios *post mortem* valencianos de época moderna, necesariamente debemos detenernos en las consecuencias de la Guerra de Sucesión y la transformación que ello supuso en la praxis notarial. La llegada de los Borbones alteró la estructura institucional y legislativa del reino, como es bien sabido, y uno de los aspectos en los que más rápidamente quedó reflejado este nuevo cuño fue en la actividad de los escribanos públicos (Graullera, 1987). Una de las consecuencias indirectas del triunfo borbónico en tierras valencianas es la que atañe a la práctica notarial. La supresión de las leyes y los fueros regnícolas vino acompañada de la imposición del modelo legislativo castellano, transformando (incluso materialmente) los registros de escrituras públicas. Sin entrar a profundizar en la cuestión, ya que no es el objeto de estudio que nos atañe, esta castellanización de la praxis notarial se observa principalmente en la obligatoriedad

9 APPV, notario Josep Vinet, sign. 8.269 (año 1700). Inventario *post mortem* (30/01/1700) y adición de inventario (08/03/1700) de Josep Gómez.

de emplear el papel sellado y en el uso de la lengua cervantina. La intencionalidad de las nuevas autoridades borbónicas era evidente; a través del notariado se pretendía imponer un nuevo modelo de sociedad y una nueva tradición legislativa, por medio de aquellos que dominaban la escritura, los notarios públicos, cuyo colegio fue inicialmente suprimido y sometido al control de las autoridades centrales (Graullera, 1987: 73-87).

No obstante, la aplicación de los decretos de Nueva Planta generó importantes confusiones y problemas durante los años posteriores a 1707, debido a la pervivencia de prácticas basadas en los ya extintos Fueros, a todos los niveles (Giménez, 1999; Pérez, 2008). Especialmente confusas fueron las referencias a los testamentos y el reparto de las herencias, en el que existían notables diferencias normativas entre una y otra tradición jurídica, obligando a realizar visitas e imponer sanciones a aquellos notarios que incumplían las nuevas leyes (Marzal y Villamarín, 2007: 157-176).

A través del decreto de 29 de junio de 1707, Felipe V derogaba toda la legislación, usos y costumbres forales, sustituyéndola por las leyes de Castilla, aunque sin precisar el cómo, por lo que, en el ámbito del derecho privado se siguieron registrando escrituras notariales basadas en los Fueros. No fue hasta el 12 de agosto cuando se publicó el bando que suspendía el ejercicio profesional de los notarios valencianos, quedando el Colegio de Notarios prácticamente desarbolado, ante la asunción de sus prerrogativas por parte de la Real Audiencia de la ciudad de Valencia y, en instancia superior, por la Real Chancillería, institución encargada a partir de ese momento de llevar a cabo las nuevas habilitaciones para el ejercicio de la notaría, las cuales, al menos en teoría, debían ajustarse a los principios de la legislación castellana.

Así quedó reflejado en los protocolos del notario Josep Vinet, quien ejerció en Valencia desde 1685 hasta 1718, viviendo de pleno esta transición legislativa. En el índice de sus escrituras dejó constancia de que *en lo dia 12 de agost 1707 es feu bando públich prohibit que des de dit dia en avant ningú notari pogués rebre sinò en paper sellat, y des de el referit dia en consideració de lo desús dit quedí privat sens rebre actes alguns*. A renglón

seguido, el escribano reflejó su reincorporación al oficio, junto a otros compañeros, paradójicamente todavía en lengua valenciana.

*En lo dia [en blanc] de juliol 1709 los señors president y demás ohidores de la Real Chancilleria donaren permís y facultat per a poder rebre al estil de [Caste]lla y en paper sellat a [...] Enrich, Joseph Fuentes, Miquel Ximénez, Bruno Jovar, Joseph Vinet. Després de molts dies y des de dit dia 21 de juny 1709 que comensí a rebre.*¹⁰

Solo a partir de este momento, el notario comenzó a utilizar el castellano como lengua vehicular en sus instrumentos notariales.

A pesar de ello, la transición a la praxis notarial castellana no estuvo exenta de problemas y ambigüedades durante los años inmediatamente posteriores a la Nueva Planta. Al desconocimiento y la ignorancia por parte de los notarios, se le unía la falta de planificación y control por parte de las nuevas autoridades borbónicas. Una situación que parece que comenzó a normalizarse a lo largo de la década de 1720. Ante esta realidad, pocas semanas después de la publicación del bando, se promulgó la Real instrucción de 7 de septiembre de 1707, que disponía que todos los notarios habilitados debían adquirir el formulario notarial castellano de Pedro Melgarejo, como elemento de garantía para el cumplimiento del nuevo derecho, ajustándose al modelo notarial castellano (Marzal, 1998: 257-258). No obstante, la realidad distó mucho de la teoría, siendo conscientes, las autoridades, de que algunos notarios ejercían sin licencia y otros incumplían lo dispuesto en relación a las leyes de Castilla. Así lo demuestra la visita que un oidor de la Audiencia valenciana realizó a los notarios de Castellón de la Plana y sus villas colindantes en 1723, tratando de revertir la situación y sancionar a los implicados, siendo, las disposiciones de últimas voluntades y el derecho de sucesiones, una de las

10 APPV, notario Josep Vinet, sign. 27.985. *Baldufari*, 1685-1718.

facetas en que los incumplimientos y la pervivencia foral eran más flagrantes (Marzal y Villamarín, 2007).

La elección por parte de las autoridades borbónicas de este formulario notarial como manual de referencia pretendía llevar a cabo una labor de instrucción del notariado valenciano después de 1707, basada en la introducción de la legislación castellana a través de los modelos de instrumentos públicos. No obstante, pese a la generalización de algunos cambios formales (básicamente el uso de la lengua castellana, del papel timbrado y la firma personal de los testigos y demás intervinientes en los actos jurídicos), el flagrante desconocimiento de las nuevas leyes y las inercias del periodo foral obligaron a las autoridades a controlar el ejercicio de estos, considerando pertinente el restablecimiento del Colegio de Notarios de Valencia en 1725, a través de la promulgación de unas nuevas ordenanzas.

Un rastreo somero de los protocolos notariales del primer cuarto del siglo XVIII nos permite hacernos una idea aproximada de estas vacilaciones. En lo que a los inventarios *post mortem* se refiere, resulta fácil identificar ejemplos de mala praxis, derivada por lo general del desconocimiento de la legislación castellana. A la altura del mes de septiembre de 1710, el notario José Sanchiz Martí registró en el *rebedor* de ese año el testamento y el inventario *post mortem* de Pascual Sanchis, hornero residente en los arrabales de la ciudad.¹¹ Pese a los decretos anteriormente citados y al paso del tiempo, estas escrituras, tanto en su forma como en su contenido, seguían respondiendo a la tradición legislativa foral, con la salvedad de estar redactadas en castellano. Tras la muerte del testador el 23 del mencionado mes, y a continuación de su última voluntad, se procedió a la publicación del mismo (práctica desconocida en la legislación castellana y que no suele ser habitual en los protocolos valencianos posteriores a 1707). El inventario se inició a petición de la viuda ese mismo día, siguiendo la fórmula estipulada en la legislación foral, sin que conste la participación de peritos o expertos tasadores y

11 APPV, notario José Sanchiz Martí, sign. 12.231. Inventario de bienes de Pascual Sanchis (23/09/1710).

sin que los bienes fuesen tasados, ya que solo en algunos pocos objetos se añadió al margen su valor *a posteriori*. Tampoco se incluyen las firmas de los testigos ni de los herederos presentes, siendo el notario el fedatario de la validez de esta escritura, como era tradición secular en Valencia. El hecho de que se trate de una escritura provisional, que posteriormente debía ser trasladada a un protocolo, no es óbice para remarcar el desconocimiento absoluto o la inobservancia voluntaria de la praxis notarial castellana de este notario.

Yendo hacia adelante en el tiempo, el ya citado notario Josep Vinet registró el 21 de octubre de 1715 el inventario *post mortem* de Francisca Calatayud, doncella, realizado por su madre, Teodora Llobregat y Martínez de la Raga, viuda y heredera de estos bienes, ante la falta de descendencia.¹² Si bien esta escritura se adapta en mayor medida a la legislación castellana (incluyendo la firma de los testigos y otras cláusulas), llama la atención que los bienes relacionados no fuesen tasados, siendo este uno de los aspectos diferenciales de la nueva legislación.¹³ Resulta plausible pensar que estas reminiscencias y pervivencias de la tradición foral fuesen más arraigadas en aquellos notarios que comenzaron a ejercer antes de la Guerra de Sucesión. Es el caso de los notarios ya mencionados Josep Vinet o Manuel Cantón, quien todavía en 1720 seguía realizando inventarios, como el ya citado de Gabriel Traver, sin justipreciar ni adaptarse al formulario notarial de Pedro Melgarejo, que necesariamente debían conocer. Se daba además la circunstancia añadida de que este último inventario había sido promovido por el hermano del difunto, Gaspar Vicente Traver, abogado de los Reales Consejos,

12 APPV, notario Josep Vinet, sign. 3.816. Inventario de Francisca Calatayud (21/10/1715).

13 A pesar de la teórica obligación impuesta por las leyes de Castilla de justipreciar todos los inventarios, diferentes estudios demuestran que existe una gran diversidad en la práctica notarial castellana y que las relaciones de bienes de difuntos no siempre se tasaban. Así lo afirma Aguado (1994) para el caso sevillano, en el que solo el 10 % se encuentran valorados.

evidenciando la pasividad de las autoridades competentes al respecto.¹⁴

No por casualidad, el jurista valenciano José Bernat i Baldoví (1768 [1739]) publicó un breve opúsculo bajo el título de *Manual de testar, dividir y partir*, reeditado en varias ocasiones a lo largo del siglo XVIII, en el que exponía a través de varios capítulos e instrucciones la aplicación de las leyes castellanas en el derecho de sucesiones valenciano, *por examinar en ellas algún alivio para los escribanos*.¹⁵ El capítulo VII se hacía eco del modo de proceder en la partición de las herencias y del cuerpo de bienes de los difuntos, donde quedaba claramente reflejado un aspecto fundamental que diferencia los inventarios de la Valencia foral con respecto a los de la borbónica: la obligatoriedad de proceder a la tasación o justiprecio de las posesiones del difunto en el mismo acto público, favoreciendo un mayor control y un reparto equitativo de la herencia.

Como consecuencia de esta transformación legislativa, la mayor parte de los inventarios valencianos del siglo XVIII incluyen la valoración de los bienes, mientras que aquellos realizados previamente al Decreto de Nueva Planta son simplemente una relación, más o menos sucinta, de aquellos bienes que se hallan en posesión del difunto, de la que el notario daba fe por medio de su registro y escritura pública. Los errores en la confección de los inventarios fueron desapareciendo, con el paso de los años, pudiendo afirmar que la castellanización de la praxis notarial valenciana era ya total en la segunda mitad del XVIII. A efectos prácticos, este proceso tuvo un efecto positivo en relación con la confección de los inventarios *post mortem*, ya que se incrementó la formalidad de los mismos, estableciendo además la participación de nuevos actores, concretamente peritos especializados, capaces de reconocer y valorar los bienes de manera ajustada. Si en la Valencia foral los inventarios eran llevados a cabo por el notario, quien registraba

14 APPV, notario Manuel Cantón, sign 7.082. Inventario post mortem de la herencia de Gabriel Traver (10/02/1720).

15 Véase: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000084819&page=1> [Fecha de consulta: 15/11/2017].

por escrito la relación de objetos y posesiones de diversa índole recayentes en la herencia, a tenor de lo expuesto por los albaceas y herederos, a partir de la Nueva Planta, estos eran auxiliados por personas expertas, que tasaban cada uno de estos bienes, a fin de reducirlos a escala monetaria, facilitando de este modo el cumplimiento de las obligaciones testamentarias y el reparto de la herencia.

Por lo general, se recurría a miembros de determinados oficios familiarizados con la compraventa al por menor de géneros (nuevos o usados): roperos y mercaderes de vara para los géneros textiles, corredores de cuello para los bienes muebles, librereros para las obras impresas, estampas o lienzos, orfebres y plateros para la joyería y alhajas, e incluso pintores, escultores o miembros de la Real Academia de San Carlos (refiriéndonos a las décadas finales del siglo XVIII), en el caso de que el difunto poseyera obras artísticas de mayor valor. Nada se dejaba al azar en este proceso de valoración, en el que, por lo general, intervenían varias personas peritas, en función de la enorme diversidad tipológica de lo tasado. Otra de las novedades impuestas por la legislación castellana es la de que estos expertos debían reconocer públicamente su intervención imparcial y meramente profesional en la tasación, así como firmar todos ellos la escritura, a diferencia de la tradición foral, en la que el notario era el encargado de dar fe de la presencia de los testigos y de validar el documento. Uno de los mejores ejemplos de que disponemos es el del inventario y justiprecio de los bienes de la herencia del librero Manuel Fuster, registrado ante el notario Lorenzo Villed el 28 de noviembre de 1793.¹⁶ El contenido de su biblioteca ha sido convenientemente analizado, al igual que el de tantos otros libreros valencianos de los que se conservan los inventarios para la segunda mitad del siglo XVIII (Lamarca, 1997). No obstante, lo que a nosotros nos interesa es la praxis notarial que dio lugar

16 APPV, notario Lorenzo Villed, sign. 4.376. Inventario del librero Manuel Fuster (28/12/1793).

a la confección del mismo. Tras el deceso del mencionado Fuster, su viuda en segundas nupcias, Manuela Taroncher, se personó ante el notario Lorenzo Villel, con la intención de llevar a cabo el inventario de bienes que el difunto había dispuesto en su testamento, habida cuenta de que varios de sus hijos y herederos todavía eran menores de edad. Junto a la viuda, tutora de estos y curadora de sus bienes, estuvieron también presentes Francisco y Justo Fuster, hijos y herederos mayores de edad. En presencia de todos ellos, el notario procedió a iniciar el inventario, que necesariamente venía precedido de la designación de los peritos y su aceptación expresa del nombramiento para tal fin, indicando como era práctica habitual que *hace formal ynventario y descripción de los bienes recayentes en la referida herencia, y a fin de evitar costas, nombra los peritos para el justiprecio de todos ellos*. La relación de expertos estaba formada por hasta cinco personas: Mariano Torrà, tasador de la Real Academia de San Carlos, para la abundante colección de pinturas y lienzos; Francisco Alberola, perito escultor, para tasar una imagen de Nuestra Señora de los Desamparados y otras obras de imaginería, adornadas ricamente con joyas y telas; Joaquín Minguet, librero, para el grueso de la herencia, compuesto por los libros en *stock* almacenados en su casa; Salvador Broguer, maestro platero, para tasar la plata, piedras preciosas y demás alhajas del fallecido; y, por último, Luis Guerrero, corredor de cuello, encargado de la valoración de los bienes de uso cotidiano, como muebles, ropa, dinero en efectivo y créditos pendientes. Todos ellos, presentes en el momento de la confección del inventario, declararon aceptar dicho nombramiento por medio de juramento, *bajo el qual ofrecen practicar fielmente el citado justiprecio y en consecuencia, la nominada Manuela Taroncher, viuda, fue manifestando y los enunciados peritos justipreciando cada uno lo que toca a su inspección*.

Sirva este ejemplo como modelo del proceso de confección de inventarios *post mortem* en la Valencia del siglo XVIII, una vez asumida la reforma legislativa borbónica, que, en la práctica, mejoró considerablemente la fiabilidad, utilidad y descripción

de las relaciones de bienes de difuntos, contribuyendo a incrementar la utilidad de esta fuente. Esta realidad queda patente en el hecho de que, hasta el momento, la utilización de los inventarios valencianos de época moderna en estudios históricos prácticamente se limita al setecientos, quedando un tanto marginados los de época foral.

EL ANÁLISIS HISTÓRICO DE LOS INVENTARIOS *POST MORTEM* VALENCIANOS

No es necesario insistir más en las posibilidades, limitaciones y problemas metodológicos que el uso de los inventarios de bienes de difuntos representa para los historiadores, especialmente para aquellos que pretenden aproximarse a los estudios sobre cultura material y pautas de consumo de una región o sector social concreto. Son de sobra conocidos los planteamientos que diversos autores realizaron al respecto, ensalzando el carácter privilegiado de la información que estas escrituras contenían, aportando además un repaso historiográfico que situaba los orígenes del uso de la documentación notarial en el ámbito francés, y definía la manera como esta nueva metodología fue calando en otros ámbitos europeos, entre los que se encontraba España (Lencina, 1998b; Yun, 1999 y Sobrado, 2003).

Para el ámbito valenciano, recientemente Luis Almenar ha desarrollado un primer análisis de estos instrumentos notariales, reivindicando su utilidad para el estudio de las pautas de consumo y la cultura material, aunque circunscrito al periodo medieval, siendo consciente de que la fase de eclosión de estos es el periodo moderno (Almenar, 2017). Las posibilidades se multiplican a partir del siglo *xvi*, no únicamente por la mayor pervivencia de registros, sino también por las transformaciones en las pautas de consumo, la difusión de las relaciones de mercado y el auge y la diversificación de los bienes poseídos en los interiores domésticos valencianos. La enorme cantidad de registros notariales que se conserva en los archivos valencianos hace que abordar su análisis de manera extensiva sea una quimera. Los protocolos se cuentan por decenas de miles en el

archivo del Real Colegio del Corpus Christi de Valencia, siendo esta la institución de referencia (un total de 29.064 protocolos notariales redactados por unos 2.481 notarios valencianos entre los siglos XIV y XIX). Pero también el Archivo del Reino de Valencia dispone de una sección amplísima de registros notariales, que abarcan desde el siglo XIII hasta el XX, con casi 16.000 protocolos. Ambas colecciones se complementan a la perfección y representan uno de los pilares de la documentación archivística valenciana, siendo una fuente casi inagotable de información.

Siguiendo la estela marcada por la historiografía francesa, los estudios de historia social en España comenzaron a florecer durante los años ochenta, como consecuencia de un proceso de renovación metodológica, que permitió redimensionar el uso de los protocolos notariales. Es bien conocido el papel pionero que tuvo Antonio Eiras Roel, flanqueado por un nutrido grupo de modernistas gallegos, en este proceso, el cual se hizo extensible rápidamente a la mayor parte de regiones españolas, incluyendo obviamente el ámbito valenciano (Eiras Roel, 1984). En cualquier caso, pese a que la nueva historia socioeconómica analiza los inventarios *post mortem* como una fuente privilegiada para la historia del consumo, cabe remarcar que inicialmente su análisis se orientó más hacia otras líneas de investigación, fundamentalmente el análisis de los niveles de riqueza y las rentas de determinados sectores sociales, siguiendo la senda marcada por la escuela gallega. El interés por los inventarios entre los modernistas valencianos comenzó a desarrollarse a partir de estudios de carácter socioeconómico, relacionados con diversos sectores sociales (especialmente la nobleza y la burguesía) y casi de manera exclusiva circunscritos al siglo XVIII. Este hecho se justifica en la ya descrita castellanización de la praxis notarial valenciana tras la Nueva Planta, que transformó estas descripciones de bienes, al incluir la valoración o justiprecio de los mismos, lo que nos aproxima a la realidad patrimonial y al nivel de renta de sus protagonistas.

Pionera en este sentido puede considerarse la tesis doctoral del profesor Ricardo Franch Benavent, en la que se abordó el análisis de la burguesía mercantil valenciana del siglo XVIII, en un momento

en el que la historia socioeconómica valenciana estaba todavía en ciernes. La documentación notarial fue uno de los pilares básicos de esta investigación, en la que el autor analiza las características y virtudes de los inventarios *post mortem* valencianos, así como los problemas metodológicos derivados de su uso. Según Franch, *los inventarios nos proporcionan un minucioso y detallado balance del estado de la casa comercial en un determinado momento*, y el cruce de estos documentos con las escrituras de división de bienes permite *comparar su evolución y determinar la acumulación de capital* de toda una serie de miembros de esta elite comercial valenciana (Franch, 1989: 19-31). La ingente tarea de vaciado de documentación notarial que acompañó esta investigación le permitió reunir un total de 51 inventarios *post mortem* y 24 divisiones de bienes, con los que constatar el proceso de notable acumulación de capital de la burguesía valenciana a través del ejemplo de 56 comerciantes distintos asentados en Valencia durante la segunda mitad del XVIII.

Algunos años más tarde, el profesor Jorge Catalá Sanz también se sirvió de la documentación notarial para su tesis, aunque concentrando su atención sobre el estamento nobiliario valenciano a lo largo del setecientos (Catalá, 1995). El estudio de este sector privilegiado fue posible gracias, entre otros factores, a la existencia de inventarios justipreciados, como única vía posible de aproximación al conocimiento de la composición y al alcance de los patrimonios de la nobleza valenciana, los niveles de capital acumulados (comprobando que la disponibilidad de activos de estos estaba por debajo de los de la elite burguesa), y el modo de vida nobiliario (aspecto, este, sobre el que se ha incidido menos). La muestra de inventarios recopilada por este autor supera el medio centenar, aunque solo 34 de ellos eran plenamente aprovechables, ya que algunas de estas relaciones de bienes aparecen sin tasar, especialmente las de principios del siglo XVIII, coincidiendo con lo ya apuntado a este respecto en el apartado previo.

Estas dos investigaciones pioneras, centradas más en el valor y la cuantificación que en un análisis detallado de los niveles de vida de estos sectores sociales, ponen de manifiesto el hecho de que aún queda mucho por hacer, aportando un significativo

corpus documental susceptible de ser examinado en el futuro a partir de las nuevas metodologías planteadas desde la historia del consumo.

Asimismo, a partir de los años noventa del siglo pasado, el giro lingüístico y el auge de la historia cultural contribuyó a poner en marcha toda una serie de trabajos que se han servido de la documentación notarial valenciana y concretamente de los inventarios *post mortem*, no solo por parte de historiadores, sino también de historiadores del arte o filólogos, que han centrado su atención en la posesión de bibliotecas, colecciones de obras de arte o en el estudio de la vida cotidiana de personajes históricos de singular relevancia. A lo largo de este trabajo ya ha sido citado un estudio de Genaro Lamarca sobre las bibliotecas privadas y sobre los librereros valencianos de la segunda mitad del siglo XVIII, también el más reciente libro de Rosa Gregori sobre los Mey y la impresora valenciana Jerònima Galés (Lamarca, 1984 y 1997; Gregori, 2012). Entre los historiadores del arte valencianos que se han servido de la documentación notarial destaca Mercedes Gómez-Ferrer, quien se lamenta de la escasez de los inventarios de bienes de artistas valencianos del siglo XVI, reivindicando, en su caso, el del pintor Miguel de Urenya (Gómez-Ferrer, 1994). Desde el punto de vista de la historia cultural, la posesión de libros reflejada en los inventarios ha sido abordada desde enfoques diversos, tales como el de la difusión del erasmismo en la Valencia del siglo XVI (Rausell, 2001) o el de las mujeres escritoras y lectoras en el siglo XVIII (Bolufer, 2009).

Solo recientemente se han iniciado varias investigaciones que se insertan en la línea de los nuevos estudios de historia del consumo en Valencia, tanto para el periodo medieval como para la etapa moderna, donde centraremos nuestra atención. Estos trabajos pretenden superar las limitaciones de un enfoque puramente cuantitativo o restringido a la posesión de un determinado tipo de bien, planteando estudios comparados que se insertan en problemas historiográficos más generales.¹⁷ A

17 El impulso de estas nuevas líneas de investigación para la Valencia del siglo XVIII ha venido de la mano del profesor Ricardo Franch Benavent.

través de la recopilación de muestras de inventarios *post mortem* (junto a otros documentos como dotes, particiones de bienes, disoluciones de compañías o embargos de bienes, entre otros), se ha podido abordar el análisis de la evolución en los sistemas de comercialización y en las pautas de consumo de la sociedad valenciana del siglo XVIII.

La consolidación de los sistemas de venta estable, la renovación de la oferta textil y el auge de la pequeña burguesía mercantil valenciana a lo largo del siglo XVIII queda reflejada en los inventarios de bienes (no siempre *post mortem*) de estos mercaderes, un proceso abordado por Daniel Muñoz (2018). Pero el mejor ejemplo de las posibilidades de estudio que ofrece la documentación notarial valenciana lo encontramos en la recientemente publicada obra de Luis M. Rosado Calatayud (2017), quien a partir de una amplísima muestra documental de un total de 220 inventarios *post mortem* y 622 cartas dotales examina la evolución del consumo en el ámbito valenciano, analizando los contrastes entre el medio rural y el urbano a partir de los casos de estudio de Sueca y Xàtiva entre 1700 y 1824, representando la aportación más reciente y ambiciosa a la historia de la cultura material en la Valencia moderna.

Las posibilidades de estudio que plantean los fondos notariales valencianos son enormes, siendo los inventarios *post mortem* una de las piezas más codiciadas, por la singularidad de la información que contienen y la posibilidad de plantear estudios comparativos de amplio espectro. No obstante, para ello, será necesario implementar metodologías comunes y aprovechar las posibilidades que plantean en la actualidad las nuevas tecnologías, algo que no siempre resulta fácil (Ramos-Palencia, 2011; Dávila, 2011). Queda, por tanto, un largo camino por recorrer, a fin de poder comprender las complejas transformaciones sociales, económicas y culturales que se esconden dentro de los inventarios *post mortem* valencianos, tanto de época foral como borbónica.

ELS INVENTARIS *POST MORTEM*, EINES PER MESURAR EL NIVELL DE VIDA. LA VILA DE MEAUX I EL SEU ENTORN RURAL, VAN CONÈIXER UNA *REVOLUCIÓ DEL CONSUM* I/O UNA *REVOLUCIÓ INDUSTRIOSA* EN EL TRANSCURS DELS SEGLES XVII I XVIII?

GÉRARD BÉAUR

CNRS i École des Hautes Études en Sciences Sociales (París)

Mesurar el nivell de vida d'una població o d'una llar i seguir-ne l'evolució, suposa generalment partir dels ingressos disponibles i calcular-ne les variacions al llarg del temps. Aquest tipus d'enfocament és bastant comú en les societats contemporànies. Permet, en efecte, determinar estadísticament els recursos de cada persona i, a partir d'aquí, les desigualtats entre diverses societats o dins mateix d'una societat, ja sigui en l'espai o en el temps. Un enfocament d'aquest tipus implica que és possible conèixer amb certesa la quantitat total d'ingressos en diners amb què cada família podia comptar, cosa que no sempre és així. No obstant això, hi ha una altra manera d'abordar aquesta qüestió, que consisteix a aprehendre i comparar les capacitats de consum de les famílies. Dit d'una altra manera, també és eficaç anar directament a l'apreciació del valor o de la quantitat de béns que posseeixen les unitats de consum escollides o que els són accessibles. Què succeeix al respecte durant l'Antic Règim?

Per les societats preindustrials, els historiadors no han ignorat la qüestió del nivell de vida i aquesta és, fins i tot, en el centre de

1 Aquest treball compta amb l'ajut del projecte HAR2014-54891-P: *Ni elits ni pobres. Classes mitjanes i canvi social en perspectiva històrica, finançat pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat.*

les problemàtiques actuals entorn de les desigualtats i de l'accés de la població als diferents tipus de consum oferts.² No obstant això, és difícil trobar dades que expressin de manera convincent els recursos dels quals podien disposar les famílies. A falta d'un ingrés que és impossible o molt difícil de definir, per mesurar el nivell de vida el que es fa més sovint és optar per valorar la quantitat de béns (o de serveis) que les llars poden adquirir o mantenir. Fixar-se en el consum i, en particular, en la quantitat o el valor dels objectes que posseïen es considera, per tant, el més segur. Amb tots els biaixos que es coneixen i que s'enumeraran més endavant, l'inventari *post mortem* permet precisament aconseguir aquest objectiu, i és per això que els historiadors no han deixat d'explotar aquesta font (Sobrado, 2003). Fins i tot si està subjecte a un examen crític per avaluar-ne les llacunes, les febleses i les insuficiències, l'inventari mereix, en efecte, que se'n detallin les qualitats i possibilitats.

A partir del moment en què els avantatges de la font són ben percebuts, es pot entendre millor l'entusiasme dels historiadors per aquesta. Des dels anys 1980, han tret profit d'aquesta documentació. Però en realitat fa només pocs anys que s'han multiplicat els estudis de cas. Per quins motius? Què n'han pogut extreure? Què s'amaga darrere d'aquesta recerca desenfrenada de la mesura del nivell de vida?

Cal recordar que pel període modern, els historiadors s'han inspirat, la majoria de vegades, en la idea d'una *revolució industrial*, tal com va ser proposat, amb molt de talent, per Jan De Vries fa més de 20 anys (1994a i 1994b). Aquesta teoria, que ha obtingut un gran èxit i que ha suscitat, i encara suscita, intensos debats en si mateixa (Béaur, 2017a), està totalment

2 Aquesta qüestió de les desigualtats està en plena revisió, principalment a partir dels treballs de Piketty (2013) i la crítica que fa dels treballs de Kuznets (1955). Aquest tema és en el centre dels treballs d'Alfani, defensats per dos equips de l'European Research Council: EINITE (*Economic Inequality across Italy and Europe, 1300-1800*) i SMITE (*Social Mobility and Inequality across Italy and Europe, 1300-1800*), i s'ha convertit en el tema central de les recerques del Corn (Comparative Rural History Network). També ha servit de referència per a les reflexions fetes per Congost (2012).

interrelacionada amb una altra teoria, la d'una *revolució del consum* o, més prosaicament, i més legítimament, d'una *revolució dels objectes* que tothom ha volgut mostrar una mica pertot arreu. No obstant això, fins i tot si aquesta teoria és fàcilment detectable a la ciutat, el tema d'una hipotètica *revolució dels objectes* en les llars pageses segueix vigent i no és neutre. Les poblacions rurals, van augmentar realment el consum al final de l'era preindustrial? Si aquest és el cas, aquest salt qualitatiu i quantitatiu del consum va ser tangible en tots els medis, quin va ser el calendari, quin lligam té en relació amb una possible *revolució industrial*? A part d'això, quins són els límits geogràfics, socials, cronològics del model?

Generalment, no és fàcil respondre a aquestes qüestions. La font és exigent, devoradora de temps i són rars els corpus suficientment extensos que realment permetin avançar resultats segurs per les zones rurals de l'època moderna. La vila de Meaux i el seu entorn rural podria, en aquest sentit, funcionar com a exemple (Béaur, 2017b). No pas perquè sigui un cas únic o perquè presenti una tipicitat particular sinó perquè permet explotar un corpus formidable d'inventaris que poden aportar elements de resposta a les preguntes plantejades.

Podem, doncs, observar un creixement del consum a través dels inventaris *post mortem* de la regió de Brie? I, si la resposta és que sí, podem situar, circumscriure, datar aquest creixement en els nivells de vida i aquest canvi en els hàbits de consum en les zones rurals (Broad i Schuurman, 2014)? Les dades recollides, poden validar una expansió tardana del consum en el medi rural, a partir de 1750, o una de precoç, holandesa, en la segona meitat del segle XVII, després de 1650 (De Vries, 1994a)? Què ens diuen sobre una eventual *revolució industrial* en el transcurs del període considerat?

UNA MIRADA CRÍTICA SOBRE UNA FONT. ELS INVENTARIS

Els inventaris no són pas perfectament idèntics a tot arreu, i tampoc no tenen, sens dubte, la mateixa freqüència. Se sap que

l'inventari és gairebé sempre un document d'una gran riquesa que permet obtenir informació abundant sobre el consum de les famílies pageses o urbanes. Es tractava, en efecte, d'una relació sistemàtica dels béns dels difunts que realitzaven els notaris quan la seva intervenció es considerava necessària. No entrarem aquí en el detall de tots els casos en què el notari procedia a fer l'inventari; però diguem que hi havia inventari cada vegada que el costum obligava a fer-ho en interès dels hereus potencials o dels creditors eventuais, per exemple per protegir els interessos dels fills menors d'edat (Baulant, 1981). Per tant, hi havia regions on l'inventari era, generalment, inútil i d'altres regions on abundava. És evident, per exemple, que en una zona de repartiment igualitari, on s'havia de protegir els fills, l'inventari no era un acte estrany. Calia establir ben bé el repertori exacte d'allò que els deixava el difunt o la difunta. Tampoc no ho era en les zones de transmissió integral a un sol hereu. En el cas de segones núpcies d'un vidu o d'una vídua, en presència de fills menors o quan hi havia fills de més d'un matrimoni, o en presència de creditors, calia un inventari (Durães, 2012).³

Això no impedeix que aquesta pràctica fos, aquí com en altres llocs, totalment dictada per l'atzar, atès que la seva existència depenia de la conjunció d'un esdeveniment inesperat, la mort d'una persona que podia sobrevenir a qualsevol edat, i d'unes condicions familiars que fessin necessari prendre aquest tipus de precaució. Per aquest motiu, no es pot pretendre que el corpus d'inventaris conservats sigui perfectament representatiu del conjunt d'una societat, és només una mostra aleatòria (Van del Woude i Schuurman, 1980). I, pitjor encara, de l'enorme massa documental que hi havia a l'origen, només en queden alguns fragments, atès que hi ha hagut nombroses destruccions. Poc importa. Els fons d'arxius que encara queden són considerables, malgrat que la redacció d'inventaris en el passat o la seva conservació depenguin de nombroses vicissituds.

3 L'autor ha elaborat una taula que resumeix els casos en què l'inventari és obligatori o recomanat a Lisboa.

Es coneixen a bastament les crítiques que s'han pogut formular en relació amb l'elecció d'aquesta documentació. Daniel Roche les ha enumerat de manera clara i sense embuts: *és l'acte específic d'una etapa de la vida, les lliçons de la qual cal evitar de generalitzar, sempre és el reflex d'una situació particular, sovint és un document ple de llacunes i enganyós* (Roche, 1981: 59) i n'ha fet justícia. Certament, es tracta d'una instantània, d'una fotografia (De Vries, 1994a) feta en un moment específic i variable segons els individus, atès que es podia inscriure en un temps diferent del cicle de vida de cadascú, i en un temps en què els uns presentaven una acumulació insolent, mentre que els altres s'havien vist obligats a desprendre's de béns per poder sobreviure. També es diu que l'inventari és incapaç de produir una visió dinàmica, ja que no esmenta res d'allò que entrava (o sortia) dels interiors de les llars per donació, venda, destrucció o per compra, o descobriment (De Vries, 1993). És cert que la seva presència és purament circumstancial, ja que requeria condicions familiars específiques, com ja s'ha observat. Se sap bé que la subestimació, el frau o la negligència (o simplement l'omissió d'objectes de valor insignificant) podien afectar el contingut de l'acta notarial. Es coneix el cas de roba de difunts que a vegades es reciclava per vestir altres membres de la família i que, per tant, era absent en l'acta notarial (Pellegrin, 1986; Pellegrin i Péret, 1986).

S'ha de tenir present, també, que sempre hi ha un efecte-retard impossible de reduir i, per tant, que sempre persisteix una certa dosi d'inèrcia en la possessió de béns de consum. Això no vol pas dir que pel fet que la persona posseís un objecte determinat, potser transmès de generació en generació, al llarg de les diferents herències, el seu ús continués essent d'actualitat. Podia figurar en l'inventari a títol de llegat. Podia, doncs, *envellir* l'inventari, però no presenta el defecte d'ocultar les innovacions introduïdes en les pràctiques de consum, en el pitjor dels casos les minimitza o les exagera. En la mateixa línia, Anton Schuurman ha mostrat que determinats grups socials podien posposar la substitució d'objectes que havien quedat obsolets, i mantenir-los, fins i tot, en desús, inadaptats o passats de moda, mentre que d'altres es decantaven ràpidament per les novetats (Schuurman, 1988 i 2011). Una actitud

d'aquesta mena podia ser el resultat d'una incapacitat financera, d'un rebuig de la modernitat o d'un efecte d'inèrcia; però aquest no havia de ser forçosament el cas. També es podia tractar d'una elecció deliberada que reflectís una presa de posició en relació amb altres grups socials dels quals es volien desmarcar.

De manera inversa, alguns objectes podien desaparèixer sense que aquesta dissipació es pogués considerar, necessàriament, significativa. Podien ser reemplaçats per altres objectes similars però més eficaços, més còmodes, més barats, més estètics o més a la moda. El cas emblemàtic de la substitució de les calces masculines il·lustra aquest cas en concret.

No obstant això, si es posen un darrere l'altre els arguments de defensa, es posa de manifest que aquestes crítiques no aconsegueixen desqualificar l'inventari. El caràcter imprevisible de l'operació no perjudica la representativitat de la mostra; les llacunes o insuficiències són, ateses les circumstàncies, marginals i de cap manera constitueixen un impediment radical (Baulant, 1975; Roche, 1981: 59). No és del tot correcte que la disparitat en l'edat de defunció distorsioni completament la mostra: no és cert que la majoria dels difunts desapareixien entre els 40 i els 60 anys, és a dir, en la flor de la vida (Herment, 2017)? No és cert que, finalment, l'inventari no és res més que un document de *vells*?

Cap altre document no pot donar tant luxe de detalls sobre les pràctiques de consum de les famílies, ni permet entrar en els interiors de les cases ni aprehendre quin era el nivell de vida real de la població. El ventall de situacions i de nivells de fortuna de les persones examinades d'aquesta manera en el seu entorn i la seva vida material és, de fet, suficientment ampli perquè el caràcter aleatori de la mostra no sigui un inconvenient sinó un avantatge que obre infinites possibilitats de mesura, de jerarquització, de comparació i de percepció d'una evolució.

L'ELECCIÓ D'UN MÈTODE

Davant la incapacitat d'abastar la totalitat dels objectes inclosos en la documentació, generalment s'ha procedit de

manera raonada, intentant seleccionar els indicadors que es consideren, *a priori*, representatius d'una manera de viure i de consumir, per tal de resseguir les transformacions d'aquests indicadors. Es tracta, per tant, de mesurar no només els estocs sinó també els fluxos, i d'observar el sistema dels objectes en vigor en un moment i després els canvis que hi podien intervenir, tot apuntant el ritme d'aparició dels objectes o la seva rarefacció.

En lloc d'intentar fer una difícil, si no impossible, catalogació dels objectes, és clarament més raonable treballar sobre una mostra que es consideri, *a priori*, significativa i, per tant, recollir un determinat nombre d'ítems. És, per tant, lícit prendre dues vies concurrents que són igualment eficaces: quantificar el nombre d'objectes posseïts pel difunt; detectar la multiplicació dels objectes o observar l'aparició d'objectes nous. Sens dubte, els inventaris *post mortem* no són pas l'única font capaç de copsar els canvis que podien afectar el nivell de vida de la població. Les particions de béns en el moment de la successió o, encara millor, les aportacions en els contractes de matrimoni constitueixen una alternativa o un bon complement.

Sens dubte es pot recórrer a la valoració monetària dels béns inventariats (Pérez-García, 1997), fins i tot amb la doble reserva que la variable *preu* presenta seriosos inconvenients i que les dades expressades en valor il·lustren de manera desigual la introducció de noves pràctiques per part dels consumidors. És, segurament, preferible o, almenys, també eficaç decantar-se per una anàlisi qualitativa. Però aleshores s'ha de prendre una decisió delicada. Com es pot tenir en compte la multitud d'objectes o de pràctiques sense caure en un recompte enorme i conservant una certa coherència?

Tots els autors, per tant, s'han decantat per realitzar una selecció. A partir de la selecció d'ítems, establerts com a mostra, es disposa d'un recompte, que s'obté comptant el nombre de cada objecte escollit, o d'un simple compte que es basa en la presència, l'absència, la intrusió o la desaparició de cadascun d'aquests ítems. Es poden examinar aquests índexs de manera aïllada i establir les referències conjuntes que, posades una darrere l'altra, acaben per tenir sentit. També es pot realitzar una barreja ben pensada d'alguns articles, la profusió o l'escassetat dels quals

es pot considerar, per si sola, reveladora, mentre que l'aparició o la desaparició d'altres articles és igual de significativa. S'estableixen aleshores índexs globals que ens poden informar sobre les transformacions que es van produir en la col·lecció d'objectes elegits per les famílies en diferents èpoques. Aquest *mètode econòmic*, destinat a disminuir l'abast del recompte i del tractament, va ser elaborat i posat en pràctica per Micheline Baulant, utilitzant la informatització total de les dades (Baulant, 1975, 1979; Baulant, Piponnier, Triantafyllidou-Baladié et Veinstein, 1980). Té l'avantatge, en efecte, d'evitar un recompte dels objectes seleccionats, incloent només la seva absència o presència en l'inventari.

El ventall dels objectes escollits pot ser molt diferent segons els pressupòsits dels autors i les exigències de les condicions locals. És per aquest motiu que mai no s'ha adoptat cap taula comuna. Aquesta homogeneïtzació certament hauria facilitat les comparacions, però cal admetre que això suposaria problemes teòrics i pràctics difícils de superar. Els usos, les obligacions locals, les habilitats desiguals d'accés a les novetats, els hàbits i els factors culturals farien que l'operació fos complicada. L'experiència francoquebequesa intentada fa 15 anys n'ha mostrat la dificultat, així com la seva riquesa (Dickinson, 1990; Baulant, Dessureault i Dickinson, 1992). Va caldre adaptar el marc d'anàlisi per tenir en compte el context que orientava de manera diferent les prioritats dels consumidors de cada lloc.

Micheline Baulant havia seleccionat un determinat nombre d'objectes classificats en 5 categories segons la urgència que hi havia per posseir-los i segons el tipus de pràctiques que la seva possessió reforçava. Es pot defensar fàcilment que altres objectes, diferents dels que ella va escollir, s'haurien pogut seleccionar, sense dificultat i sense remordiments, per entrar en l'elaboració d'un índex general (Servais, 1988b; Bourquin, 1989). És això el que explica que la classificació que hem establert nosaltres s'aparta lleugerament de la que va elaborar Micheline Baulant, però mantenint com a criteri la simple absència o presència dels ítems inclosos en la nostra col·lecció. Hi ha en aquesta decisió una part d'arbitrarietat que assumim, ja que un

cop més l'objectiu és utilitzar marcadors i no pas descriure la cultura material de les poblacions rurals dels segles XVIII-XIX.

El procediment no només és *time-saving*, sinó que té, en efecte, molta lògica. Tal com ha recordat Jean-Yves Grenier, la *revolució industrial* no remet solament a una *revolució del consumidor*, és a dir, a una *explosió del volum de béns materials consumits*, sinó a una *ampliació en l'especte de béns desitjats* (Grenier, 2010). Dit d'una altra manera, és més aviat l'aparició o la multiplicació d'objectes fins aleshores estranys o desconeguts a les llars rurals o urbanes allò que té sentit i que pot, d'aquesta manera, generar un senyal pertinent. Es tracta de mostrar una transformació no només quantitativa sinó també qualitativa.

LA REVOLUCIÓ DEL CONSUM DISSIMULA UNA REVOLUCIÓ INDUSTRIOSA?

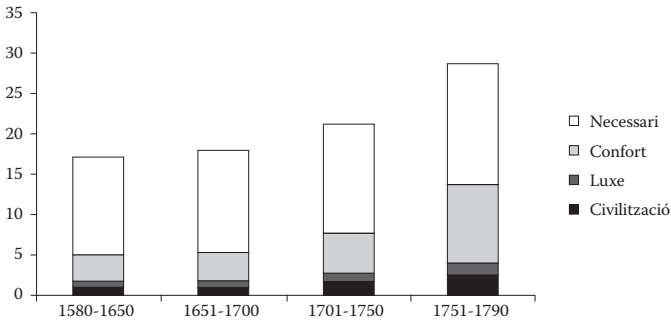
Segons Jan De Vries una *revolució del consum* hauria tingut lloc a les Províncies Unides en el transcurs del segle XVII, més precisament en la segona meitat d'aquest segle, i durant el segle XVIII, és a dir, de manera més precoç i més intensa que a d'altres llocs d'Europa. Una revolució d'aquest tipus coincidiria amb el fet que es possessin a disposició béns de consum nous i abundants, cosa que hauria incitat, per si sola, les famílies a treballar més, i, per tant, a augmentar la seva productivitat i la seva producció (De Vries, 1994a). És aquest esforç, més o menys comparable a aquell que havia estat realitzat pels pagesos a l'edat mitjana a causa d'una valorització ideològica del treball (Arnoux, 2012), que explicaria el desenvolupament econòmic. Aquesta revolució hauria tingut lloc des del segle XVII a les Províncies Unides, i a cap altre lloc, i hauria constituït el preludi, la prèvia, els preliminars de la revolució industrial (De Vries, 1994b). Ben explotat i portat fins a les últimes conseqüències, aquest desajust geogràfic podria justificar la diferència de direcció que s'hauria produït entre una part d'Europa, el nord-oest, en creixement ràpid, i la resta del continent, molt menys industrial. En prenem nota.

La qüestió és doble. En primer lloc, es tracta de demanar-se si aquest moviment de fons és específicament holandès i/o

específicament urbà. La qüestió porta a preguntar-se sobre la pertinència de la intensificació del treball que hauria sobrevingut sobtadament a causa de la necessitat irremissible de consumir per part de les poblacions treballadores. El cas de la regió de Brie, documentat per un corpus d'uns 1200 inventaris llegat per Michelin Baulant, permet formular algunes objeccions importants. Pel que fa a l'àrea a l'entorn de la vila de Meaux, situada a una cinquantena de quilòmetres de París, es disposa de dades sòlides sobre els altiplans fèrtils consagrats al conreu cerealístic i dominats per grans terratinents (Moriceau, 1994) i regions de valls envaïdes per la vinya i, per tant, poblades per microproprietaris vitícoles (Lachiver, 1982).

En aquesta zona, els 86 objectes prèviament seleccionats, trobats en els inventaris, i classificats en 4 categories (necessari, confort, luxe i civilització) revelen un índex concentrat significatiu. Aquest índex porta a observar una evolució tot al llarg dels dos segles, amb una relativa tranquil·litat. La progressió dels nivells de consum i l'ampliació de la gamma dels objectes que figuren a les llars pageses són incontestables. Per simplificar, direm que es va passar d'un índex global 18 a un índex 33, amb un fort augment dels béns considerats no necessaris.

Figura 1. Evolució del nivell de vida a la regió de Meaux des de principis del segle XVII fins a finals del segle XVIII

Font: base de dades Micheline Baulant construïda a partir dels arxius de les batllies i dels arxius senyoriais (arxius departamentals de Seine-et-Marne, sèrie B i E).

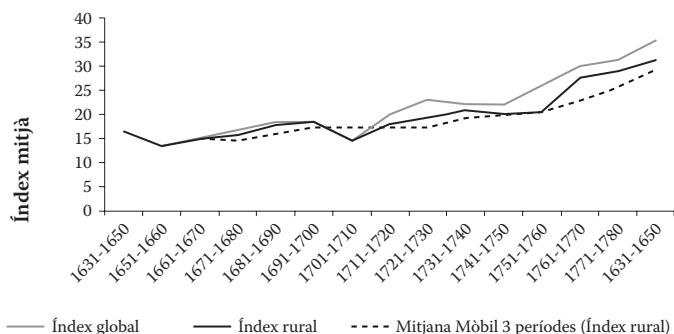
Certament, el nivell de vida dels difunts va estar perfectament estancat durant el segle XVII. Només en el segle XVIII el creixement del consum es va tornar fulgurant. Hi hauria, per tant, un lleuger retard respecte a les Províncies Unides, un retard sobre el qual caldrà tornar. Resta, però, el fet que la *revolució dels objectes* (Cornette, 1989; Minard, 2000) no va estar limitada geogràficament als Països Baixos. Va afectar altres regions, que també estaven en plena febre consumista. La vila de Meaux, va ser una excepció? En absolut. Si ens fixem en zones encara més improbables que els entorns rurals de la regió parisenca (en sentit ampli), i si seguim el raonament de Jan De Vries, el veredicte és idèntic. A la Catalunya del segle XVIII, al voltant de Girona o bé al Penedès, una explosió del consum, idèntica en tots els punts, sorgeix dels inventaris. L'afluència de les xocolateres, la multiplicació de les forquilles i fins i tot de les culleres, dels tovallons o de les camises en són el testimoni (Congost, Esteve, Serramontmany, 2017; Moreno Claverías, 2017).

S'ha d'admetre, per tant, que hi va haver una *revolució del consum* fora dels límits que li havien estat assignats (Roche, 1997). Però, es tracta d'una *revolució industrial*? Es pot partir d'aquesta hipòtesi i admetre que les famílies van decidir treballar més (Maitte et Terrier, 2014). Però, immediatament, sorgeixen múltiples objeccions. Fins i tot en les zones situades al nord-oest d'Europa, estem segurs que una intensificació del treball pot explicar aquesta explosió del consum? Horaris més pesats, sí, però més esforç productiu? Una progressió de la productivitat, sí, però què passa amb els progressos tecnològics? Una mobilització de les dones i dels nens, sí, però era una innovació absoluta o es tractava més aviat d'una transferència d'activitat? Complements de salari, sí, però eren alguna cosa més que una contribució marginal a la progressió del nivell de vida familiar (Clark, 2010)?

Hom es queda francament perplex quan observa la rapidesa del canvi vers un consum incrementat. És el que mostra clarament la figura 2 que, un cop més, es basa en les dades de la regió de Brie. Mentre que durant un segle gairebé no va passar res, sobtadament, pels volts de 1715, els objectes es multipliquen a les llars pageses, el consum comença a créixer. Es pot raonablement defensar que els pagesos van ser presos per la gràcia i es van posar a treballar més

sense cap altra raó que la febre consumista emergent? La rapidesa d'aquesta transformació fa pensar. Com es pot interpretar? I com es pot entendre l'impuls perdut dels anys 1660-1690? Com no veure que aquesta primera progressió s'assembla com dues gotes d'aigua a l'auge reivindicat per les Províncies Unides, encara que duri –provisionalment– poc?

Figura 2. Moviment decennal del nivell de consum a la regió de Meaux

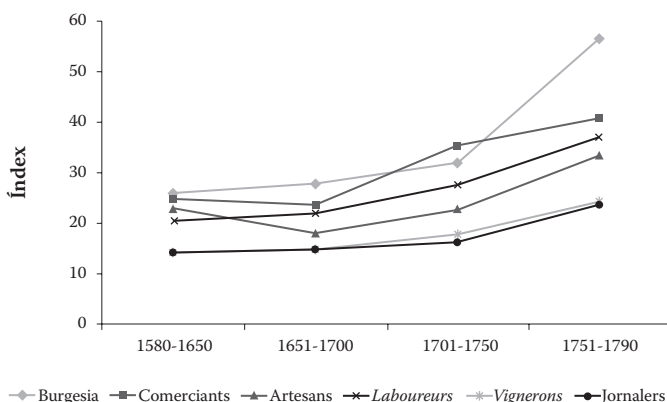
Font: base de dades Micheline Baulant construïda a partir dels arxius de les batllies i dels arxius senyorials (arxius departamentals de Seine-et-Marne, sèrie B i E).

EL CANVI SOCIAL. UNA REVOLUCIÓ DEL CONSUM SELECTIVA?

En teoria, l'augment del consum hauria de beneficiar sobretot els més pobres ja que són ells els que haurien incrementat el temps de treball. No obstant això, gairebé no hi ha cap evidència que confirmi aquesta idea. Es pot suposar que és entre els grups més humils, els més exposats, però els més capaços de realitzar un esforç productiu més intens, que el canvi es deuria experimentar més clarament. Però aquest no és el cas. Si s'examina el que passa al voltant de Meaux en la figura 3, es constata que totes les categories socials van millorar el seu tren de vida, incloent-hi fins i tot, i sobretot, els entorns rendistes,

dels quals difícilment es pot creure que augmentessin l'esforç productiu. Cal, per tant, suposar que la *revolució dels objectes* no té res a veure amb la quantitat de treball proporcionat, tret que els grups deslligats de les restriccions de la demanda de treball aconseguixin extreure un benefici extra als obsessionats del consum. En canvi, és sorprenent constatar que els viticultors i jornalers, les categories, per tant, més pobres, es van beneficiar menys d'aquesta *revolució del consum*. Aquesta constatació és coherent amb el que es pot observar en altres llocs. Així, a Catalunya, hi ha un abisme entre els inventaris dels pagesos manufacturadors sense terra i els pagesos manufacturadors que tenien una o més propietats immobles (Moreno Claverías, 2017) i aquesta constatació és igualment vàlida per Flandes interior (Ronsijn, en premsa). Són un altre cop sobretot les capes benestants de la pagesia les que s'haurien beneficiat d'aquest augment del consum i no pas les més pobres. Una tal modèstia en aquells que haurien hagut d'aprofitar al màxim el seu esforç productiu per consumir més desafia tots els pronòstics i enfonsa en gran part la tesi de la *revolució industriosa*.

Figura 3. Evolució del nivell de consum segons la categoria social dels difunts a la regió de Meaux

Font: base de dades Micheline Baulant construïda a partir dels arxius de les batllies i dels arxius senyorials (arxius departamentals de Seine-et-Marne, sèrie B i E).

Un problema que s'ha d'afegir a aquesta anomalia és el de l'estabilitat relativa, inclús el descens, dels salaris reals. Entrem aquí en el debat mai resolt sobre l'evolució dels salaris reals al segle XVIII. L'evolució dels salaris dels paletes i dels manobres a París mostra ben bé un estancament en valor nominal, tal com va assenyalar Ernest Labrousse (1933), i, per tant, un retrocés en termes reals (Hoffman, 1996: 220-223). No és sinó amb la Revolució Francesa que es produiria un augment (Moriceau i Postel-Vinay, 1992: 267-273 i annex 8, p. 350; Brunet, 2014). I encara cal distingir els augmentos salarials segons les categories socials.

Com es pot superar la contradicció evident entre estancament, inclús descens, del poder adquisitiu salarial i augment del nivell de vida detectat pertot arreu al segle XVIII i a principis del segle XIX? Com es pot entendre aquesta *consumer revolution* en un context de creixement demogràfic que havia d'afectar els salaris? És aquesta paradoxa la que va ser posada en relleu per Gregory Clark, precisament per desacreditar tota la tesi de la *revolució industriosa* a Anglaterra (Clark, 2007).

Per superar aquesta aparent contradicció, Robert Allen i Jacob Louis Weisdorf van presentar el que, en la seva opinió, no és sinó una hipòtesi, però una hipòtesi atractiva: el descens dels salaris reals seria la causa de l'esforç productiu realitzat pels treballadors (Allen i Weisdorf, 2011). Podria ser, però a partir del moment en què s'assisteix a un augment de la varietat dels béns adquirits i acumulats per totes les capes de la població, aquesta opció corre el risc de perdre la consistència. D'on vindria la progressió del consum, sense tenir en compte l'alimentació, excepte de sacrificar el nivell alimentari de les poblacions afectades? I què passa al camp? Hauria calgut, per això, que l'augment del nivell d'ocupació compensés, de bon tros, el descens dels salaris. O bé que el salari no representés sinó una fracció dels ingressos de les famílies. No es pot descartar aquesta última hipòtesi, atès que hem vist anteriorment que els pagesos que posseïen terra presentaven un nivell de consum en creixement més fort que aquells que n'estaven desproveïts. De la mateixa manera, les concessions de terres, a vegades en propietat, sovint en emfiteusi, sens dubte van permetre a alguns assalariats beneficiar-se

de recursos suplementaris i, per consegüent, millorar el seu estàndard de vida (Congost, Esteve, Serramontmany, 2017).

Es pot anar més lluny en la interpretació i en el joc de les hipòtesis. La intensificació del treball, és una resposta als efectes nocius d'un creixement demogràfic excessiu, tal com ho va formular Ester Boserup (1970)? No obstant això, aquest creixement, que jugaria un paper decisiu en aquest procés de retrocés salarial, no està necessàriament correlacionat amb la proletarització de tota la societat rural. A la regió de Girona, s'ha detectat que el nivell de vida d'un estrat de *treballadors* es desplaçava progressivament en comparació amb el nivell de vida dels membres del grup en el seu conjunt. A la llarga, aquest procés va alimentar l'augment gradual dels efectius d'un nou grup social, d'una classe intermèdia, mitjana, identificada sota el nom de *menestrals*. El nivell de consum d'aquesta fracció superior dels *treballadors* va créixer més ràpidament, amb més llençols, més camises, més tovallons, més culleres, més forquilles, i els singularitza clarament en relació amb el dels simples *treballadors* (Congost, Ros i Saguer, 2016).

L'ampliació de la gamma de productes consumits o posseïts per aquest nou grup social va acompanyada de la progressió del nivell de dots en el moment del casament (Congost i Ros, 2013). Aquests indicadors testimonien un enriquiment que segmenta el grup dels jornalers en dues fraccions. El mateix fenomen d'esclat del grup d'assalariats es troba a Beauce, a prop de Chartres. Entre els pagesos (*laboureurs*) i els jornalers, es ressegueix a través dels contractes de matrimoni l'emergència d'un grup heterogeni format pels *charretiers*⁴ i, en un grau més baix, pels *vignerons*, els dots dels quals tingueren un creixement més fort. Cal distingir, encara, entre els *vignerons* que vivien a la perifèria de la vila i els de la vall de l'Eure que n'estaven més allunyats i podien beneficiar-se menys d'aquesta millora. És, per tant, una part dels *vignerons* la que es va incorporar a un esbós de classe mitjana en gestació que s'estava formant al voltant dels *charretiers* (Béaur, 2013 i 2016).

4 Una mà d'obra especialitzada que treballa amb l'arada i condueix la carreta en les grans finques.

L'esclat de la fracció de la població situada a la part baixa de l'escala social i, per tant, la més susceptible de contribuir a una *revolució industrial* condueix a altres explicacions. Com és que el mercat del treball ha pogut absorbir un augment de demanda d'ocupació per part d'aquells que ofereixen els braços, en un món en què la subocupació és crònica i el sistema de producció agrícola, relativament poc flexible? Cal pensar que l'activitat desenfrenada d'uns quants ha estat possible per l'extensió de la desocupació dels altres? Tenim una societat de dues velocitats, amb famílies que s'apropien voraçment de l'oferta possiblement incrementada dels empleadors, o que responen massivament als senyals llençats pel mercat, mentre que d'altres es troben privats de feina i de recursos? Aquests *desocupats*, estan provats i remetent a una misèria creixent per als exclosos del procés?

CONCLUSIONS

Per poc que es disposi d'un corpus suficient i que la informació que contingui sigui de bona qualitat, els inventaris *post mortem* presenten una remarcable eficàcia per donar lloc a la revisió crítica d'una teoria atractiva i coherent, per avaluar-ne la validesa i per proposar una alternativa creïble. La qüestió del nivell de vida no és innocent, i donar compte de la seva evolució per buscar-ne les causes remet a fets econòmics i socials que formen una cadena explicativa i que ajuden a entendre com la demanda i l'oferta de treball poden retrobar-se amb l'oferta i la demanda de productes de consum.

Al final d'aquesta prova, que ha estat possible per la posada a disposició d'una base de dades incomparable, s'ha vist clarament que es podia discernir fàcilment una *revolució del consum* tant en una ciutat petita com al camp, que va afectar tots els públics, totes les capes socials, encara que de manera desigual. El segle XVIII va ser un període de creixement intens del consum, sobretot després de 1740, i aquesta progressió es va mantenir i, fins i tot, es va ampliar fins a la Revolució. De fet, l'inici es va produir bastant probablement entorn de 1715 i aquesta datació no és pas neutra. Al contrari, el segle XVII es va saldar amb

un estancament total que podria fer creure que no va passar res abans d'aquest famós gir de 1715 i que, per tant, la regió parisenca va sofrir un retard considerable en comparació amb les Províncies Unides. Aquest no és el cas. Fins on es pot jutjar, la primera meitat del segle va ser espantosa, atès que es va assistir clarament a un retrocés de l'equipament de les llars. La segona meitat va ser de simple recuperació, àmpliament posada en dubte entorn de 1700, i el segle tot sencer va ser un segle perdut.

Però fins i tot en aquest punt convé mirar les coses de més a prop i l'abundància relativa de la documentació permet una anàlisi cronològicament fina de les grans tendències de l'evolució del consum de les llars. Es percep, aleshores, clarament un auge mancat d'ambigüïtat entre els anys 1660 i 1690. Hi va haver, com a les Províncies Unides, un envol del nivell de vida en la segona meitat del segle XVII. El problema és que no va durar gaire a causa de la lletania de les desgràcies que no només van caure sobre les zones rurals, durant el tombant de segle. Les catàstrofes agrícoles i els desastres climàtics, juntament amb la guerra incessant i un increment de la pressió fiscal, van sobrecarregar la població i la van sumir sovint en la més gran misèria. En 1715, França és un país arruïnat, *un gran hospital desolat i sense provisions*, va dir Fénelon. És un moment de fam espantosa en els anys 1693-1694 i 1709 (Béaur i Chevet, 2017), d'una mortalitat terrible amb morts per centenars de milers (Lachiver, 1994), així com també de la fallida dels grangers (Moriceau, 1994: 579-612). S'entén millor, aleshores, el gir de 180 graus que es va produir en el consum, quan la població es veié obligada a mendicar el seu pa.

Les mateixes causes havien exercit una influència nociva sobre el nivell de vida abans de 1660. En aquest punt, encara, les guerres estrangeres (l'anomenada *de Trenta Anys*), però també les guerres civils (la revolta que va provocar que les tropes reials i les rebels devastessin l'entorn rural de la regió parisenca), la fam (la de 1661) i, encara, la pressió fiscal, van anihilar qualsevol millora del nivell de vida (Béaur, 2000: 255-294). Com es podia consumir més en un context com aquest?

Al contrari, la calma relativa que va regnar durant els anys 1660-1690 amb la fi dels saquejos de la soldadesca, les guerres limitades, una pressió fiscal moderada i, per sobre de tot, el

període d'espigues grosses en els anys 1680, va portar una relativa prosperitat i va fer possible un efecte d'acumulació dels béns de consum. S'ha pogut constatar que la catàstrofe frumentària de 1694 va deixar els pagesos totalment desproveïts, atès que havien tingut temps d'oblidar en l'espai d'una generació què era la fam i com fer-hi front (Lachiver, 1991). De la mateixa manera, no es podria suposar que la fi de la Guerra dels Vuitanta Anys va deixar el camp lliure a l'expansió del consum a les Províncies Unides després de 1648? Si bé és cert, sens dubte, que la primera meitat del segle XVII va correspondre a una baixada del nivell de vida, com afirma Jan Luiten Van Zanden (1999), és més que dubtós, almenys en el cas de la regió de Brie, que la segona meitat del segle XVII fos un període de pauperització, i el segle XVIII encara menys.

La *revolució dels objectes* està en sintonia amb la conjuntura favorable que estimula el nivell de consum de les llars en la segona meitat del segle XVII i al llarg del segle següent. No és que les famílies no haguessin realitzat un esforç productiu i que no haguessin treballat per accedir a una certa riquesa, per obtenir els objectes de consum nous, millorar el seu entorn material, satisfer les necessitats fins aleshores ignorades. Però, era aquesta actitud tan nova? Probablement les famílies havien volgut fer-ho sempre d'aquesta manera, sense haver-ho aconseguit realment. Ho desitjaven però no ho podien fer. Aquest canvi de comportament no sembla participar, per tant, d'una *voluntat* nova de treballar més per consumir més, sinó de circumstàncies que ho fessin possible. La conjunció d'una demanda finalment solvent, sostinguda alhora pels ingressos en augment i les despeses alimentàries relativament moderades, i de l'oferta de nous productes de consum, gràcies al desenvolupament de la producció manufacturera o de l'arribada de productes colonials, va ser, pel que fa al cas, altament favorable. Ho seria sobretot perquè es pot admetre com una hipòtesi factible que el preu d'aquests productes hauria tendencialment baixat (Herment, 2017). Tots aquests elements d'explicació donen compte de manera més encertada de la millora del nivell de vida de la població, que no pas un brutal entusiasme pel treball i una sobtada febre consumista.

La multiplicació d'objectes en les llars pageses o d'altres sectors socials, va ser compartida per tots en un lloc determinat? S'ha vist que les desigualtats socials inqüestionables subsistien, i fins i tot s'ampliaven, en la mesura en què determinades categories socials es beneficiaven més que d'altres d'aquest canvi del nivell de vida. Seria erroni pensar que la progressió d'aquesta febre consumista va afectar tota la jerarquia social. Les capes inferiors de la societat no van ser-ne les principals beneficiàries, però els *laboureurs*, els més benestants en el si de la pagesia, encara ho van ser menys. Al contrari, la burgesia es va beneficiar àmpliament d'aquest moviment. Dit d'una altra manera, no van ser els membres de les categories socials més lligades al sector productiu ni les famílies situades a la part baixa de l'escala social les que van saber aprofitar la *revolució dels objectes*, sinó que van ser els individus que vivien d'activitats no directament productives i de la renda, i que se situaven a la part alta de la piràmide social. Aquesta contradicció acaba de desqualificar la *revolució industriosa* com a motor del creixement del consum.

Però, és la regió de Brie una excepció? No ho sembla, i l'exemple català ja mencionat convida a una extensió més àmplia d'aquest fenomen destacat que va ser la *revolució del consum*. No apareix en altres llocs menys esperats i on *a priori* es rebutjava la seva possible existència? Com es pot explicar aquesta raresa? En aquest punt, encara, les circumstàncies dictaren en gran part la intensitat de la demanda de productes nous. Les oportunitats resultants del creixement dels ingressos, en oferir treball o beneficis, es van combinar amb l'accés al mercat. L'auge de la producció a domicili va ser un factor favorable, però també ho va ser la possessió d'algunes terres, així com la proximitat d'un mercat urbà i el vigor de les xarxes d'aprovisionament. Fins i tot en contextos relativament semblants, les diferències eren evidents perquè la gamma dels objectes identificats revelava també les eleccions socials o les eleccions de societat, denotava amb més o menys força una *obertura a la modernitat*. En aquest sentit, les diferències percebudes entre Marines i Milly a la regió parisenc (Herment, 2017) remetent a les que Mark Overton va poder observar entre Cornualla i Kent (Deane, Hann, Overton i Whittle, 2004; Overton, 2011). Tampoc no es

pot deixar de banda una probable heterogeneïtat a l'interior de grups socials. Determinats sectors no acabaven de distingir-se de la part comuna, deixant planar la hipòtesi d'un enriquiment selectiu, amb el corol·lari de l'esclat del grup dels *treballadors* i l'emergència d'una *classe mitjana* (Congost, Ros i Saguer, 2016).

La *revolució del consum*, per tant, no va pas ser una fatalitat, es produïa allà on les condicions econòmiques, socials, culturals es reunien per tal que les famílies poguessin i volguessin beneficiar-se d'una demanda o d'una ocasió oferta pel mercat. Es produïa allà on era possible i no pas allà on era desitjada. Comportava una amplitud variable d'un lloc a un altre, en funció de múltiples factors. Depenia, per concloure, d'ocasions contingents que no tenien res a veure amb una àrea privilegiada, fora del comú, que reunís una població més industrial, més innovadora o més motivada. D'aquesta manera probablement es va perfilar a través d'Europa una geografia del consum *amb pell de lleopard* (amb molts contrastos), de la qual només s'han percebut els primers contorns. Una dispersió també aleatòria fa extremadament dubtosa la pertinència del concepte d'una *revolució industrial* estretament circumscrita en l'espai. De totes maneres, una revolució concebuda d'aquesta manera, no sembla dissipar-se com un miratge?

BIBLIOGRAFIA

- AGUADO DE LOS REYES, Jesús (1994): *Riqueza y sociedad en la Sevilla del siglo XVII*, Sevilla, Universidad de Sevilla.
- ALFANI, Guido (2014): “Back to the Peasants: New Insights into the Economic, Social, and Demographic History of Northern Italian Rural Populations During the Early Modern Period”, *History Compass*, 12 (1): 62-71.
- ALLEN, Robert C. (1988): “Inferring Yields from Probate Inventories”, *Journal of Economic History*, 48 (1): 117-125.
- ALLEN, Robert C. i WEISDORF, Jacob Louis (2011): “Was there an ‘industrious revolution’ before the industrial revolution? An empirical exercise for England, c. 1300–1830”, *Economic History Review*, 64 (3): 715-729.
- ALMENAR FERNÁNDEZ, Luis (2017): “Los inventarios *post-mortem* de la Valencia medieval. Una fuente para el estudio del consumo doméstico y los niveles de vida”, *Anuario de estudios medievales*, 47 (2): 533-566.
- ALMENAR FERNÁNDEZ, Luis (2018): *La cultura material de la alimentación campesina. Consumo y niveles de vida en la Valencia bajomedieval (1280-1460)*, tesi doctoral, Universitat de València.
- ÁLVAREZ SANTALÓ, León C. i GARCÍA-BAQUERO, Antonio (1980): “La nobleza titulada en Sevilla. 1700-1833”, *Historia, Instituciones, Documentos*, 7: 125-167.

- APARISI ROMERO, Frederic i MUÑOZ NAVARRO, Daniel (2012): *Els registres notarials de Miquel Llagària: Sueca, 1541-1552*, València, Universitat de València.
- ARAM, Bethany i YUN, Bartolomé (eds.) (2014): *Global Goods and the Spanish Empire, 1492-1824. Circulation, Resistance and Diversity*, Londres, Palgrave.
- ARNOUX, Mathieu (2012): *Le Temps des laboureurs: travail, ordre social et croissance en Europe (XIe-XIVe siècle)*, Paris, Albin Michel, L'évolution de l'humanité.
- BARCELÓ CRESPI, Maria (1994): *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval: part forana*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics.
- BARRERA, Andrés (1990): *Casa, herencia y familia en la Cataluña rural*, Madrid, Alianza Editorial.
- BAULANT, Micheline (1975): "Niveaux de vie paysans autour de Meaux en 1700 et 1750", *Annales ESC*, 2-3: 505-518. Reeditat a SCHWEITZ, Arlette, BÉAUR, Gérard, VARET-VITU, Anne (eds) (2006), *Meaux et ses campagnes. Vivre et survivre dans le monde rural sous l'Ancien Régime*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes: 271-285.
- BAULANT, Micheline (1979): "L'analyse par ordinateur des inventaires après décès de la région de Meaux", *Les actes notariés, source de l'histoire sociale XVIe-XIXe siècles*, Strasbourg: 197-204.
- BAULANT, Micheline (1980): "Typologie des inventaires après décès". Dins VAN DER WOUDE, Ad i SCHUURMAN, Anton (eds.), *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*, Utrecht, HES: 33-42.
- BAULANT, Micheline (1981): "Enquête sur les inventaires après décès autour de Meaux aux XVIIe et XVIIIe siècles". Dins VAN DER WOUDE, Ad i SCHUURMAN, Anton, *Probate inventories, A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*, Utrecht, HES: 141-148. Reeditat a SCHWEITZ, Arlette, BÉAUR, Gérard, VARET-VITU, Anne (eds) (2006), *Meaux et ses campagnes. Vivre et survivre dans le monde rural sous l'Ancien Régime*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes: 263-271.
- BAULANT, Micheline (1988): "Nécessité de vivre et besoin de paraître. Les inventaires et la vie quotidienne". Dins BAULANT, Micheline, SCHUURMAN, Anton, SERVAIS, Paul (eds.), *Inventaires après-décès et ventes de meubles*, Louvain-la-Neuve: 9-14.

- BAULANT, Micheline (1989): "L'Appréciation du niveau de vie. Un problème, une solution", *Histoire et mesure*, IV: 67-302. Reeditat a SCHWEITZ, Arlette, BÉAUR, Gérard, VARET-VITU, Anne (eds) (2006), *Meaux et ses campagnes. Vivre et survivre dans le monde rural sous l'Ancien Régime*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes: 287-317.
- BAULANT, Micheline (2006): *Meaux et ses campagnes. Vivre et survivre dans le monde rural sous l'Ancien Régime*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes.
- BAULANT, Micheline, DESSUREAULT, Christian, DICKINSON, John A. (1992): "Niveau de vie comparé des paysans briards et québécois, 1700-1804". Dins BONNAIN, Rolande, BOUCHARD, Gérard, GOY, Joseph (dir.), *Transmettre, hériter, succéder. La reproduction familiale en milieu rural. France Québec, XVIIIe-XXe siècles*, Lyon, PUL: 169-174. Reeditat a SCHWEITZ, Arlette, BÉAUR, Gérard, VARET-VITU, Anne (eds) (2006), *Meaux et ses campagnes. Vivre et survivre dans le monde rural sous l'Ancien Régime*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes: 319-323.
- BÉAUR, Gérard (2000): *Histoire agraire de la France au XVIIIe siècle. Inerties et changements dans les campagnes françaises à la fin de l'époque moderne (jusqu'en 1815)*, Paris, SEDES.
- BÉAUR, Gérard (2013): "Measuring the changes in the social structure through the marriage contracts. The countryside of Chartres, 1731-1790", comunicació presentada a les Jornades *Land, labour and social differentiation: dynamics of social change in European rural history*, Universitat de Girona.
- BÉAUR, Gérard (2016): "Social dynamics in the European countryside. The marriage contracts around Chartres, 1730-1790", comunicació presentada a la Sessió *Thinking about the Social Dynamics. The Recomposition of Social Structures in the European Countryside. Eleventh European Social Science History Conference*, València.
- BÉAUR, Gérard (2017a): "La révolution industrielle introuvable?", *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine*, 64-4: 7-24.
- BÉAUR, Gérard (2017b): "Niveau de vie et révolution des objets dans la France d'Ancien Régime. Meaux et ses campagnes aux 17e et 18e siècles", *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine*, 64-4: 25-58.
- BÉAUR, Gérard i CHEVET, Jean-Michel (2017): "France". Dins ALFANI, Guido i O'GRADA, Cormac (eds), *Famine in European History*, Cambridge, Cambridge University Press: 73-100.

- BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Rafael (1984): “Formas de transmisión de la propiedad en el País Valenciano (siglos XVII y XVIII). Aproximación metodológica a un nuevo tratamiento de una fuente notarial clásica: los cabreses”. Dins EIRAS ROEL, Antonio (ed.), *La documentación notarial y la historia*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago: 351-369.
- BENITO, Pere (2008): “Casa rural y niveles de vida en el entorno de Barcelona a fines de la Edad Media”, ponència no publicada del Col·loqui *Pautes de consum i nivells de vida al món rural medieval*, <http://www.uv.es/consum/benito.pdf> [última consulta: 18/07/2017].
- BENNASSAR, Bartolomé (1984): “Los inventarios *post-mortem* y la historia de las mentalidades”, *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, Santiago de Compostela, vol. II: 139 i ss.
- BERNAT BALDOVÍ, Josep (1768 [1739]): *Manual de testar, dividir y partir, y discurso contra la instrucción de escrivanos de Joseph Juan y Colom*, Madrid.
- BOLÒS MASCLANS, Jordi i SÀNCHEZ-BOIRA, Imma (2014): *Inventaris i encants conservats a l'Arxiu Capítular de Lleida (segles XIV-XVI)*, III vols., Lleida, Fundació Noguera.
- BOLUFER PERUGA, Mónica (2009): *Mujeres de letras. Escritoras y lectoras del Siglo XVIII*, Alicante, Biblioteca virtual Miguel de Cervantes.
- BOSERUP, Ester (1970): *Évolution agraire et pression démographique*, Paris, Flammarion.
- BOURQUIN, Laurent (1989): “Les objets de la vie quotidienne dans la première moitié du xvie siècle à travers cent inventaires après décès parisiens”, *Revue d'Histoire Moderne et contemporaine*, XXXVI: 465-475.
- BREWER, John i PORTER, Roy (eds.) (1993): *Consumption and the World of Goods*, Londres, Routledge.
- BROAD, John i SCHUURMAN, Anton (dir.) (2014): *Wealth and Poverty in European Rural Societies from the Sixteenth to the Nineteenth Century*, Turnhout, Brepols.
- BRUNET, Pierre (2014): *De père en fils: les comptes de grands laboureurs d'Île-de-France: les Caille (1771-1826)*, *Enquêtes rurales*, 15.
- CARASA, Pedro (1985): “El crédito y las finanzas en la segunda mitad del siglo XIX”. Dins ALMUIÑA, Celso et al., *Historia de Valladolid en el siglo XIX*, Valladolid, Ateneo: 351-376.
- CARASA, Pedro (coord.) (1994): *Élites. Prosopografía contemporánea*, Valladolid, Universidad de Valladolid.

- CÁRCEL ORTIZ, Milagros (1980): "Un formulario notarial del siglo XVI de la Bailía de Valencia", *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, 8: 49-62.
- CÁRCEL ORTIZ, Milagros (1984): "Catálogo de formularios notariales del Archivo Parroquial de Ayora", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 3: 381-391.
- CASTAÑEDA, Luis (1984): "Ensayo metodológico sobre los inventarios post mortem en el análisis de los niveles de vida material: el ejemplo de Barcelona entre 1790-1794", *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, vol.1, Barcelona: 757-769.
- CATALÁ SANZ, Jorge (1995): *Rentas y patrimonios de la nobleza valenciana en el siglo XVIII*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- CLARK, Gregory (2007): "The Long march of history: farm wages, population and economic growth, England, 1209-1869", *Economic History Review*, 60 (1): 97-136.
- CLARK, Gregory (2010): "The Consumer Revolution: Turning Point in Human History, or Statistical Artifact?", *Munich Personal RePEc Archive* (MPRA).
- CODINA, Jaume (1998): *El gir de 1750. Origen i creixement modern de la població*, Lleida, Pagès.
- COLÓN, Germà i GARCIA, Arcadi (1970-2007): *Furs de València*, 11 vols., Barcelona, Barcino.
- COMES, Josep (1826): *Tratado teórico-práctico del arte de notaría*, Barcelona, Imprenta de J. Mayol.
- CONGOST, Rosa (2012): "Les Pauvres peuvent-ils s'enrichir? Une autre façon d'interroger la courbe de Kuznets". Dins DAUMAS, Jean-Claude (dir.), *L'Histoire économique en mouvement. Entre héritages et renouvellements*, Paris, Presses Universitaires du Septentrion: 367-388.
- CONGOST, Rosa (2014): "Més enllà de les etiquetes. Reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials humils. La regió de Girona (1770-1850)", *Recerques*, 68: 165-191.
- CONGOST, Rosa, PORTELL, Josep, SAGUER, Enric, SERRAMONTMANY, Albert (2012): "Les dispenses de bans. Une source pour la démographie historiques et l'histoire sociale", *Population*, 67 (3): 549-563
- CONGOST, Rosa i ROS, Rosa (2013): "Change in society, continuity in marriage: an approach to social dynamics through marriage contracts (Catalonia, 1750-1850)", *Continuity and Change*, 28: 273-306.

- CONGOST, Rosa, ROS, Rosa, SAGUER, Enric (2016): "Beyond Life Cycle and Inheritance Strategies: The Rise of a Middling Social Group in an Ancien Régime Society (Catalonia, Eighteenth Century)", *Journal of Social History*, 40 (3): 617-646.
- CONGOST, Rosa, ESTEVE, Eulàlia, SERRAMONTMANY, Albert (2017): "L'évolution du niveau de vie des pauvres. La petite paysannerie de la région de Gérone (1750-1800)", *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine*, 64-4: 84-104.
- CORNETTE, Joël (1989): "La Révolution des objets. Le Paris des inventaires après décès (XVIIe-XVIIIe siècles)", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, XXXVI: 476-486.
- CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa (1986): *Formularium diversorum instrumentorum. Un formulari notarial valencià del segle XV*, Sueca, Ajuntament de Sueca.
- CRUELLES GÓMEZ, José María (1998): *Els notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*, Barcelona, Fundació Noguera.
- DAUMARD, Adeline (1962): "Structures sociales et classement socioprofessionnel. L'apport des archives notariales au XVIIIe et XIXe siècle », *Revue Historique*, 86: 139-154.
- DÁVILA, Rosa (2011): "Propuesta metodológica para el estudio de los inventarios *post-mortem*", *Norba. Revista de Historia*, 24: 127-136.
- DÁVILA, Rosa, DURAN, Montserrat, GARCÍA, Máximo (2004): *Diccionario Histórico de Telas y Tejidos. Castellano-Catalán*, Salamanca, Junta de Castilla y León.
- DE VRIES, Jan (1993): "Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe". Dins BREWER, John i PORTER, Roy (eds.), *Consumption and the world of goods*, Londres, Routledge: 85-132.
- DE VRIES, Jan (1994a): *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge, Cambridge University Press.
- DE VRIES, Jan (1994b): "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", *Journal of Economic History*, 54 (2): 249-270.
- DE VRIES, Jan (2009): *La revolución industrial. Consumo y economía doméstica desde 1650 hasta el presente*, Barcelona, Crítica.
- DEANE, Darron, HANN, Andrew, OVERTON, Mark, WHITTLE, Jane (2004): *Production and Consumption in English Households, 1600-1750*, Abingdon-on-Thames, Routledge.

- DICKINSON, John A. (1990): "Niveaux de vie des paysans normands et québécois au XVIIIe siècle". Dins GOY, Joseph i BOUCHARD, Gérard (dir.), *Famille, économie et société rurale en contexte d'urbanisation (17e-20e siècle)*, Chicoutimi-Paris, SOREP-EHESS: 213-224.
- DONÉZAR, José María (1984 [1996]): *Riqueza y propiedad en la Castilla del Antiguo Régimen. La provincia de Toledo del siglo XVIII*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- DURÃES, Andreia (2012): "The Empire Within. Consumption in Lisbon in Eighteenth Century and First Half of the Nineteenth Century", *Histoire & Mesure*, XXVII/2: 165-196.
- EIRAS ROEL, Antonio. (1980): "La documentación de protocolos notariales en la reciente historiografía modernista", *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, VIII: 7-27.
- EIRAS ROEL, Antonio (1984): *La documentación notarial y la historia*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago.
- ESCRICHE, Joaquín (1874-76): *Diccionario razonado de legislación y jurisprudencia*, vol.2, Madrid, Eduardo Cuesta.
- ESTEVE TORRAS, Eulàlia (2011): *Homes, terres, cases i masos del Baix Empordà. Estudi de les transformacions socials als segles XVIII i XIX*, tesi doctoral, Universitat de Girona.
- FATTACCIU, Irene (2011): *Across the Atlantic: Chocolate consumption, imperial political economies and the making of a Spanish imaginary (1700-1800)*, Florència, European University Institute, PhD theses, Department of History and Civilization.
- FEBRER ROMAGUERA, Manuel V. (2000): *Dominio y explotación territorial en la Valencia foral*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- FOURIE, Johan (2013): "The remarkable wealth of the Dutch Cape Colony: measurements from eighteenth-century probate inventories", *The Economic History Review*, 66 (2): 419-448.
- FRANCH BENAVENT, Ricardo (1989): *El capital comercial valenciano en el siglo XVIII*, València, Universitat de València.
- FURIÓ, Antoni (1998): "Reproducción familiar y reproducción social: familia, herencia y mercado de la tierra en el País Valenciano en la Baja Edad Media". Dins GARCÍA GONZÁLEZ, Francisco (ed.), *Tierra y familia en la España meridional, siglos XIII-XIX*, Murcia, Servicio de Publicaciones de la Universidad: 25-43.

- FURIÓ, Antoni (2005): “Le crédit dans les registres notariaux de la région de Valence au bas Moyen Âge”, *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen Age*, 17: 407-440.
- FURIÓ, Antoni (2011): “Producción, pautas de consumo y niveles de vida. Una introducción historiográfica”. Dins LÓPEZ OJEDA, Ester (ed.), *Comer, beber, vivir: consumo y niveles de vida en la Edad Media hispánica. XXI Semana de Estudios Medievales*, Logroño: 17-56.
- FURIÓ, Antoni (2014) : “Le consommateur paysan, agent des mutations économiques? Le cas de la péninsule ibérique au bas moyen âge”. Dins FERRAND, Guilhem i PETROWISTE, Judicæel (eds.), *Le nécessaire et le superflu. Le paysan consommateur dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXXVIes Journées internationales d'histoire de l'abbaye de Flaran*, 17-8 octobre 2014.
- GADD, Carl-Johan (1980): “Swedish Probate Inventories, 1750-1860”. Dins VAN DER WOUDE, Ad i SCHURMAN, Anton (eds.), *Probate Inventories: A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, Utrecht, HES: 229-256.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo (1988): “Herencias y particiones de bienes en Valladolid durante el siglo XVIII. Testamentos e inventarios *post-mortem*”, *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea*, 8: 73-108.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo (1995): *Herencia y patrimonio familiar en la Castilla del antiguo régimen (1650-1834): efectos socioeconómicos de la muerte y la partición de bienes*, Valladolid, Secretariado de Publicaciones, Universidad de Valladolid.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo (1996): *Los castellanos y la muerte: religiosidad y comportamientos colectivos en el Antiguo Régimen*, Valladolid, Junta de Castilla y León.
- GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (2008): “La vida de las cosas. El mercado de objetos de segunda mano en la Valencia bajomedieval”, ponència no publicada del Col·loqui *Pautes de consum i nivells de vida al món rural medieval*, <http://www.uv.es/consum/marsilla.pdf> [última consulta: 18/07/2017].
- GARCIA-OLIVER, Ferran (2006): “Pautes de consum i nivells de vida de la pagesia catalana: la casa i l'interior domèstic”. Dins BOLÒS, Jordi, JARNE, Antonieta i VICEDO, Enric (eds.), *Condicions de vida al món rural: cinquè congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs: 47-66.

- GASCH, José Luis (2014): "Globalisation, Market Formation and Commodisation in the Spanish Empire. Consumer Demand for Asian Goods in Mexico City and Seville, c. 1571-1630", *Revista de Historia Económica*, 32 (2): 189-221.
- GIBERT, Vicente (1828 [1772]): *Teórica del arte de notaría o manual de escribanos*. Traducido al castellano por D. Eugenio de Tapia, Barcelona, Imprenta de J. Mayol y Compañía.
- GIMÉNEZ LÓPEZ, Enrique (1999): *Gobernar con una misma ley: sobre la Nueva Planta borbónica en Valencia*, Alicante, Universidad de Alicante.
- GÓMEZ-FERRER, Mercedes (1994): "Inventario de bienes del pintor Miguel de Urenya. La biblioteca de un artista en la Valencia del siglo XVI", *Ars Longa*, 5: 125-132.
- GRAU, Josep Maria, FIGUERAS, Narcís, PUIG, Roser (1994): "La possessió de llibres a través dels inventaris *post-mortem*. Un mostreig (s. XVIII)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 34: 129-134.
- GRAULLERA SANZ, Vicente (1987): *Los notarios de Valencia y la guerra de Sucesión*, Valencia, Colegio Notarial del Territorio de Valencia.
- GREGORI ROIG, Rosa M. (2012): *La impressora Jerònima Galés i els Mey (València, segle XVI)*, València, Generalitat Valenciana.
- GRENIER, Jean-Yves (2010): "Travailler plus pour consommer plus. Désir de consommer et essor du capitalisme, du xviie siècle à nos jours", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 65 (3): 787-798.
- HERMENT, Laurent (2017): "Y a-t-il eu une révolution industrielle dans le Bassin parisien au XIXe siècle?", *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine*, 64-4: 105-133.
- HERR, Richard (1988 [1960]): *España y la Revolución del siglo XVIII*, Madrid, Aguilar.
- HOFFMAN, Philip T. (1996): *Growth in a Traditional Society. The French Countryside, 1450-1815*, Princeton, Princeton University Press.
- HOLDERNESS, B. A. (1976): "Credit in English rural society before the nineteenth century, with special reference to the period 1650-1720", *Agricultural History Review*, 24 (2): 97-109.
- JONES, Alice Hanson (1980): *Wealth of a Nation to be: The American Colonies on the eve of the Revolution*, Nueva York, Columbia University Press.

- KEIBEK, Sebastian (2016): *From probate inventories to households: correcting the probate record for wealth bias*, Working paper (January), Cambridge.
- KEIBEK, Sebastian, SHAW-TAYLOR, Leigh (2013): "Early modern rural by-employments: a re-examination of the probate inventory evidence", *Agricultural History Review*, 61 (II): 244-281.
- KRUEGER, Paul (1877): *Códex Iustinianus*, Berlin, Weidmann.
- KUZNETS, Simon (1955): "Economic Growth and Income Inequality", *The American Economic Review*, 45 (1): 1-28.
- LABROUSSE, Ernest (1933): *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, Paris, Librairie Dalloz. Reeditat per Gordon and Breach Science Publishers, Paris-Montreux, 1984.
- LACHIVER, Marcel (1982): *Vin, vigne et vigneron en Région Parisienne du XVIIe au XIXe siècles*, Pontoise, Société historique et archéologique de Pontoise, du Val d'Oise et du Vexin.
- LACHIVER, Marcel (1991): *Les années de misère. La famine au temps du Grand roi*, Paris, Fayard.
- LALIENA, Carlos, LAFUENTE, Mario (eds.) (2016): *Consumo, comercio y transformaciones culturales en la Baja Edad Media: Aragón, siglos XIV-XV*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza.
- LAMARCA LANGA, Genaro (1984): "Las bibliotecas privadas en los protocolos notariales. Valencia 1780-1808", *Revista de Historia Moderna*, 4: 189-209.
- LAMARCA LANGA, Genaro (1997): "Las librerías en Valencia en la segunda mitad del siglo XVIII", *Bulletin Hispanique*, 99 (1): 171-192.
- LENCINA PÉREZ, Xavier (1998a): "Els inventaris post mortem com a font per a l'estudi de l'alimentació. Inventaris barcelonins del període 1597-1604", *Estudis d'Història Agrària*, 12: 207-221.
- LENCINA PÉREZ, Xavier (1998b) : "Espais i objectes quotidians. Els inventaris *post-mortem* catalans en el context europeu", *Pedralbes*, 18 (1): 303-310.
- LENCINA PÉREZ, Xavier (1999): "Los inventarios *post-mortem* en el estudio de la cultura material y el consumo. Propuesta metodológica. Barcelona, siglo XVII". Dins TORRAS, Jaume i YUN, Bartolomé (dirs.), *Consumo, condiciones de vida y comercialización. Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*, Valladolid, Junta de Castilla y León: 41-59.

- LÓPEZ GUALLAR, Pilar (1980): «Vivienda y sociedad en la Barcelona del setecientos», *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, VIII: 305-346.
- LÓPEZ GUALLAR, Pilar (1984): “Les transformacions de l’habitat: la casa i la vivenda a Barcelona entre el 1693 i el 1859”, *Primer Congrés d’Història Moderna de Catalunya*, vol. 1: 111-118.
- LÓPEZ, Roberto (1985): *Oviedo: muerte y religiosidad en el siglo XVIII*, Oviedo, Servicio de Publicaciones del Principado de Asturias.
- LUENGO, Jorge (2014): *Una sociedad conyugal. Las élites de Valladolid en el espejo de Magdeburgo en el siglo XIX*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- MAIN, Gloria L. (1977): “Inequality in Early America: The Evidence from Probate Records of Massachusetts and Maryland”, *The Journal of Interdisciplinary History*, 7 (4): 559-581.
- MAITTE, Corinne i TERRIER, Didier (dir.) (2014): *Les temps du travail. Normes, pratiques, évolutions (XIVe-XIXe siècles)*, Rennes, Presses universitaires de Rennes.
- MARFANY, Julie (2012): *Land, proto-industry and population in Catalonia, c. 1680-1829. An alternative transition to capitalism?* Abingdon, Routledge.
- MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo (1892-94): *Diccionario de la administración española, peninsular y ultramarina: compilación ilustrada de la novísima legislación en todos los ramos de la administración pública*. Enllaç: <http://www.cervantesvirtual.com/obra/diccionario-de-la-administracion-espanola-peninsular-y-ultramarina--compilacion-ilustrada-de-la-novisima-legislacion-en-todos-los-ramos-de-la-administracion-publica/>
- MARTÍNEZ GIL, Fernando (1993): *Muerte y sociedad en la España de los Austrias*, Madrid, Siglo XXI.
- MARTY, Nicolas i ESCUDERO, Antonio (eds.) (2016): *Consommateurs & consommation. XVIIe-XXIe siècle. Regards franco-espagnols*, Perpignan/Alacant, Presses Universitaires de Perpignan/ Servei de Publicacions Universitat d’Alacant/Asociación Española de Historia Económica.
- MARZAL, Pascual (1998): *El derecho de sucesiones en la Valencia foral y su tránsito a la Nueva Planta*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- MARZAL, Pascual i VILLAMARÍN, Sergio (2007): “El control de la práctica notarial en el proceso de nueva planta: la visita de 1723

- a los notarios de Castellón”, *Derecho, historia y universidades: estudios dedicados a Mariano Peset*, Vol. II: 161-177.
- MAZZI, Maria Serena (1980): “Gli inventari dei beni. Storia di oggetti e storia di uomini”, *Società e storia*, 7: 203-214.
- MAZZI, Maria Serena, RAVEGGI, Sergio (1983): *Gli uomini e le cose nelle campagne fiorentine del Quattrocento*, Florència, Olschki.
- McCANTS, Anne (2006): “After-death inventories as a source for the study of material culture, economic well-being, and household formation among the poor of eighteenth-century Amsterdam”, *Historical methods*, 39 (1): 10-23.
- McKENDRICK, Neil (1982): “Introduction. The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England”. Dins MCKENDRICK, Neil, BREWER, John i PLUMB, John Harold (eds.), *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England*, Bloomington, Indiana University Press: 1-9
- MELGAREJO, Pedro (1689 [1674]): *Compendio de contratos públicos, autos de particiones, executivos y de residencias con el género del papel sellado que a cada despacho toca*, Madrid.
- MINARD, Philippe (2000): “La Révolution des objets, une aventure humaine du XVIIIe siècle” . *Critique*, 632-633. Número especial “L’envers de l’Histoire”, gener-febrer 2000: 64-73.
- MOREL D’ARLEUX, Antonia (1993): “Los tratados de preparación a la muerte: aproximación metodológica”. Dins GARCÍA MARTÍN, Manuel (coord.), *Estado actual de los estudios sobre el Siglo de Oro: actas del II Congreso Internacional de Hispanistas del Siglo de Oro*, Vol. 2: 719-734.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2000a): “La ramaderia, el bestiar de treball i de transport en les economies familiars pageses. El Penedès, 1670-1690”, *Estudis d’Història Agrària*, 14: 131-142.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2000b): “Le crédit dans les économies familiales catalanes au XVIIIe siècle à partir des inventaires après-décès”, Florència, *European University Institute Working Papers*, HEC No. 2000/4.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2003): “Pautas de consumo en el Penedés del siglo XVII. Una propuesta metodológica a partir de inventarios sin valoraciones monetarias”, *Revista de Historia Económica*, XXI, Número extraordinari: 207-245.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2004): “Mito y realidad de la feminización del consumo en la Europa Moderna: las pautas de

- consumo de las mujeres en la Cataluña preindustrial". *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*, 11 (1): 119-154.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2006): "Lugar de residencia y pautas de consumo. El Penedés y Barcelona, 1770-1790", *Revista de Historia Industrial*, 31: 152-160.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2007): *Consum i condicions de vida a la Catalunya Moderna. El Penedès, 1670-1790*, Vilafranca del Penedès, Edicions i Propostes Culturals Andana.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2010): "Luxury, fashion and peasantry: the introduction of new commodities in rural Catalan, 1670-1790". Dins LEMIRE, Beverly (ed.), *The Force of Fashion in Politics and Society. Global Perspectives from Early Modern to Contemporary Times*, Londres, Ashgate: 67-96.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2014): "Class versus consumption and consumption versus class: the role of consumption in processes of upward social mobility in pre-industrial Catalonia". Dins BROAD, John i SCHUURMAN, Anton, *Wealth and Poverty in European Rural Societies from the Sixteenth to the Nineteenth Century*, Turnhout, Brepols: 139-155.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2015a): "Gender and Luxury in Eighteenth-Century Catalonia: Town and Countryside". Dins SIMONTON, Deborah, KAARTINEN, Marjo i MONTENACH, Anne (ed.), *Luxury and Gender in European Towns, 1700-1914*, New-York-Oxon, Routledge: 132-149.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2015b): "L'inegalité comme norme: modèles de consommation dans l'Espagne pre-industrielle". Dins MARTY, Nicolas i ESCUDERO, Antonio (eds.), *Consommateurs et consommations XVIIe-XXIe siècles. Regards franco-espagnols*, Perpignan /Alacant, Presses Universitaires de Perpignan/ Servei de Publicacions Universitat d'Alacant/ Asociación Española de Historia Económica.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2017): "Révolution industrielle ou simple survie? Stratégies familiales dans une zone proto-industrielle de Catalogne au XVIIIe siècle", *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine*, 64-4: 59-83.
- MORENO LÁZARO, Javier (1994): "Empresa, burguesía y crecimiento económico en Castilla la Vieja en el siglo XIX: los Pombo; una historia empresarial", *Anales de estudios económicos y empresariales*, 9: 333-356.

- MORICEAU, Jean-Marc (1994): *Les Fermiers de l'Île-de-France. Ascension d'un patronat agricole (XVe-XVIIIe siècles)*, Paris, Fayard.
- MORICEAU, Jean-Marc i POSTEL-VINAY, Gilles (1992): *Ferme, entreprise, famille. Grande exploitation et changements agricoles. Les Chartiers XVIIe-XIXe siècles*, Paris, Ed. EHESS.
- MUÑOZ NAVARRO, Daniel (ed.) (2011): *Comprar, vender y consumir. Nuevas aportaciones a la historia del consumo en la España moderna*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- MUÑOZ NAVARRO, Daniel (2018): *Los escaparates de la moda. Sistemas de comercialización, oferta textil y espacios de consumo en la Valencia preindustrial (1675-1805)*, Madrid, Sílex.
- NICOLINI, Esteban, RAMOS-PALENCIA, Fernando (2010): "A new method for estimating the money demand in pre-industrial economies: probate inventories and Spain in the eighteenth century", *European Review of Economic History*, 14 (1): 145-177.
- NICOLINI, Esteban, RAMOS-PALENCIA, Fernando (2016): "Comparing Income and Wealth Inequality in Pre-Industrial Economies: Lessons from 18th-Century Spain", Working Papers 0095, *European Historical Economics Society* (EHES).
- OVERTON, Mark (1979): "Estimating Crop Yields from Probate Inventories: An Example from East Anglia, 1585-1735", *Journal of Economic History*, 39 (2): 363-78.
- OVERTON, Mark (1990): "Re-estimating Crop Yields from Probate Inventories: A Comment", *Journal of Economic History*, 50 (4): 931-935.
- OVERTON, Mark (2011): "The 'Revolution of Objects' in Kent and Cornwall 1600 – 1750", comunicació presentada a les 2èmes *Journées d'Histoire des Campagnes Européennes* sobre Niveau de vie et révolution des objets dans les campagnes, (17e-19e siècles), Ca Tron, Venècia, Itàlia.
- OVERTON, Mark, WHITTLE, Jane, DEAN, Darron, HANN, Andrew (2004): *Production and Consumption in English Households, 1600-1750*, Abingdon, Routledge.
- PELLEGRIN, Nicole (1986): "L'Habillement rural en Poitou au XVIIIe siècle, d'après les inventaires après décès". Dins GOY, Joseph i WALLOT, Jean-Pierre (eds), *Evolution et éclatement du monde rural*, Paris-Montréal, Editions EHESS: 475-485.
- PELLEGRIN, Nicole i PÉRET, Jacques (1986): "Meubles et vêtements dans les inventaires après décès poitevins au XVIIIe siècle: une source et ses problèmes". Dins GOY, Joseph i WALLOT, Jean-Pierre (eds), *Evolution et éclatement du monde rural*, Paris-Montréal, Editions EHESS: 469-473.

- PÉREZ APARICIO, Carme (2008): *Canvi dinàstic i guerra de Successió: la fi del Regne de València*, València, Editorial 3i4.
- PÉREZ-GARCÍA, José Manuel (1997): "Niveaux de vie et traditions culturelles dans les campagnes du León entre 1700 et 1850", *Histoire & Sociétés Rurales*, 8: 61-92.
- PÉREZ-GARCÍA, Manuel (2013): *Vicarious Consumers. Trans-National Meetings between the West and East in the Mediterranean World (1730-1808)*, Londres, Ashgate.
- PIKETTY, Thomas (2013): *Le Capital au XXIe siècle*, Paris, Le Seuil.
- PIKETTY, Thomas (2014): *El capital en el siglo XXI*, Madrid, Fondo de Cultura Económica.
- RAMOS-PALENCIA, Fernando (1999a): "Una primera aproximación al consumo en el mundo rural castellano a través de los inventarios *post-mortem*: Palencia, 1750-1840". Dins TORRAS, Jaume i YUN, Bartolomé (dirs), *Consumo, condiciones de vida y comercialización. Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*, Valladolid, Junta de Castilla y León: 107-131.
- RAMOS-PALENCIA, Fernando (1999b): "Etapas en la formación del capital mercantil castellano a través de la familia Semprún (1750-1907)", en DD.AA. *Valladolid, historia de una ciudad: congreso internacional*, vol. 3: 1091-1114.
- RAMOS-PALENCIA, Fernando (2010): *Pautas de consumo y mercado en Castilla, 1750-1850. Economía familiar en Palencia al final del Antiguo Régimen*, Madrid, Sílex.
- RAMOS-PALENCIA, Fernando (2011): "Notas metodológicas sobre la utilización de los inventarios *post-mortem*: clasificación de bienes de consumo, bases de datos e impacto de créditos y deudas. 1750-1850". Dins MUÑOZ, Daniel (ed.), *Comprar. Vender y Consumir. Nuevas aportaciones a la Historia del Consumo en la España Moderna*, València, Publicacions de la Universitat de València: 21-52.
- RAUSELL GUILLOT, Helena (2001): *Letras y fe: Erasmo en la Valencia del Renacimiento*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- ROCHE, Daniel (1981): *Le Peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle*, Paris, Aubier-Montaigne.
- ROCHE, Daniel (1989): *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVIIe-XVIIIe siècle)*, Paris, Fayard.
- ROCHE, Daniel (1997): *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe- XIXe siècles)*, Paris, Fayard.

- RODRÍGUEZ VÁZQUEZ, Antonio Leopoldo (1995): “Primera aproximación estadística al nivel de fortuna de la Sevilla del siglo XVI a través del estudio de los inventarios post mortem”, *Andalucía Moderna. Actas del II Congreso de Historia de Andalucía*, Córdoba, vol. II: 437-449.
- RONSIJN, Wouter (en premsa): “Alternance d’effets de ciseaux dans l’espace rural de la Flandre: dynamiques sociaux, économiques et démographiques de la Flandre de l’intérieur pendant les xviiième-xixème siècle”. Dins HERMENT, Laurent (dir.), *La croissance agricole en Europe XVIe-XXe siècle*, Paris, Editions de l’EHESS.
- ROSADO CALATAYUD, Luis M. (2017): *Consum familiar en la societat preindustrial valenciana. Contrastos entre el medi rural i urbà (Sueca-Xàtiva, 1700-1824)*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- RYCKBOSCH, Wouter (2012): *A Consumer Revolution under Strain. Consumption, Wealth and Status in Eighteenth-Century Aalst (Southern Netherlands)*, PhD dissertation University of Antwerp and Ghent University.
- SABATÉ, Flocel (1990): “Els objectes de la vida quotidiana a les llars barcelonines al començament del segle XIV”, *Anuario de estudios medievales*, 20: 53-108.
- SANTIVERI, Mercedes (1986): “Clases sociales y niveles de vida material en la Lleida del siglo XVII (1644-1700)”, *Manuscripts*, 3: 129-149.
- SCHUURMAN, Anton (1980): “Probate inventories: research issues, problems and results”. Dins VAN DER WOUDE, Ad i SCHUURMAN, Anton (eds.), *Probate Inventories. A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, Utrecht, HES: 19-31.
- SCHUURMAN, Anton (1988): “Probate inventories research: opportunities and drawbacks”. Dins BAULANT, Micheline, SCHUURMAN, Anton i SERVAIS, Paul (eds), *Inventaires après décès et ventes de meubles. Apports à une histoire de la vie économique et quotidienne. xive-xixe siècle*, Louvain, Academia: 19-28.
- SCHUURMAN, Anton (2011): “Material culture research revisited: Comparing the worlds of goods”, comunicació presentada a les 2èmes Journées d’Histoire des Campagnes Européennes sobre Niveau de vie et révolution des objets dans les campagnes, (17e-19e siècles), Ca Tron, Venècia, Itàlia.
- SERRAMONTMANY, Albert (2015): *Nivells de vida, dinàmiques socials i canvi històric. L'àrea de Besalú, 1750-1850*, tesi doctoral, Universitat de Girona.

- SERVAIS, Paul (1988a): "Inventaires et ventes de meubles: apports a l'histoire économique". Dins BAULANT, Micheline, SCHUURMAN, Anton i SERVAIS, Paul (eds), *Inventaires après décès et ventes de meubles. Apports à une histoire de la vie économique et quotidienne. XIVe-XIXe siècle*, Louvain, Academia: 29-35.
- SERVAIS, Paul (1988b): "Ustensiles de cuisine et vaisselle dans les campagnes du pays de Hervé aux XVIIe et XVIIIe siècles". Dins BAULANT, Micheline, SCHUURMAN, Anton i SERVAIS, Paul (eds), *Inventaires après décès et ventes de meubles. Apports à une histoire de la vie économique et quotidienne. XIVe-XIXe siècle*, Louvain, Academia: 333-346.
- SHAMMAS, Carole (1990): *The Pre-industrial Consumer in England and America*, Oxford, Clarendon Press.
- SHAW-TAYLOR, Leigh i KEIBEK, Sebastian (2013): "Early modern rural by-employments. A re-examination of the probate inventory evidence", *Agricultural history review*, 61 (2): 244-281.
- SMITH, Daniel Scott (1975): "Underregistration and Bias in Probate Records: An Analysis of Data from Eighteenth-Century Hingham, Massachusetts", *The William and Mary Quartely*, 32 (1): 100-110.
- SOBRADO CORREA, Hortensio (2003): "Los inventarios *post-mortem* como fuente privilegiada para el estudio de la historia de la cultura material en la Edad Moderna", *Hispania*, LXIII/3: 825-862.
- SPUFFORD, Margaret (1990): "The limitations of the probate inventory". Dins CHARTRES, John i HEY, David (eds.), *English rural society, 1500-1800*, Cambridge, Cambridge University Press: 139-175.
- TARAÇONA, Pere Jerònim (1580): *Institucions dels Furs y privilegis del Regne de València*, València, Estampa de Pedro de Guete.
- THIRSK, Joan (1978): *Economic Policy and Projects: The Development of a Consumer Society in Early Modern England*, Oxford, Clarendon.
- TORRA, Lúdia (1997): "Comercialización y consumo de tejidos en Cataluña (1650-1800)", *Revista de Historia Industrial*, 11: 177-195.
- TORRA, Lúdia (1999): "Pautas de consumo textil en la Cataluña del siglo XVIII. Una visión a partir de los inventarios *post-mortem*". Dins TORRAS, Jaume i YUN, Bartolomé (dirs.), *Consumo, condiciones de vida y comercialización. Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*, Valladolid, Junta de Castilla y León: 89-106.
- TORRAS, Jaume (2010): "Jan de Vries, *La revolución industrial. Consumo y economía doméstica desde 1650 hasta el presente*, Barcelona, Crítica, 2009". Ressenya a la *Revista de Historia Industrial*, 44 (3): 181-183.

- TORRAS, Jaume i YUN, Bartolomé (eds.) (1999): *Consumo. Condiciones de vida y Comercialización en Cataluña y Castilla. ss. XVII-XIX*, Valladolid, Junta de Castilla y León.
- TORRAS, Jaume i YUN, Bartolomé (eds.) (2003a): “El consumo en la España pre-industrial”, *Revista de Historia Económica*, XXI, Número extraordinario.
- TORRAS, Jaume i YUN, Bartolomé (2003b): “Historia del consumo e historia del crecimiento. El consumo de tejidos en España, 1700-1850”. *Revista de Historia Económica*, XXI, Número extraordinario: 17-41.
- TORTELLA, Gabriel (1973): *Los orígenes del capitalismo en España*, Madrid, Tecnos.
- VAN DER WOUDE, Ad i SCHUURMAN, Anton (eds.) (1980): *Probate Inventories. A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, Utrecht, HES.
- VAN ZANDEN, Jan Luiten (1999): “Wages and the standard of living in Europe, 1500-1800”, *European Review of Economic History*, 3 (2): 175-198.
- VILA, Pep (2000): *Les litúrgies del menjar a les terres gironines*, Girona, Diputació de Girona.
- VILAR, Pierre (1999): *Hidalgos, Amotinados y Guerrilleros*, Barcelona, Crítica.
- WEATHERILL, Lorna (1988): *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain, 1660-1760*, Londres, Routledge.
- WIJSENBEEK, Thera (1980): “Delft in the eighteenth century”. Dins VAN DER WOUDE, Ad i SCHUURMAN, Anton (eds.), *Probate Inventories: A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, Utrecht, HES: 157-176.
- YUN, Bartolomé (1987): *Sobre la transición al capitalismo en Castilla. Economía y Sociedad en Tierra de Campos 1500-1814*, Salamanca, Junta de Castilla y León.
- YUN, Bartolomé (1999): “Inventarios *post-mortem*, consumo y niveles de vida del campesinado del Antiguo Régimen. Problemas metodológicos a la luz de la investigación internacional”. Dins TORRAS, Jaume i YUN, Bartolomé (eds.), *Consumo. Condiciones de vida y Comercialización en Cataluña y Castilla. ss. XVII-XIX*, Valladolid, Junta de Castilla y León: 27-40.

La **Biblioteca d'Història Rural** és una coedició de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i del Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona. Té per objectiu promoure la investigació i la difusió de la història rural en el sentit més ampli i en els seus diversos camps, a través de la publicació de treballs de qualsevol època, des dels orígens de l'agricultura fins a l'època més recent.

En aquests moments inclou tres col·leccions: **ESTUDIS**, destinada a investigacions i monografies inèdites; **DOCUMENTS**, orientada a la reedició de textos antics i a l'edició de manuscrits, i **FONTS**, dedicada a l'exploració de tipologies documentals específiques.

POLÍTICA EDITORIAL I PROCÉS D'AVALUACIÓ

La **Biblioteca d'Història Rural** està dirigida per una **Comissió de Publicacions** que té cura de la qualitat i del rigor de les monografies i dels treballs publicats. Està integrada per dos membres nomenats per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, i dos membres nomenats pel Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona. La Comissió de Publicacions s'encarrega de valorar la conveniència de publicar els treballs presentats atenent a la seva adequació temàtica i formal amb la resta de la col·lecció, de controlar el procés d'avaluació i revisió dels manuscrits, i de gestionar tot el procés d'edició. Si l'obra proposada obté una valoració positiva per part de la Comissió de Publicacions, aquesta nomena dos avaluadors anònims i independents, que confirmen la conveniència o no de la seva publicació i proposen, si és el cas, la necessitat de fer modificacions en l'obra. Totes les publicacions són sotmeses al mateix procés d'avaluació, tant si es tracta d'encàrrecs, com d'obres proposades lliurement pels autors. Podeu veure els criteris d'edició i les normes exigides a l'adreça: www.ddgi.cat/historiarural/

PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

La presentació de propostes i d'originals s'ha d'adreçar a Comissió de Publicacions de la Biblioteca d'Història Rural, per correu electrònic (ahrcg@ddgi.cat) o bé per correu ordinari (Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona), especificant el nom i cognoms de l'autor/s o coordinador/s i la seva adreça de contacte i correu electrònic.

SUBSCRIPCIONS

Per subscriure-us a la Biblioteca d'Història Rural, consulteu les condicions i la butlleta que es troba a l'adreça www.ddgi.cat/historiarural/

